

ISSN: 2618-6543

Bilecik Şeyh Edebali
Üniversitesi

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi

Journal of Oghuz-Turkman Researches

Cilt /Volume: III , Sayı /Issue: 1 , Yıl / Year: Haziran / 2019

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
OĞUZ-TÜRKMEN ARAŞTIRMALARI UYGULAMA VE
ARAŞTIRMA MERKEZİ

**OĞUZ-TÜRKMEN
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(OTAD)**

**JOURNAL OF OGHUZ-TURKMAN
RESEARCHES (JOTUR)**

**III/1
(HAZİRAN)**

BİLECİK /2019

DergiPark
AKADEMİK

OĞUZ-TÜRKMEN ARAŞTIRMALARI DERĐİŐİ

Uluslararası Hakemli Dergi

Haziran ve Aralık aylarında yayımlanmak üzere yılda iki defa çıkmaktadır.

ISSN: 2618-6543

Sahibi

BŞEÜ Oğuz-Türkmen Araőtirmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürlüğü
Adına Yönetim Kurulu Üyesi

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR

Basım Yeri

Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi Yayınları, Gülümbe / BİLECİK

Yayın Tarihi

Haziran 2019

Baskı Türü: pdf

YazıŐma Adresi

Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü F Blok
Kat: 2, No: 217 (Oğuz-Türkmen Araőtirmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürlüğü)
Gülümbe/BİLECİK

Tel: 0 228 214 17 47

Editörler

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR

Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

Oğuz Türkmen Araőtirmaları Dergisi (OTAD):

Scientific Indexing Services (SIS), Directory of Research Journals Indexing (DRJI)
ve Idealongline da taranmaktadır.

Yayın Kurulu /Editorial Board

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Prof. Dr. Ali İhsan ÖBEK (Trakya Üniversitesi)

Prof. Dr. Bülent YILMAZ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Prof. Dr. İlyas GÖKHAN (Niğde Halis Demir Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa KOÇ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Prof. Dr. Salim KOCA (Gazi Üniversitesi)

Doç. Dr. Mustafa BAŞ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Doç. Dr. Serkan ACAR (Ege Üniversitesi)

Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Ali YİĞİT (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Yakup ÖZTÜRK (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Danışma ve Hakem Kurulu

Prof. Dr. Ali TEMİZEL (Selçuk Üniversitesi)

Prof. Dr. Aydın ÇELİK (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU (Necmettin Erbakan Üniversitesi)

Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi)

Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Füsun KARA (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Gazanfer PASHAYEV (Azerbaycan)

Prof. Dr. İbrahim TAŞ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Prof. Dr. İlhan ERDEM (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. İlyas GÖKHAN (Niğde Halis Demir Üniversitesi)

Prof. Dr. Kenan Ziya TAŞ (Balıkesir Üniversitesi)

Prof. Dr. Khaled TADMORİ (Lübnan)

Prof. Dr. Mahir NAKİB (Çankaya Üniversitesi)

Prof. Dr. Mavlyuda YUSUPOVA (Özbekistan)

Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ (Selçuk Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALİN (Türk Dil Kurumu Başkanı)
Prof. Dr. Oğuljeren HAJIYEVA (Türkmenistan)
Prof. Dr. Omar TADMORI (Lübnan)
Prof. Dr. Ömer KAZANCI (Irak)
Prof. Dr. Salim KOCA (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Suphi SAATÇI (Yirmidokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Ali SHAMIL (Azerbaycan)
Doç. Dr. Eşqane BABAYEVA (Azerbaycan)
Doç. Dr. Kürşat KOÇAK (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Naile ASKER (Azerbaycan)
Doç. Dr. Pınar ÜLGEN (Gaziosman Paşa Üniversitesi)
Doç. Dr. Oktay Selim KARACA (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Doç. Dr. Serkan ACAR (Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. Seyhun ŞAHİN (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Tarana HASHIMOVA (Azerbaycan)
Doç. Dr. Taner YILDIRIM (Fırat Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Dilara USLU (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Seda Y. VURGUN (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Selma G. ÇETİNKAYA (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Dauood REZAEI (İran)
Dr. Ablet SEMET (Almanya)
Dr. Efzaladdin ASGAROV (Azerbaycan)
Dr. Masoumeh KHANZADEH (İran)
Dr. Uwe BLÄSING - (Hollanda)
Dr. Yakhshikhanim NASIROVA (Azerbaycan)
Dr. Yong Söng Lİ (Güney Kore)
Dr. Zulfiyya VALIYEVA (Azerbaycan)

Yayın İlkeleri

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi temelde Türk dünyası üzerine yapılan bütün çalışmalarla ilgili araştırma-inceleme, olay analizi, haber, makale, çeviri, kitap tanıtımı, kritik, anı, gezi-gözlem, Türk Dünyası izlenimleri, yurt dışında yaşayan Türk toplulukları hakkında yazılan yazıları yılda iki defa olmak üzere yayınlamak amacıyla kurulmuştur.

Dergide yayımlanan bütün yazıların etik, ilmi, fikri, adli tüm sorumlulukları yazarlara aittir.

Oğuz-Türkmen Araştırmaları dergisinde yayınlanmış bir çalışmanın başka bir yayın adı altında yayınlanmış olması bilimsel etik kurallarının ihlali sayılır.

Yayımlanmak üzere dergimize gönderilen bilimsel çalışmalar iki hakem tarafından verilen yayınlanabilir onayından sonra yayınlanacak aksi halde yayınlanmayacaktır.

Dergide yayınlanacak olan makalelerin bilim dili, Arapça, Farsça ve İngilizce yazılan çalışmaların dışında Türkçedir.

Dergide yayınlanacak olan makaleler 50 sayfadan fazla olmamalıdır.

Çevirisi yapılan yabancı dildeki metinlerin uzunluğu 70 sayfayı geçmemelidir.

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi tarafından yayınlanan makaleler, derginin yayın kurulunun vereceği yazılı izin haricinde başka bir yayında kullanılmaz.

Dergide yayınlanan çalışmaların izinsiz olarak ayrı basımı, tıpkı basımı veya ticari amaçlarla kullanılması durumunda Oğuz-Türkmen Araştırmaları dergisi kanuni haklarını kullanmakla yetkilidir.

Yazım Kuralları

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisinde gezi, gözlem ve tanıtım yazıları hariç yayınlanan makale çalışmalarının Türkçe ve İngilizce özet kısımlarıyla beraber beşer adet anahtar kelimeye sahip olmalıdır.

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisinde yayınlanacak olan bilimsel çalışmalarda kaynak gösterme şekli makale yazarına bırakılmıştır.

Kaynaklar yazar soyadı, tarih ve sayfa numarası şeklinde gösterilmelidir.

Kağıt boyutu 16,3 x 23,5 ebatında, yazı karakteri Garamond 12 punto, dipnotlar Garamond 10 punto olmalıdır.

Dergide yayınlanacak olan bilimsel çalışmalarda resmi web siteleri haricindeki siteler kaynak olarak gösterilmemelidir.

Editör dergide yayınlacağı metinlerdeki resimler ve grafikler üzerinde dizgi amacıyla değişiklik yapma hakkına sahiptir.

Editör makale üzerindeki imla hatalarının düzeltilmesiyle ilgili sorumluluk hakkına sahip değildir.

Hakem onayından geçmeyen makaleler sahiplerine iade edilmez.

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Prof. Dr. Barış TAŞ (Çankırı Karatekin Üniversitesi)

Prof. Dr. Eren YÜRÜDÜR (Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN (Selçuk Üniversitesi)

Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU (Ankara Üniversitesi)

Doç. Dr. Mustafa GÖKÇE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)

Doç. Dr. Süleyman ÖZBEK (Gazi Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üye. Erol GÜLÜM (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üye. Seda YILMAZ VURGUN (Bilecik Şeyh Edebali
Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER

MAKALELER 9

Abdulhalik BAKIR - Süleyman PEKİN

Anahatlarıyla Türkmen Şehri Telafer'in Tarihsel Geçmişi / *The Outline Historical Background of Turkmen City Talafar*..... 10

Abdulhalik BAKIR - Ali GÖKŞEN

Osmanlı Öncesi Dönemde Tokat, Amasya, Kastamonu ve Çorum Şehirleri / *Tokat, Amasya, Kastamonu and Çorum Cities in the Pre - Ottoman Period*..... 52

Taner BİLGİN

Türk Yurdu Dergisinde Irak Türkleri ile İlgili Yayınlanan Makalelerin Genel Bir Değerlendirmesi (1912-1930) / *An Overview of the Articles Relating With Iraq Turks Published In Türk Yurdu Journal (1912 - 1930)*..... 113

Serpil KARA - Taner KILIÇ

Bursa'da Kızık Köylerinin Kırsal Turizm Açısından Analizi / *Determination of Rural Tourism Potential of Kızık Villages in Bursa*..... 131

Abdolvahid SOOFİZADEH

Selçuklu Devleti'nin Kurucusu Olan Türkmenler / *Turkmens who Founded of the Seljuk State*..... 158

Tahir AŞİROV

XX. Yüzyılın Başında Türkmenistan'da Tarih Düşüncesi: K. Böriyev Örneği
/ *The History Concept in Turkmenistan at the Beginning of XX Century: Sample of K. Böriyev*171

Fatih AKSOY

XII.-XIII. Yüzyıllarda Türkiye Selçuklularının Anadolu'nun Türk Yurdu Olmasına Etki Eden İktisadi ve Ticari Faaliyetleri / *Economic and Commercial Activities of Turkey Seljuks State Affecting To Be Turkish Homeland Of Anatolia in XIIth and XIIIth Centuries*189

Erol TOPÇU

Şemseddin Muhammed İsfahânî'nin Köseadağ Bozgunu Öncesi ve Sonrası Diplomatik Faaliyetleri (1242-1245) / *Diplomatic Activitys in Pre and Post the Köseadağ Defeat of Semseddin Muhammed İsfahani (1242-1245)*.....242

ÇEVİRİLER.....267

Aleksandar UZELAC (Çev. Ebru Emine OĞUZ)

Konstantinopolis Latin İmparatorluğu'ndaki Kumanlar / *Cumans in the Latin Empire of Costantinople*268

MAKALELER

Anahatlarıyla Türkmen Şehri Telafer'in Tarihsel Geçmişi

The Outline Historical Background of Turkmen City Talafar

Abdulhalik BAKIR* -Süleyman PEKİN**

Özet

Şehirlerin öyküsü esasında insanlığın öyküsüdür. Hele bu şehir Telafer ise Ortadoğu'da şekillenen büyük devletlerin de yükselme ve zayıflama öykülerinin özeti gibidir.

Bu makalede Telafer'in adı ve anlamları, tarihî coğrafyası, tarihsel geçmişi ki bunun içinde; İslam Öncesi, Araplar (İslam) Dönemi, Arap Devletlerinin Türk Kolonizasyonu, Selçuklular ve Ardılları, sonraki süreç (İlhanlılar, Celâyirîler, Sutaylılar, Karakoyunlular, Timurlular, Akkoyunlular ve Safevîler Dönemleri), Osmanlılar ve İdarî Teşkilatlanma gibi bölümler işlenmektedir.

Hem bolluk ve bereketin hem de kan ve gözyaşının diyarı olan Mezopotamya veya diğer adıyla el-Cezîre önümüzdeki zaman zarfında da böyle bir yazgını coğrafyası olmaya adaydır. Sonraki süreç "Irak Türkmenlerinin Mazlum Şehri Telafer (Şehrin Modern Tarihi ve Kültürüne Bir Bakış)" adlı başka bir makalede ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Irak, Telafer, Türkmen, Selçuklular, Osmanlılar

Abstract

The history of cities is basically the story of humanity. Especially this city Talafar is like a summary of the rise and attenuation stories of the big states in the Middle East.

* Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

** Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi.

In this article, the name and meaning of Talafar, its historical geography and its historical background; Pre-Islamic, Arabs (Islamic) Period, Turkish Colonization of the Arab States, Seljuqs and Successors, the next process (Ilkhanate, Jalairids, Sutays, Qara Qoyunlus, Timurids, Aq Qoyunlus and Safavids Periods), the Ottomans and Administrative Organizations are discussed.

Mesopotamia or al-Jazeera, which is the realm of both abundance and wealth as well as the land of blood and tears, is also a candidate to be the geography of such a fate in the coming period.. The next process is discussed in another article titled "Talafar; İraqi Turkomans of Oppressed City (A Look at the Modern History and Culture of the City)".

Key Words: İraq, Talafar, Turkoman, Seljuqs, Ottomans.

GİRİŞ

Şehirlerin hayat hikâyesi, insanların ve milletlerin hayat hikâyesi ile birebir ilişkilidir. Zira insanlar veya milletler bir şehri ya sıfırdan kurarak bütün kültürel birikimlerini oraya aktarırlar ya da anılan birikimlerini yerleşmiş oldukları şehre taşıyarak orada yaşatmaya çalışırlar ve o günden itibaren de o şehirle bütünleşirler. Kaynaklarda bazı şehirlerin kuruluşu hakkında net bilgilere rastlansa da bu bilgiler zaman zaman efsanevî anlatımlar veya daha açık bir deyişle hurafelerle süslenmiş olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ise bir tarih araştırmacısı için içinden çıkılmayacak bir durum değildir. Zira araştırma esnasında bilgilerin doğru olanlarıyla yanlış olanları birbirinden aykılanır ve akla mantığa en yakın olan bilgiler esas alınarak konuya açıklık getirilir.

Ancak öyle şehirler var ki kuruluşları hakkında bir cümlelik bilgiye bile rastlanmaz. Bu durumda da tarihçiler o şehrin kuruluşu ile ilgili tahmine dayanan cümleler sarfederler. İşte anlatmaya çalışacağımız Türkmen Şehri Telafer de anılan yönüyle o şansız şehirlerden biridir. Ayrıca şehrin Eskiçağ ve Erken Ortaçağ dönemi ile ilgili haberleri de daha sonraki dönemlere kıyasla yok denecek kadar azdır. Ancak Telafer'in bu ufak eksiklikleri diğer yönlerini gölgeleyecek boyutta değildir.

Ana kaynaklar iyice incelendiğinde Telafer'in eskiçağlardan günümüze dek uzun tarihi boyunca diğer Türkmen şehirleri Musul, Kerkük, Erbil,

Bağdat, Dakuk¹ ve Samarra² gibi Türklerin çoğunlukta yaşadığı bir yerleşim merkezi hüviyetine sahip olduğu görülür. Şehrin bu önemli özellik ve güzelliğine stratejik konumu, yaşayanlarının kahramanlığı ve coğrafi yapısı hasebiyle Anadolu coğrafyasına yakınlığı da eklendiğinde burayı, şerefli Türk Dünyasının bilinçli ve dinamik merkezlerinden biri haline getirmektedir.

Bu çalışmada daha ziyade Telafer'in adı veya adları, coğrafi yapısı ve tarihsel geçmişiyle alınmıştır. Şehrin modern tarihi ve günümüzdeki siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı ise daha önce bir makale halinde yayınlanmıştır³.

I. TELAFER'İN ADLARI

¹ Eski Dakuka şehrinin devamı olarak bilinen bir Türkmen şehridir. Abbasî halifesi el-Mutasım Billâh döneminde Irak'a gelen ilk Türklerden bir kısmı buraya iskân edilmiştir. Osmanlı Sultanı IV. Murat tarafından burada yapılan taş köprü hâlâ ayakta. Selçuklular döneminde yaptırılan minere ise buranın en önemli mimari eserlerinden biridir. Bağdat-Kerkük kara yolu üzerinde Kerkük'ün 40 km. güneyinde yer almaktadır. Diğer adıyla Tavuk nahiyesi Lasın arkı ile ikiye bölünür. Bir yakası Demirciler Mahallesi, diğer yakası ise Götürge ve İlhanlılar mahallelerinden oluşmaktadır. Şehirde ziyaret yeri olarak İmam Zeynelabidin köyü meşhurdur. Bkz. Demirci, Fazıl; *Irak Türklerinin Dünü ve Bugünü*, Ankara, 1991, s. 71.

² Samarra muhtemelen Farsça bir kelimedir. San-rah, Sai-amarra, veya Marra, bunlardan son ikisi “verginin ödendiği mahal” anlamına gelmektedir. Halife sikkeleri üzerinde ise Surre-men ra'â (Onu gören sevinir) şeklinde geçer. Samarra, 836 yılında Abbasî, halifesi el-Mu'tasım'ın Türk komutanlarından olan Aşnas tarafından kurulmuştur. Şehir, Karh-Feyruz köyünün güneyinde ve aynı zamanda Irak'ta Dicle nehrinin kıyısında Bağdat'tın 100 km. kuzeyinde yer almaktadır. Samarra, şehir planlaması bakımından uygun veya düzenli olarak görünmemektedir. Burası, Dicle boyunca bir kordon halinde uzanıyor ve yaklaşık 150 kilometrekarelik bir alanı kaplıyordu. Abbasî Halifesi el-Mu'tasım, Samarra şehrinin planını hazırlattıktan sonra Bağdat'taki gibi şehir Camisi'nin etrafına bir çarşı yaparak her esnaf gurubunu belirli bir yere yerleştirdi. Sonra vilayetlere mektuplar yazarak oralardan işçi, yapı ustası, demirci ve marangozların gönderilmesini istedi. Şehirdeki tarihsel mimari eserleri şöyle sıralamak mümkündür: Câmî'ül-Kebîr (Samarra Ulucamisi), Cevsaku'l-Hâkânî Sarayı, Balkuvârâ Sarayı, Ebu Dülef Camii, Tarihsel Samarra Evleri. Bkz. Abdulhalik Bakır, Seyhun Şahin, *Türk ve Arap Kültürü Işığında Bağdat ve Samarra Şehirlerinin Abbasî Dönemi Mimari Özellikleri*, *Irak Coğrafyasında Türk Varlığı ve Kültürü Sempozyumu*, 18-19 Mayıs 2012/Bilecik, (Haz. Prof. Dr. Abdulhalik Bakır, Prof. Dr. Suphi Saatçi, Prof. Dr. Ali İhsan Öbek), Bilecik, 2014, s. 18-24.

³ Bkz. Abdulhalik Bakır, Süleyman Pekin, "Irak Türkmenlerinin Mazlum Şehri Telafer (Şehrin Modern Tarihi ve Kültürüne Bir Bakış)", *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Öğuz Türkmen Araştırma ve Uygulama Merkezi Öğuz Türkmen Araştırmaları Dergisi*, II, 1, 2018, Haziran, s. 64-117.

Telafer adı, 'Tel' ve 'Afer' kelimelerinin birleşiminden oluşmaktadır. Ortaçağ İslam dünyasının çeşitli bölge ve ülkelerinde "Tel" kelimesiyle başlayan ve hâlâ aynı isimle tanınan birçok yer ismine rastlamak mümkündür. Bu yer isimlerinden bazılarını şöyle sıralayabiliriz: Tel A'ren (Suriye), Tel Bâşir (Suriye), Tel Besme (Suriye), Tel Abyad (Suriye), Tel Berâk (Suriye), Tel Bîdar (Suriye), Tel Eskif (Suriye), Tel Hamis (Suriye), Tel İrfan (Suriye), Tel Keleh (Suriye), Tel Keyf (Suriye), Tel Rıfat (Suriye), Tel Benî Siyâr (Suriye), Tel Belîh (Suriye), Tel Halid (Suriye), Tellü's-Sultân (Suriye), Tel Fiyâsâ (Suriye), Telfitâ (Suriye), Tel Kabbâsîn (Suriye), Tel Keşfehân (Suriye), Tel Keysân (Suriye), Tel Mâsih (Suriye), Tel Mahrâ (Suriye), Tel Mennes (Suriye), Tel Herâk (Suriye), Tel A'zâz (Suriye), Tel Üskuf (Filistin ve İsrail), Tel Rumeйда (Filistin ve İsrail), Tel Aviv (Filistin ve İsrail), Tel Haşomer (Filistin ve İsrail), Tel Cezer (Filistin ve İsrail), Tellü's-Sâfiye (Filistin ve İsrail), Tel Batrîk (Anadolu), Tel Cübeyr (Anadolu), Tel Harran (Anadolu), Tel Hûm (Anadolu), Tel Zâdân (Anadolu), Tel Zebdâ (Anadolu), Tel Abde (Anadolu), Tel Able (Anadolu), Tel Mevzen (Anadolu), Tel Mezânâ (Anadolu), Tel Belh (İran), Tel Kurâd (Iran), Tellü'l-Mehâlî (İran), Tel Benî Sabbâh (Irak), Tel Bevannâ (Irak), Telü't-Temr (Irak), Tel Tevbe (Irak), Tel Havsâ (Irak), Tel Duhaym (Irak), Tel ez-Zebibiyye (Irak), Tel Akarkûf (Irak), Tel Ukberâ (Irak), Tel Heftûn (Irak), Tel Hevâre (Irak), Tellü'ş-Şehârice (Irak)⁴.

Telafer'in, Milâttan önceki binlerde Ninova merkezli bir devlet kuran Asurlulardaki adı ise Nemet Aştar yani Aştar/İştar Tapınağı⁵, Aştar Tarlası biçimindedir. Nilüfer Bayatlı'ya göre Ortaçağ kaynaklarında Tel-E Ağber, Tel-Affer, Tel Ya'fer şeklinde geçen Telafer; Tel (Tepe) ve Ağber (Toprak, Boz) sözcüklerinden oluşmaktadır. Muhtar Türkmen'e göreyse Tel Avar yani

⁴ Ahmed b. Câbir b. Dâvud el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, (Çev. Prof. Dr. Mustafa Fayda), Ankara, 1987, s. 213, 244, 252, 259, 358, 476, Yakut el-Hamavî, Şihabeddin Ebî Abdillâh Yakut b. Abdillâh er-Rûmî el-Bağdâdî; *Mu'cemu'l-Büldân*, Beyrut, (Trz.), c. II, s. 39-45.279/892 yılında vefat eden el-Belâzurî, Diyâr-ı Rebi'a topraklarındaki şehirlerin fetihlerini anlatırken Telafer'i "Tel-Afrâ" olarak sunmaktadır. Bkz. el-Belâzurî, a. g. e., s. 259. Aslında Tel 'Afer de dâhil bütün bu saydığımız yer adlarının "tel" olan ilk hecesi, Samî (Aramî-İbranî) kaynaklı birer isim olup Sümerce tello (tepe) kelimesinden türetilmiştir.

⁵ Ziya Telaferli; "Telafer'de Toplumsal ve Ekonomik Yaşam", *Ortadoğu Analiz*, Yıl 1, Sayı 7-8 (Temmuz-Ağustos 2009), Sayfa 110. Aştar ya da daha yaygın adıyla İştar; başta Asur olmak üzere Akad ve Babil gibi Mezopotamya Mitolojisinde bereket, güzellik ve aşk tanrısıdır.

Avar Tepe olarak Abbasîler zamanındaki Türk boylarından kalmadır. Fakat İdlîb⁶ yakınlarında zaten bu adla bir yerleşim merkezi bulunmaktadır.⁷

Osmanlıca sözlüklerde “toprak, yer, arz ve ekin sulama vakti evveli” gibi anlamlara gelen Afer, Bayatlı’nın dediği Toprak Tepe anlamını kuvvetlendiriyor. Arapça isim sözlüklerinde “bembeyaz” anlamında bir erkek ismi olarak geçen A’fer, Afer olarak da “Afrikalı” manâsına gelebiliyor. Örneğin MÖ 2. yy. Kartaca (Tunus) doğumlu bir Berberî olan ve Lâtince Comedia yazarı olan Publius Terentius’a Afrikalılarca Afer ismi verilmiştir. Ve diğerleri; Publius Aelius Hadrianus Afer, Gnaeus Domitius Afer gibi Romalı yöneticilerin isim sonları Afrikalı nitelemesidir.⁸

İngilizce sözlük Wiktionary’de Lâtince “toz” veya Berberîce “mağara” kökünden Kartacalı anlamında üretilen Afer kelimesinden Afrinus ve Africanus kavramları da türetilmiştir. İngilizce-Osmanlıca sözlüklerde ise **عفر** kelimesi “the dust (toz), the dusty surface of the ground (yerin tozlu yüzeyi)” anlamlarında karşılık bulmaktadır. Neticede Nilüfer Bayatlı’nın, Ağber’e manâ verdiği “boz”un yerine Afer’in “toz”unu koyduğumuzda Toprak Tepe’den sonra ikinci genel kavrama Toz/Tozlu Tepe olarak ulaşabiliyoruz. **عفار** yani Afâr olarak geçtiğindeyse “flying dust (uçuşan toz), distress (sıkıntı, ızdırap)” anlamına ve Etiyopya’nın kuzeyinde Danakil Çölünde yaşayan Müslüman Sünnî bir halk veya Cibuti sınırına bitişik Semera merkezli bir bölge ya da 2. 5 milyon kişinin konuştuğu dile (Afarca) ulaşılıyor.

⁶ İdlip’le Cisir-i Şugur arasındaki kırsal alanda bir yerleşim merkezidir.

⁷ Yakut el-Hamavî, c. II, s. 39; İbnu'l-Esir, Ali b. Ebi'l-Kerm Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerîm b. Abduvâhid eş-Şeybanî el-Cezerî, *Târîhu'l-Bâbir jî'd-Devleti'l-Atabekîyye (bi'l-Mavsil)*, (Thk. Abdulkâdir Ahmed Tuleymât), Kahire, 1963, s. 96; Nilüfer Bayatlı; “Türkmen Şehri Olan Gazi Telâfer’in Tarihçesi”, XV. *Türk Tarîh Kongresi* (Eylül 2006), Cilt 4, Kısım I, TTK, Ankara 2010, s. 951; Mukhtar Turkmen, a. g. y., Er: 02. 01. 2017; www.suriyegercekleri.com/2015/06/21/cisir-sugurun-tel-avar-bolgesine-sizmaya-calisan-teroristlerin-tamami-olduruldu/ (Erişim: 26. 01. 2017)

⁸ <http://osmanlica.ihya.org/afere-nedir-ne-demek.html>, www.osmanlicanedemek.com/afere-2-102802,

<http://terrasus.com/sozluk.jsp?words=afere+ingilizcesi+nedir+turkcesi+nedemek> (Erişim: 26. 01. 2017); www.ismininanlami.gen.tr/afere/, <http://ne-demek.net/anlam%C4%B1/Afere-ne-demek.html>; <http://nedir.ilcilgili.org/afere-nedirnedemek-ilcilgili-bilgiler.html> (Erişim: 26. 01. 2017)

Mevzunun sonunu Telafer=Toz-Toprak Tepe olarak da özetleyebiliriz.⁹

II. TELAFER'İN COĞRAFİ YAPISI

36° 23' kuzey paraleli ile 42° 27' doğu meridyeninde yer alan Telafer, Irak'ın kuzeybatısındaki Musul merkezli Ninova Eyaleti'ne bağlı bir ilçedir. Tarihi Musul-Sincar Yolu üzerinde bulunan Telafer Musul'a 70, Sincar¹⁰a 55 km. uzaklıktadır. Suriye sınırına olan uzaklığı 65, Türkiye sınırına olan uzaklığı ise 85 kilometredir. Şehir merkezi kuzey ve doğu tarafındaki Sâsân Dağı ve Zammar Dağı (Cebel-i Zimber) eteklerindeki Süsen Kıraçlarıyla sarılmış, güney tarafı bağlık, batı tarafı ise düzlük/ovalık olan bir coğrafyadadır. Kala, Saray, Hasanköy, Kadisiye, Çolak, Muallimîn, Talya, Çelebler ve Kefe gibi mahallelerinde yer aldığı 18 mahalleden oluşan Telafer aynı zamanda 4.453 km²'lik bir ilçe merkezi. Merkeze bağlı 3 nâhiye bulunuyor; Zemar (Zammar)¹¹, Rebia¹² ve İyâdiye.¹³

10. yüzyıl coğrafyacılarından el-Mukaddesî, el-Cezîr bölgesinin üç kısmından biri olan Diyar-ı Rabia'ya bağlı Telafer de dâhil şehir ve kasabaları şu şekilde sıralamaktadır: "Diyar-ı Rabia'nın Metropolü Musul; şehirleri Hadîse¹⁴, Ma'lesay¹⁵, Haseniyye¹⁶, Telafer, Sincar, Cibâl¹⁷, Beled¹⁸, Ezreme¹⁹,

⁹ <https://en.wiktionary.org/wiki/Afer> (Erişim: 26. 01. 2017); www.ingilizceosmanlica.com/osmanlica-ingilizce-sozluk-madde-43828.html ve [43809.html](http://www.ingilizceosmanlica.com/osmanlica-ingilizce-sozluk-madde-43809.html) (Erişim: 26. 01. 2017)

¹⁰ Irak'ın kuzeyinde Ninova İline bağlı 100 bin nüfuslu bir ilçe. Bu yerleşim merkezi, aynı zamanda Ezidî/Yezidîlerin çoğunlukta olduğu bir bölgede yer almaktadır. (Bkz: Arama motorları)

¹¹ Telafer'e bağlı 50 nüfuslu bir kasaba olup petrol yataklarıyla ünlüdür.

¹² Şam-Musul demiryolu hattı üzerinde ve nüfusunun çoğunluğunu Beni Şammar aşiretinin oluşturduğu 100 bin nüfuslu yerleşim merkezidir.

¹³ Muhammed Horşid Dakuklu, "Telafer İlçesi", *KardaşlıkDergisi*, c. 9, S. 8, Bağdat, Aralık 1969, s. 26; es-Seyyid Abdurrezzak el-Hasenî, *el-İrâk Kadîmen ve Hadîsen*, Beyrut, 1971, s. 261-262; Mukhtar Turkmen, a. g. y., Er: 02. 01. 2017; Ahmed Kuşçuoğlu, Azvâ' min Kurâ ve Müdü'n Ninava et-Târihiyye, *Mecelletü'l-Abâ'*, c. 14, S. 5, Bağdat, Eylül-1974, s. 11; Fazıl Demirci, *Irak Türklerinin Dünü ve Bugünü*, s. 65-66; Ali Yiğit, "Irak'ta Türklerin Yaşadığı Bölgeler", *Irak Coğrafyasında Türk Varlığı ve Kültürü Sempozyumu*, 18-19 Mayıs 2012 / Bilecik, (Haz. Prof. Dr. Abdulhalik Bakır, Prof. Dr. Suphi Saatçi, Prof. Dr. Ali İhsan Öbek), Bilecik, 2014, s. 194.

¹⁴el-Anbar Valiliği'ne bağlı, Irak'ın en büyük hidroelektrik barajının bulunduğu 30 bin nüfuslu bir kasabadır

Berkaid²⁰, Nasibîn (Nusaybin)²¹, Dârâ²², Kefertusa²³, Re‘sul-ayn²⁴, Semânî²⁵dir. Nahiyesi Ceziret ibni Ömer²⁶dir. Buradaki kasabalar

¹⁵ Diğer adıyla Ma’lasâya; Musul ile Sincar’ın kuzey yönünde ve Dicle Nehri’ne yakın bir yerde olduğu kabul ediliyor. Bkz. İbn’ül Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, (Çev: A.Ağırakça), c. 7, Bahar Yay., İstanbul 1991, s. 278-302-386-392-394.

¹⁶ Bugünkü Zaho şehri olduğu kabul edilmektedir. Bkz. Arafat Yaz, “Mervânî Emiri Nasrû’d-Devle Ahmed b. Mervân Dönemi Devlet Sınırları”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017/1, c. XIX, S. 1, s. 179-180.

¹⁷ Mezopotamya’nın kuzeydoğusundaki dağlık yerleşim bölgesi ya da el-Cezîre’nin dağlık kısmı; muhtemelen de Şehrîzor yöresi (Ahmet Gündüz, TDV İslam Ansiklopedisi, “Şehrîzor” Maddesi, c. 38, s. 473-474; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Neşriyat, s. 247; Bundan başka Sincar’ın da Kadirî tekkeleriyle meşhur Cibâl Köyü (Abdülcebbâr Kavak, Kuzey Irak’ta Tasavvuf ve Tarikatlar, *Akademiar Dergisi*, 2017/2, s. 19) ve İran’ın Irak sınırında Cibâl isimli tarihi bir bölgesi var.

¹⁸ Irak’ta Selahaddin İli’ne bağlı 80 bin nüfuslu bir ilçe merkezidir.

¹⁹ Erzeme/Erzene olarak da geçer; Batman’ın Kozluk İlçesi Yeşilyurt Mezrası’nda eski Erzen’le ilgili arkeolojik kazılar yapılıyor. Van YYÜ Sanat Tarihi Bölümünün yaptığı araştırmalarda ise Siirt Kurtalan’da Garzan Çayı kenarında olduğu sanılıyor (<http://arsiv.ntv.com.tr/news/165688.asp> Erişim: 30.10.2018)

²⁰ Musul-Nusaybin yolu üzerinde bir kasaba, Musul’a 120 km. mesafede (Donald S. Richards, *The Annals of the Saljuq Turks: Selections from al-Kamil fi’l-Ta’rih of Ibn al-Athir*, Routledge Published, s. 20, New York 2002). Yakut el-Hamavî, buranın bir dönem (muhtemelen 13. yy) emirlik merkezi olduğunu söylüyor (*Mu’cemü’l-Büldân*, c. I, s. 701); fakat günümüzde varlığı söz konusu değil.

²¹Telafer’in 130 km. kuzeybatısında yer alan bugünkü Nusaybin, eskiden Nisibis / Nisibin olarak anılmaktaydı. Nusaybin ile ilgili geniş bilgi için bkz. Abdulhalik Bakır, Nuray Arabacı, Ortaçağ el-Cezîre Bölgesinin Stratejik Şehri Nusaybin, *Cappadocia Journal of History Social Sciences*, Vol.10, April 2018, p. 36-59.

²² Günümüzde varlığını Mardin İli Artuklu İlçesi Oğuzlar Köyü’nde bir antik kent olarak sürdürmektedir.

²³ Kefertuta, Kefertoşa, Kefertut gibi de kullanılmaktadır. Mardin İli Kızıltepe İlçesi’nin eski bir mahallesi; yeni adı Koçlu.

²⁴ Tepe-göz, Baş-göz anlamında ve yarısı Türkiye’nin Şanlıurfa İlinde Ceylanpınar adıyla 90 bin nüfuslu bir ilçe, diğer yarısı ise 60 bin nüfuslu bir kent olup Suriye’de yer almaktadır.

²⁵ Yakut el-Hamavî burayı; “Musul’un üst tarafında, İbn Ömer Cezîresi’nin (Cizre) yakınındaki Cûdî Dağı ayanında (eteğinde) bir beldecik” olarak tanımlamakta (*Mu’cemü’l-Büldân*, c. II, s. 84). Şehrin adının Nuh’un Gemisindeki ‘Seksen’ kişiyi nitelediği ve Hz. Nuh’un beldeye bir mescit yaptığı rivayet edilmektedir. Bkz. *Tarih-i Taberî*, Çev: M. Faruk Görtunca, Sağlam Yayınları, c. 1, s. 96, İstanbul 1992; Yakut el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, c. II, s. 179.

²⁶ Bugünkü Cizre; Şırnak İline bağlı 140 bin nüfuslu bir ilçe. Dicle Nehri’nin kavıştığı yerde ‘Ada’ manasındaki ismi muhtemelen Abbâsî Valisi Abdülaziz İbn Ömer’den ilave almıştır. (Hangi İbn Ömer olduğuna dair detaylar için Bkz. S. Kemal Sandıkçı, İbnü’l-Esir Kardeşler, *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1992/6, s. 61.

Feyşabur²⁷, Bâinâsâ²⁸, Muğise²⁹ ve Zevezân'dır"³⁰. Aynı coğrafyacı, başlı başına bir şehir olan Telafer'in hemen yukarısında içinde bir ırmak bulunan ve büyük bir obaya bakan korunaklı bir kale bulunduğunu ifade etmektedir³¹. Bu ünlü coğrafyacının sunmuş olduğu bilgilerden Telafer'in anılan yüzyılda hatırı sayılır mamur bir şehir olduğunu öğreniyoruz.

Ortaçağ coğrafyacılarından el-İstahrî, el-Cezîre bölgesinin önemli şehirlerinden olan Sincar'dan sonra Telafer'in de hurmasıyla meşhur olduğunu dile getirmektedir³². Şeyhü'r-Rebve olarak tanınan Şemsüddin Ebî Abdillâh Muhammed b. Ebî Tâlib el-Ensârî ed-Dımaşkî Telafer'i, bu adıyla Diyâr-ı Rebi'a şehirleri arasında zikretmiştir³³. Diğer bir Ortaçağ coğrafyacısı olan eş-Şerîfu'l-İdrisî de Telafer hakkında bilgi vermiş ve bu bilgiyi, "... Beled şehrinde Telafer'e batı yönünde 15 mil mesafe vardır" şeklinde ifade etmiştir³⁴.

Yakut el-Hamavî, 13. Yüzyıllarda Telafer'i geniş bir şekilde bilgi vererek tanıtmıştır. Bu Türk asıllı coğrafyacıya göre o dönemlerde Telafer, Sincar ile

²⁷ Fişhabur; Irak Bölgesel Kürt Yönetimi içinde ve Dicle ile Habur Çayı'nın Türkiye sınırındaki kesişme noktasında bir Keldanî kasabasıdır.

²⁸Bâinâsâ/Baynasa için bkz. Adnan Çevik, Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, XXXIII (2009), s. 47; Osman Ciner, *el-Makdisî'nin Absenü't-Tekâsım fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsmi Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi*, (Y. Lisans Tezi), FSM Vakıf Üniversitesi, s. 59, İstanbul 2018.

²⁹ Diğer adıyla Muğisiye; Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın oğlu ve Irak Selçuklu Sultanlığının kurucusu Muğisiddin Mahmud'un (1118-1131) kendi ismine kurduğu bir yerleşim merkezi. Fakat bugünkü yeri bilinmiyor. 'Muğis' darda bırakmayan anlamında Esmâü'l-Hüsna'dan bir sıfat. Eyyübilerin Kerek kolunun hâkimi el-Melikü'l-Mugis de aynı kapsama has bir ad ve Muğise'nin Meliki gibi isimlendirilmiştir. Bkz. Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, Arasta Yayınları, s. 38, Bursa 2001; Yusuf-Cengiz Tomar, "el-Melikü'n-Nâsir" Maddesi, *DİA*, cilt: 29; sayfa: 78.

³⁰ Ermeniyeye dağlarıyla Ahlat, Diyar-ı Bekir ve Musul arasındaki bölge; Beytüşşebap'ın batı tarafı, bazen Zozan olarak da anılır. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 158; Hüseyin Güneş, Beytüşşebap Tarihi Üzerine Bazı Notlar, *Uluslararası Beytüşşebap ve Molla Hüseyin Batevî Sempozyumu*, s. 30, Şırnak 2014.

³¹ Bkz. Guy Le Strange, *Büldânü'l-Hilâfeti's-Şarkıyye*, (Arp. Trc. Beşir Francis - Gorgis Avvad), Beyrut, 1985, s. 130.

³² Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî, *Mesâliku'l-Memâlik*, Leiden, 1927, s. 73.

³³ Bkz. Şeyhü'r-Rebve, *Nubbetü'd-Debr fi Acâibi'l-Berr ve'l-Babr*, Beyrut, 1988, s. 256.

³⁴ Bkz. eş-Şerîfu'l-İdrisî, *Nüzbetü'l-Müşâtâk fi İhtiraki'l-Afâk*, Beyrut, 1989, c. II, s. 665.

Musul arasında bir kale ve bir obadan oluşan bir kasabadır. Yakut, burada şehrin başlı başına bir tepe üzerinde yer aldığını ortasında bulunan bir vadiden bir nehir geçtiğini, suyunun tatlı olduğunu ve bol miktarda yetişen hurmasının da Musul'a gönderildiğini anlatmaktadır.³⁵

Muhammed Horşid Dakuklu Altmış yıllarındaki Telafer'i şöyle tanıtır:

"Bugün bir ilçe merkezi olan kasaba Irak'ın ikinci büyük ilçesi sayılır ve Irak'ta Türkmen ağacının Kerkük'ten sonra en büyük budağını meydana getirir. Kayalı ve dalgalı bir yer üzerinde kurulan kasabanın ortasından kuzeyden güneye doğru bir dere geçmekte ve şebri doğu ve batı semtlere bölmektedir. Derenin üzerinde altı köprü inşa edilmiştir. Böylece kasabanın iki yakası birbirine bağlanmıştır. Acı ve tuzlu olan suyunu bir gözden alan derenin insanlara faydası olmayarak kasabanın aşağısındaki narlı incirli bahçeleri sulamaktadır. Kasabanın ortasında halkın kale dediği büyük bir tepe vardır. Hiç şüphe yok ki eskiden önemli tarihî roller oynamıştır. Eski eserler Müdürlüğü tarafından hiçbir kazı ve incelemeye sahne olmadığı halde tarihçiler şu kalenin tarihi hakkında az çok söz açmışlardır. Bir söylentiye göre kaleyi ilk defa Asurlular yapmışlar, başka bir söylentiye göre de Emevî devleti halifelerinden II. Mervan³⁶ tarafından yapılan kale birkaç defada onarım ve yenileme görmüştür. Kasabanın her tarafına hâkim olan kalenin bugün üzerinde devlet daireleri, hastane, iki ilkokul ve bir takım memur evleri bulunmaktadır. Kasabasaray, kale ve Hasanköy adlı üç yukarı mahalleden ve Sincarsu, Gergeri, Çelebi, Kürdali, Çolak adlı altı aşağı mahalleden ve son yıllarda yine aşağı tarafta yayılan ve Kanberdere adlı olan bir mahalleden meydana gelmektedir."³⁷

Günümüzde yarım milyon nüfusuyla Irak'ın en büyük ilçesi konumundaki Telafer'e bağlı 300 civarında köy bulunmaktadır. Anılan köylerden bazıları şöyledir: Akbulak, Akbüke, Akkoyunlu, Aktepel, Arpaçay, Arpatepe, Aşağı Şirin Han, Avken, Bacalan, Basık, Baştutmaz, Bayat, Bektaşî, Birhallı, Bisatlı, Buhur, Cuma, Çeçen Harabı, Damlaca, Daşlıdere, Dervişler, Deveboynu, Eski Kalak, Eskişehir, Haraba Sultan, Harala Gürele, Haznetepe, Hıdır, Karakoyunlu, Karalı, Karatepe, Karayatak, Kelek, Kehriz Selimiye, Kışla, Kızılkoyu, Kızıltar, Kibirli Yenice, Kökçeli, Apacı, Kubbe, Ordu, Ömer Han, Sapan Harabesi, Seyitler, Sualtı, Şebekler,

³⁵ Yakut el-Hamavî, a. g. e., c. II, s. 39. Ayrıca bkz. Ahmed Kuşcuoğlu, a. g. m., s. 10. Yakut, Mesleme b. Abdulmelik kalesinin yakınında ve bu kale ile el-Cezîre bölgesinin önemli şehirlerinden Rakka arasında aynı adı taşıyan (Tel A'fer), içinde bostanların ve üzüm bağlarının yer aldığı bir kasabanın da bulunduğunu bildirmektedir. Bkz. Yakut el-Hamavî, a. g. e., c. II, s. 39.

³⁶ el-Cezîre doğumlu ve el-Hammâr lakaplı son Emevî Halifesi (744-750) olup başta Telafer olmak üzere Cezîre (Musul) bölgesine büyük katkıları olmuştur. Bkz. Hasan Kurt, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Mervân II Maddesi, Ankara, 2004, 29. Cilt, s. 227-229.

³⁷ Muhammed Horşid Dakuklu, a. g. m., s. 26.

Telgazu, Tercilli, Toprak Ziyaret, Topzava, Turunu, Üçtepeler, Yukarı Şirin Han, Yunus Peygamber, Zehra Hatun bunlardan bazıları ve hepsi de öz Türkçe konuşmaktalar.³⁸

Jeo-stratejik açıdan Irak'ın Suriye ve Türkiye ile kesiştiği sınırı kontrol eder bir noktada olan Telafer, 20 km. doğusundan geçerek kuzeydeki Silopi'ye ilerleyen Kerkük-Yumurtalık (Adana) Petrol Boru Hattı ve bu hattı 45. kilometredeki Pompa İstasyonundan takviye eden Ayn Zâle Rafinerisi, ilçeye bağlı Zemar Nâhiyesi'ndeki petrol sahaları Zala Gözü/Ayn Zâle (takriben 55 km.) ve Hokna/Butmah (takriben 40 km) ile de eko-politik önemini ortaya koymaktadır. Telafer'in hemen kuzey sırtındaki Sâsân Dağı ile doğu ve kuzey yönlerindeki 30 kilometrelik alandaki Kuseyr ve Alan Tepelerindeki petrol yatakları ise Telafer'in doğu ucundaki Kesik Köprü Rafinerisi'yle kısmî olarak işlenmektedir.³⁹

Türkmeneli olarak bilinen Irak Türk Coğrafyasının kuzeybatıda başlangıç noktası olan Telafer aynı zamanda Kuzey Irak Kürt Bölgesi ile Kuzey Suriye Kürt Kantonları arasında bir tampon bölge işlevindedir.⁴⁰ Yine Türkiye Cumhuriyeti'nin Irak Araplarıyla irtibatı Kuzey Irak'taki bu Telafer aralığından sağlanmaktadır. Aslında Türkiye'nin tüm güney sınırı boyunca Suriye'nin kuzeyinde 2 (Hatay ve Güvenli Bölge), Irak'ın kuzeyinde de 1 (Telafer) çıkış noktası vardır ve güneydeki Kürt Koridoru gerçekleştiğinde 10 asır sonra Anadolu Türklüğünün Arap Dünyasıyla irtibatı kesilecek.

³⁸ Suphi Saatçi, *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, İstanbul, 1996, s. 34-35; Suphi Saatçi, *el-Kabâil ve'l-Aşâir et-Türkânîyye fî'l-Îrâk ve Menâtik Süknâbüm*, (Trc. Erşed el-Hürmüzî), Karkûk, 2010, s. 91-93; Ali Yiğit, a. g. e., s. 194; Sadun Köprülü, a. g. y. (ITKKvS-T), Er: 10. 01. 2017

³⁹ Yazıcı, Nevin-Özdağ, Ümit; "Irak'ta Direnen Bir Türkmen Kenti: Telafer", Irak Coğrafyasında Türk Varlığı ve Kültürü Sempozyumu, BŞEÜ Yayınları, Bilecik 2014, s. 204-205; www.oryxpetroleum.com/uploads/PDF/KRoII-Map.pdf. (Erişim:27.01.2017) <http://globalresourcesnews.com/getmap.php?incedle=MENA/Iraq/Ain-Zalah-oilfield-Iraq-locator.gif>(Erişim: 27. 01. 2017)

⁴⁰ Güzel, Hasan Celal; "Ortadoğu'da Türkmen Varlığı", Ortadoğu Türkmenleri Sempozyumu, ORSAM Tutanakları, No: 35 (Eylül 2014), s. 33; Yazıcı, Nevin-Özdağ, Ümit; s. 204

Osmanlılar, Arap coğrafyasına yönelik güvenlik ve demografik stratejilerini Nusaybin (Türkiye), Telaar (Irak), Deyr-i Zor⁴¹ (Suriye) üçgeni üzerine oturtarak bölgede sürekli asker bulundurmıştır. Musul-Halep ticaret yolu güvenliğini sağlama adına Telaar'deki eski kaleyi yenileyen ve orayı Yezidi⁴² ve Kürt aşiretlerinin asayişsizliklerine karşı bir askerî garnizon olarak kullanan Osmanlı, cengâver Telaar Türkmenlerini de eşkıyalık hareketlerini bastırmada istihdam etmiştir.⁴³ Bu konumunu günümüzde petrol sevkiyat yolları üzerinde oluşuyla arttıran Telaar, ikinci büyük enerji kaynağı durumunda bulunan suyun bölgedeki 2 önemli nehrinden biri olan Dicle Nehri'ne ve Irak'ın en büyük barajı olan Musul Barajı'na ilçe olarak sınırı nedeniyle de dikkat çekmektedir.

Rakımı 410 metre olan Telaar'in İç Anadolu Bölgesi'ne benzer bir kara iklimine sahip olmakla birlikte yazın sıcak ve kurak olsa da etrafındaki dağlar kışın karlı olur. Şehrin güney çıkışındaki yeşillik-bağlık alandan 5 km. uzaklıkta ise aslında askerî bir üs olan Telaar Havaalanı yer almaktadır.⁴⁴

III. TELAER'İN TARİHSEL GEÇMİŞİ

a. İslâm Öncesi Dönemde Telaar'in Siyasî Durumu

Tarih öncesi / Prehistorik devirleri MÖ 6 bin, 5 bin ve 4 binlerde Tel Halaf, Hassuna ve Ubeyd yerleşim yerlerinin arasındaki yörede geçiren Telaar; İlk Çağ'da önce Sümer, Asur ve Babil sonra da Med, Akameniş ve Selevkit dönemlerini yaşadı. Akabindeki Part / Pers dönemi ise Milattan Sonra bile Roma ile mücadele halinde devam etti. Ancak şehir Asurlular döneminde büyük bir gelişme gösterdi; bu dönemde daha önce de değinildiği gibi Nemet-Aştar / İştar olarak adlandırılan meşhur kalesi inşa edildi.⁴⁵

⁴¹ Suriye'nin yedinci büyük şehri; Osmanlı'nın 1915 Tehcirinde Ermenileri iskân ettiği bölge.

⁴² Diğer adıyla Ezidi; Zerdüştlük'ün tanrısı Yezdan ya da Ezda'dan isim alan ve Adiy bin Musafir'in kurduğu kabul edilen, Mazdeizm ve Batınî Alevilikle karışık bir inanç. Ağırlıklı olarak merkezleri Sincar ve Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi bayrağındaki 21 saçaklı güneş aynı zamanda Yezidilerin sembolü.

⁴³ Selim H. Özkan, a. g. m. (OİT), s. 86; Ece Göksedef, a. g. y. (Er: 12. 01. 2017)

⁴⁴ Nilüfer Bayatlı, a. g. m., s. 95; Ziya Telaarlı, a. g. m., s. 112; Mukhtar Turkmen, a. g. y., Er: 02.01.2017

⁴⁵ Ahmed Kuşcuoğlu, a. g. m., s. 11-12.

Sonraları Tellafer Hititler ile Romalılar arasında meydana gelen savaşa sahne oldu. Bu sıralarda Roma hem ilk Hıristiyan topluluklarla kaynaştı hem de Yahudî isyanlarıyla uğraştı. Persler ise ardılları Sâsânîlere Zerdüştlük⁴⁶ dinini miras bırakarak tarihteki yerlerini aldılar. Roma-Sâsânî hâkimiyet mücadelesi aynı zamanda bir dinsel üstünlük mücadelesidir ve bölgenin kaderi olarak günümüzde de sürmektedir. Uzun süre İranlılar ile Romalıların savaşlarına şahit olan Tellafer, 4.yy başında Hıristiyanlığın yayılmasına sahne oldu. Bu dinin etkisi Tellafer'in bulunduğu bölgede Halife Ömer b. el-Hattab dönemine kadar sürmüştür.⁴⁷

Roma'nın ikiye bölünmesinden (395) sonra Tellafer'in de dâhil olduğu Dicle Havzası için bu kez mücadele Bizans-Sâsânî ekseninde yaşanacaktır. Ve yöreden yayılan Nastûrî Hıristiyanlık 5. yy ortalarında bu kez Nusaybin'de konuşlanarak Sâsânî devletinde ikinci resmî din haline gelecektir. Aynı asrın sonlarında ortaya çıkan ve 6. yy başlarında büyük karmaşaya sebep olan Mazdeizm-Mazdekçilik⁴⁸ ise halkçı ve devrimci özelliklerinden ötürü İslâm sonrası dönemde egemen güçlere karşı direniş hareketlerinin temel omurgasını oluşturacaktır.⁴⁹

Erken Dönem Ortaçağ içre İslâmiyet'in yayılmasına kadarki tüm Antikçağ boyunca Tellafer ve yöresi otokton Mezopotamya halklarının yerleşim yeri olmuş, Doğu'dan ve Batı'dan gelen büyük güçler de bu yerli halklar üzerinde hâkimiyet tesis etmiştir. Sümer, Akad, Babil, Asur ve Aram gibi kimlikler Hıristiyanlığın gelişme aşamalarında Nastûrî, Süryânî, Keldânî ve Asûrî gibi hem dinî-mezhepsel hem de kavmî kimliklere dönüşerek⁵⁰

⁴⁶ İyilik ve kötülük eksenli mitolojik bir din, tanrısal bir güce sahip olduğu düşünülen ateş kutsal kabul edilir; diğer adıyla Mecusîlik.

⁴⁷ Muhammed Horşid Dakuklu, a. g. m., s. 26. Hıristiyanlığın, Tellafer'in de bulunduğu el-Cezîre bölgesinde yayılması, Arap kabileleri tarafından kabul edilmesi ve bu Hıristiyan kabilelerin İslam Fetih Hareketine karşı tutumları hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed Dayfallah el-Batâyine, Arap kökenli Hıristiyanlar ve İslam Fetihleri İle Olan İlişkileri, (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 271-333.

⁴⁸ Zerdüşt dinadamı Mazdek'in eşitlik, mal ortaklığı ve eşlerin serbestliği üzerine kurduğu komünal bir inanç sistemi; isyanlarla etkili olmuşlardır.

⁴⁹ Niray, Nasır; "Sâsânî İmparatorluğu'nun Devlet Yapısı Üzerine Bir İnceleme", *Muğla Üm. SBE Dergisi*, Sayı 5 (Bahar 2001), s. 11-16.

⁵⁰ Süryânî, Keldânî, Yakûbî, Nastûrî ve Marûnî kimliklerinden Asûrî Devleti kurma projesi hakkında ilginç bir makale: Ayabakan, Levent; "Kürt-Nasturi İlişkileri ve Ağa Petros'un

varlıklarını korudular. Fakat 7. yy'dan itibaren bu bölge Arap kimliğiyle başlayan ve Türkmen kimliğiyle sonuçlanan büyük bir siyasal değişim süreci içine girecektir.

b. İslâm (Araplar) Döneminde Telafer'in Siyasî Durumu

Telafer'in de içinde bulunduğu Musul Bölgesi ve Mezopotamya için 602'de başlayan Bizans-Sâsânî Savaşları 628'lerde Ninova'da bittiğinde iki büyük güç de ciddi manada yıpranmıştı. Elbette ki bu durum, yeni bir dinle ortaya çıkan yepyeni bir güce yaradı. Hz. Muhammed zamanında Arap Yarımadası'na yayılan İslâmiyet, Halife Ebu Bekir devrinde ilk kez Mezopotamya'nın fethini gördü (633). Halife Ömer devrinde ise iki büyük muharebeyle (Kadisiye 636 ve Nihavend 642) birlikte koca Sâsânî İmparatorluğu tarihe karıştı ve toprakları Müslümanların eline geçti.⁵¹

Musul'un Müslümanlarca fethi için iki ayrı tarih verilir. İbnu'l-Fakîh'in Muhtasarı Kitâbî'l-Buldân kitabına göre 637 yılında (Hicrî 16) Rebî bin Efk el-Anzî tarafından, Belâzurî'nin Fütuh (Rıdvân) adlı eserine göreyse 641 yılında (Hicrî 20) Utbe bin Ferkad es-Sülemî tarafından fethedildi. Her iki kaynak, Halife Ömer'in buraya vali tayin ederek burayı garnizon kent haline getirdiği ve Musul'a yerleştirilen Araplar için şehrin ortasına büyük bir câmi yaptırdığı konusunda ortak kanaattedir.⁵² Musul artık yeni Ninova'dır.

'Özerk Asuri Devleti Projesi' (1919-1923), *SKAD (Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi)*, Cilt: I, Sayı: 1 (2015), s. 49-76.

⁵¹ Esko Naskalı, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, Sâsânîler Maddesi, İstanbul 1993, c. 36, s. 176. Ayrıca bkz. Halife b. Hayyat, *Halife b. Hayyat Tarihi*, (Çev. Prof. Dr. Abdulhalik Bakır), Ankara, 2008, s. 166-168, 188-192; Şukri Faysal, *Hareketü'l-Fethi'l-İslâmî fi'l-Karni'l-Evvel*, Beyrut, 1952, s. 59-94; Muhammed Ali Mağribî, *Ebu Bekr es-Siddîk Halifetü Resûli'l-Lâh*, Cidde, 1983, s. 109-132; Şâkir Sâbir ez-Zâbit, *Târibu'l-Münaza'ât ve'l-Hurûb Beyne'l-İrâk ve İran*, Bağdad, 1984, s. 196-214. Sâsânîler hakkında geniş bilgi için bkz. İbnu'l-Belhî, *Farsnâme*, (Çev. Abdulhalik Bakır, Ahmet Altungök), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 23-148; Mahmud Şit Hattâb, *Kâdetü Fethi Bilâdî' Fâris (İran)*, Beyrut, 1974, s. 16-80.

⁵² Sami es-Sakkar, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, "Musul" Maddesi, İstanbul 1993, c. 31, s. 362. Ayrıca bkz. Halife b. Hayyat, a. g. e., s. 177; el-Belâzurî, a. g. e., s. 476-479; Said ed-Divecî, *Târibü'l-Mensul*, Musul, 1982, s. 30.

Telafer'in kaderi Ninova/Musul çizgisinde sürmektedir. Halife Osman devrinde bölgeye Ezd⁵³, Kinde⁵⁴, Tay⁵⁵ ve Kays⁵⁶ kabilelerine mensup 4 bin kişi iskân edilerek demografik yapı yenilenmiştir. Hicrî 40. yılda başa gelen Emevî Arapları da Musul'u en önemli valiliklerden biri olarak görmüş ve genelde Halife çocuklarını buraya vali olarak atamışlardır. Hz. Ali halife seçilince Ma'kil b. Kays er-Reyahî'yi Musul'a vali olarak gönderdi ve bu esnada Kûfe ve Basra'dan birçok Arap kabilesi buraya göç etti.⁵⁷ Son Emevî halifesi II. Mervan devrinde (744-750) hem Musul genişletilerek imar edildi ve el-Cezîre Eyaletinin merkezi haline getirildi hem de Telafer'e kendi adını taşıyan Mervan Kalesi inşa edildi. Bu kaleyle birlikte Telafer de gelişti ve nüfusu zenginleşti.⁵⁸

Zap Savaşı'nda (8. yy ortası) Emevîleri yenerek başa gelen Abbasî İktidarında da Musul ve Telafer bölgesinin önemi artarak sürdü. Abbasîler, idarî olarak Azerbaycan'a kadarki toprakları bölgeye eklediler. Fakat Halife Mütevekkil'in ölümü (861) sonrası Telafer-Musul yöresi önce uzun zaman Hâricîlerin, akabinde de yağmacı Kürt guruplarının yarattığı karmaşanın içinde kaldı. Düzeni sağlayan ise Hamdânî beyleri oldu ve 906-929 arasında Abbasî valileri olarak, 929-986 arasında da bağımsız emirler olarak Hamdan oğullarınca yönetilen geniş Musul Eyaleti bu kez de Ukaylîlerin (Ka'b oğulları) eline geçti.⁵⁹

⁵³ Arab-ı Âribe diye adlandırılan ve asıl Araplar olarak kabul edilen Kahtânîlerin en büyük grubu, Kehlan kolundandır. Bkz. İbrahim Sarıçam, Hz. Muhammed (SAV)'in Peygamber Olarak Gönderildiği Ortam, *Diyanet İlmî Dergisi/Özel Sayı*, Ankara 2003, s. 12.

⁵⁴ V-VI. yüzyıllarda Kuzey ve Orta Arabistan'da devlet kuran ve Kahtânî ile Adnânî Araplarının karışımı bir kabiledir. Bkz. M. Sabri Küçükaşçı, "Kinde (Benî Kinde" Maddesi, *DİA*, Ankara, 2002, c. 26, s. 37-38.

⁵⁵ Kahtânîler'in Kehlan kolundan ve Güney Arabistan'dan Suriye ve Irak'a kadar yaygın bir Arap kabilesi; edipleri ve devlet adamlarıyla meşhurdur. Bkz. Adem Apak, "Tay (Benî Tay)" Maddesi, *DİA*, İstanbul, 2011, c. 40, s. 187-188.

⁵⁶ Adnânîler'e mensup bir kabileler topluluğu; Kays Aylan olarak da bilinirler. Cemal Vakası'ndan Endülüs'teki kabile kavgalarına kadar birçok siyasî olayda yer almışlardır. Bkz. Ahmet Önkal, "Kays Aylân (Benî Kays Aylan)" Maddesi, *DİA*, Ankara, 2002, c. 25, s. 91-92.

⁵⁷ Said ed-Divecî, a. g. e., s. 30.

⁵⁸ Bayatlı, Nilüfer; a. g. m. s. 952.

⁵⁹ Ernst Honigmann, *MEB İslam Ansiklopedisi*, Musul Maddesi, İstanbul 1979, c. 8, s. 740-741. Ukaylî hanedanlığı ve hükümdarları hakkında bilgi için bkz. İbn Şeddâd, İzüddin

Hamdânî, Ukaylî ve Ukaylîlerin yer yer bağlı olduğu Büveyhîler ve Fatimîlerin tamamı Şîî topluluklardı. Ve muhtemelen Telafer yöresinde Şîiliğin temellenmesinde katkıları oldu. 80 yıllık Hemdânî etkinliğinden sonra 70 yıllık Ukaylî hâkimiyeti 1050 ve 1056'daki Selçukluların tüm Irak'a sahip olmalarıyla sarsıldıysa da 1061 sonrasında 20 küsur yıl ve 1084 sonrasında ise Selçukluların şehri yeniden fethiyle yine onlara bağlı olarak 10 yıl kadar daha sürdü.⁶⁰

c. Türkler Döneminde Telafer'in Siyasî Durumu

1. Arap Devletlerin Türk Kolonizasyonu Döneminde Telafer'in durumu

Hız. Peygamber'in vefatının ertesinde Halife Ebubekir'in Mezopotamya üzerine kumandan tayin ettiği Halid bin el-Velid, eskiden Ninova ya da sonradan Cezire diye adlandırılan Dicle Havzası topraklarını fethederken Yakut el-Hamavî'nin, *Mu'cemu'l-Buldân* adlı eserine göre burada meskûn Türklerle cizye anlaşması yapmıştır (633). Banuklu Aşireti⁶¹'nin adıyla anılan kasabada Basbahri (Bozböri) oğlu Basluhan (Bay Sulu Han⁶²) ile Halid b. Velid arasında imzalanan Banukya Antlaşması⁶³, Telafer ve havalisindeki

Muhammed b. Ali b. İbrahim, *el-A'lâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâi's-Sâm ve'l-Cezîre*, (Thk. Yahya Abbâde), Dımaşk, 1928, c. III/1, s. 160-166.

⁶⁰ Sami es-Sakkar, *TDV İslam Ansiklopedisi*, "Musul" Maddesi, İstanbul, 2006, c. 31, s. 362.

⁶¹ Banukya/Banikya Küfe şehri yakınlarında ve Fırat nehri kenarında bir yerleşim yeri; o yörede yaşayan meşhur bir Türkmen aşireti. Bkz. Yakut el-Hamavî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. I, s. 331.

⁶² Bey Sülü Han, Sülav Han, Seluhan gibi okunuşları bulunan Basluhan/Bay Sulu Han halkını bu anlaşmayla büyük bir felaketten kurtarmıştır. Bkz. Oğuz Çetinoğlu, *Türkmenname*, Bilgeoğuz yayınları, s. 21, İstanbul 2013; Cengiz Eroğlu, "Irak'ta Türklerin Tarihi", www.turkmensitesi.com/irak-turkmenleri.html, Erişim: 10.12.2016.

⁶³ Yakut el-Hamavî'ye göre İslam Ordularının günümüz Irak'ı (Mezopotamya) fethederken (H. 12 / M. 632-633) karşılaştıkları ilk kavim ve yapılan ilk akittir. Ayrıca bu anlaşmayla alınan cizye, İslam Devletinin kasasına giren ve Medine'ye gönderilen ilk cizyedir. Antlaşma metni şöyledir: "Bismillahirrahmanirrahim; Halid Bin Velid'in bu mektubu (akdi), Fırat kenarında mukim olan Sülü Bay bin Basbahri'ye mahsustur. Sen, kendin, aşiretin ve köyün Banukya halkı tarafından belirlenen bin dirhem cizyeyi, can ve malın korunmak üzere verdikçe aman-ı ilâhî ile eminsin. Biz senden bu miktarı kabul ettik. Yanımda bulunan Müslümanlar da razı olmuştur. Allah'ın ve Resülü Hz. Muhammed'in ve Müslümanların zel

Türk varlığının 1384 yıllık kanıtı gibidir. Yine tarihçi Abdizâde Hüseyin Hüsamettin'e göre İslâmiyet ortaya çıktığında bugünkü Irak topraklarında birçok Türk Beyliği ve çok sayıda Türk boyu bulunmaktaydı.⁶⁴

Sümerlerden İslam fetihlerine kadar Irak'ın kuzeyinde ve güneyinde Türk varlığı ve kültürünü kanıtlayan tarihsel bilgiler bulunduğu gibi bu alanla ilgili birçok görüş ve değerlendirmeler de ileri sürülmektedir. Bu mesele üzerinde hassasiyetle durmak ve bu gerçeği aydınlığa kavuşturmak biz Türk tarih araştırmacıları için milli bir görev olarak addedilmelidir. Ancak şu da bir gerçektir ki Irak coğrafyasının adı bile Sümerlerin bu coğrafyada kurduğu ilk yerleşim merkezi olan "Uruk" kelimesinden türetilmiştir. Kaldı ki tarihin en eski devirlerinden itibaren Türklerin yoğun bir şekilde yaşadığı Orta Asya topraklarından Sümerler başta olmak üzere birçok Türk kavmi (Gutiler/Gutlar, Tourkiler/Turkiler/Turukkolar, İskitler, Partlar (Eşkaniler), Hunlar, Sakalar, Kök Türkler, Kaslar, Irak'ın kuzeyinden ve güneyinden Dicle ve Fırat nehirlerinin çıktığı ve aktığı topraklara akınlar düzenlemişler ve buralarda hükümran olmuşlardır⁶⁵. 2018 yılında Türkmen şehri Erbil'de neşredilen "et-Türk ve't-Târihu't-Türkî fî'l-Îrâk" adlı eserde, eserin yazarı Hüsam Davud Hıdır el-Erbilî tarafından Abdizâde Hüseyin Hüsamettin Amasyalı'nın yukarıda sunmuş olduğu Irak'taki İslam öncesi dönem Türk varlığı ile ilgili bilgiye yapılan çok ağır eleştiriyi, konu hakkında derin bilgi

koruması altındadır. Şahitler: Hişam bin Velid, Cerir bin Abdullah Eba Avuf ve Said bin A'mru'dur. Vesselam.. Sene H. 13'te (bir diğer rivayete göre H. 12.'de) yazıldı." Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldan*, c. I, s. 332.

⁶⁴ Eroğlu, Cengiz; "Irak'ta Türklerin Tarihi" (www.turkmensitesi.com/irak-turkmenleri.html), Erişim: 10.12.2016.

⁶⁵Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ Irak'ında Türk Varlığı ve Kültürünün Yaygınlaşmasını Kolaylaştıran Faktörler", *Uluslararası Tarih ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (Irak, İran, Suriye) Sempozyumu*, 8-10 Mayıs 2014-Bilecik, (Ed. Prof. Dr. Abdulhalik Bakır, Yrd. Doç. Dr. Ahmet Altungök), Bilecik, Aralık-2016, s. 2-11; Ahmet Altungök, *Siyasi, İdari, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Açılardan Sâsânî Devleti (MS. 226-652)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2012, s. 21-24.

sahibi olmamasına bağlamak gerekir.⁶⁶ Yazarın bu satırları yazan âcizin son dönemlerde yayımladığı şu makaleye göz atmasını tavsiye ederiz.⁶⁷

Emevîler devrindeyse, önce Muaviye'nin Horasan Valisi Ubeydullah bin Ziyad'ın 674'te Buhara'dan getirerek Irak'a (Basra'ya) yerleştirdiği 2 bin Türkmen okçununun istihdam edilmesi yoluyla münasebet tesis edildi. Sonra da I. el-Velid'in Horasan Valisi Kuteybe bin Müslim el-Bahilî tarafından 705-715 tarihleri arasında Türkistan'dan esir alınan Buharalı 50 bin ve Semerkantlı 30 bin Türk'ün Irak ve Mısır'daki köle pazarlarında satılmasıyla bu münasebet daha da pekiştirildi.⁶⁸ Böylelikle bu coğrafyalarda Türkî memlûk/kölemen geleneğinin siyasallaşma süreci de eşzamanlı olarak başlayacaktır.

Türklerin askerî desteğiyle başa gelen Abbasîler, Bizans'la olan sınır savaşlarında (8.yy) bir köle, esir ya da paralı askerlerden yararlanacak hatta Avâsım & Sügûr gibi askerî bölgeler oluşturarak zamanla buraları Türklerden müteşekkil kılacaklardır. Bunlardan biri de Sügûru'l-Cezeriyye olarak bilinen Musul/Ninova çevresidir. Dahası Abbasîler, Türk Memlûklar ve hassa askerleri için Dicle kıyısında Samarra şehrini kurup bir dönem başkent bile edinmişlerdir (836-892).⁶⁹

⁶⁶ Bkz. Hüsam Davud Hıdır el-Erbilî, *et-Türk ve't-Târibu't-Türkî fi'l-Îrâk*, Erbil, 2018, s. 232-234.

⁶⁷ Bkz. Abdulhalik Bakır, "Kûtü'l-Amâre Adı ve Tarihsel Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme", *Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi Oğuz-Türkmen Araştırmaları Merkezî Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, I, 1, Aralık 2017, s. 13-28. Konuyla alakalı şu eserlere de bakılabilir: Muhammed Taki Zehtâbî, *İran Türklerinin Eski Tarihi*, Tebriz (Frz.); Ümid Niyayiş, *Altaylardan Sebendimize(Türk Medeniyetleri Tarihi)*, C. I, Tahran, 1382, s. 136-139.

⁶⁸ Göksu, B. Atsız; "Orta Doğu'daki Türk Varlığı", *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı 82 (Ocak-Haziran 2016), Ortadoğu Özel Sayısı-I, s. 152; Kitapçı, Zekeriya; *Yeni İslâm Tarihi ve Türkistan*, Cilt I, S. 287. Aktaran: Metin Aydoğan; "Türk-Arap İlişkileri-I" (www.guncelmeydan.com/pano/turk-arap-iliskileri-1-3-metin-aydogan-t37223.html), Erişim: 11.12.2016

⁶⁹ Bkz. Abdulhalik Bakır, Seyhun Şahin, Türk Kültürü Işığında Bağdat ve Samarra Şehirlerinin Abbasî Dönemi Mimari Özellikleri, *Irak Coğrafyasında Türk Varlığı ve Kültürü Sempozyumu*, 18-19 Mayıs 2012/Bilecik, (Haz. Prof. Dr. Abdulhalik Bakır, Prof. Dr. Suphi Saatçı, Prof. Dr. Ali İhsan Öbek), Bilecik, 2014, s. 18-19; Kakajan Bayramov, "Türkmenler için İnşa Edilen Kent: Samarra", *Irak Coğrafyasında Türk Varlığı ve Kültürü Sempozyumu*, 18-19 Mayıs 2012/Bilecik, (Haz. Prof. Dr. Abdulhalik Bakır, Prof. Dr. Suphi Saatçı, Prof. Dr. Ali İhsan Öbek), Bilecik, 2014, s. 427-433; Hazar, Mehmet; "Irak Türklerinin Dünü ve Türkçesi", *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/2 Spring 2007, s. 360; Cengiz Eroğlu, a. g. m. (www.turkmensitesi.com/irak-turkmenleri.html), Erişim: 11.12.2016

Bir de Abbasîler adına hizmet veren Türk komutanlar var: 750 İhtilâlî'ndeki öncü Ebu Müslim Horasanî ve yardımcı Muhammed bin Sul, Tarhun bin Cemal, Tarhun bin ez-Zaî gibi. İkinci Abbasî halifesi Ebu Cafer Mansur devrindeki Hammad et-Türkî, Halife Mehdi devrindeki Mübarek et-Türkî, Halife Harun er-Reşid devrindeki Ebu Süleyman Ferecû'l-Hadim et-Türkî ve Halife Memun devrindeki Aşnas, Urtuç, Sercun gibi. Burada bir Türk resm-i geçidi olan Halife Mu'tasım devrindeki Afşın, Boğa el-Kebîr, Tarduş et-Türkî, Musa bin Otamış, Müflih et-Türkî, Savtekin, Vâsıf, Yarcuh et-Türkî, Amaçur, Bayık Bey, Taşdemir, Boğa bin Musa, Culan et-Türkî, Tekin el-Buhârî, Ağartmış, Ebu'l-Türkî, İtah, İvaz et-Türkî, Sıma es-Sırabî, Luayn et-Türkî adındaki Türk kökenli kumandanları da unutmamak gerekir.⁷⁰

Telafer-Musul yöresindeki Hâricî isyanını bastırmada Halife el-Mutemid önce Asa Tigin'i, sonra da oğlu Edgü Tigin'i görevlendirmiştir (873). Bu yüzyıldaki 3 halifenin (Memun (813-833): Maracil, Mu'tasım (833-842): Meride, Mütevekkil (847-861): Şucağ) annelerinin Türk olması ve Türk Garnizonu Samarra'nın başkent seçilmesiyle birlikte Abbasîler üzerinde Türk etkisi gitgide istedikleri halifeyi getirip götürebilecek seviyeye ulaşmıştır.⁷¹ Ve bu durum Selçukluların Abbasî halifesi tarafından Bağdat'a davet edilmelerinin 2 asır önceki reel politikadır.

Zaten Abbasîlerin parçalanmaya başladığı 9.yy sonlarında Mısır'da Tolun adlı bir Türk memlûkünün oğlu Ahmet tarafından kurulan Tolunoğulları Devleti, bazı kaynaklara göre Fırat taraflarına kadar bazı kaynaklara göre de-Musul dâhil-Dicle taraflarına kadar hâkim olmuştu (875-905). Telafer & Musul hattı 906'dan itibaren hem valilik hem de müstakil beylik olarak 80 yıl hüküm sürecek olan Hamdânîlerin eline geçecektir. Hamdânîlerde konuşulan diller arasında Arapça ile Süryânîce, Kürtçe,

⁷⁰ Azimli, Mehmet; "Abbasiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu (Hassa Ordusu)", *Dicle Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt IV, Sayı 2 (2002), s. 34-41; Özdemir, Mehmet Nadir; "Abbasi Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin 'Köle' Olup Olmadığı Meselesi", *Selçuk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 18 (2005), s. 222-229.

⁷¹ E. Honigmann, *MEB İslam Ansiklopedisi*, "Musul" Maddesi, s.8, 739; Mehmet Azimli, a. g. m., s. 32 - 34-42; M. Nadir Özdemir, a. g. m., s. 230.

İbrânîce ve Türkçe de vardı.⁷²934'lerde İran'da kurulan Deylem & Türkmen karışımı Büveyhîlerin 945'te kurulan Irak kolu Türklerin Musul, Kerkük, Erbil ve Bağdat gibi yerlere yerleşmesine zemin teşkil etti. Öyle ki aynı yıl Türkmen başbuğu Sebutekin öncülüğündeki isyanla Bağdat'a hâkim güç olabilmişlerdir. 962-963'lerde Azerbaycan üzerinden buraya yapılan Türk göçü için 200 bin rakamı verilmektedir. 10.yy sonu ve 11.yy başından itibaren bölgeye hükmeden Ukaylîler devrindeyse yöreye yine büyük dalgalar halinde Oğuz göçleri başlamıştır. 1034 yılında Göktaş, Mansur ve Oğuzoğlu komutasındaki büyük göç Ukaylîler karşısında başarısız gibi görünse de akabindeki göç hareketleriyle Oğuz Türkleri Hanekin'den Tikrit'e, Telafer'den Musul'a bütün Musul yöresine yerleşmişlerdir.⁷³

1041-42'lerde Irak Oğuzları (Arslan Yabgulular) el-Cezîre'ye akınlara başlayınca Ukayloğlu Karvaş karşı koymak istedi. Oğuzlar ertesi yıl Musul'u da Ukaylîlerin elinden alıp Sultan Tuğrul adına hutbe okuttular. Karvaş, Mezyedîlerden yardım alınca Göktaş ve Mansur komutasındaki Oğuzlar bu kez Tel Afar ve Bumariye kasabalarına çekildiler. Sonrasındaki savaşta üstünlük kurmalarına rağmen Tuğrul Bey'in mektubu üzerine Diyarbakır tarafına yöneldiler. Ukaylîler Selçuklu Sultanı adına hutbe okutsalar da Arslan Besâsirî Musul'u teslim alarak 9 asra yakın kesintisiz Türk devresini başlattı (1050). İlk Türk vali olarak da Sultan Tuğrul tarafından İbrahim Yınal atanmıştır.⁷⁴

Klasik kaynaklardan olan ve 13.yy başında Musul'da yazılan İbnü'l-Esîr'in 12 ciltlik *el-Kâmil fî't-Târib* adlı eserinde ise bu Oğuzlar Guzlar olarak,

⁷² Moğulkoç, Bener; Türk Hâkimiyetindeki Musul (<http://benermogulkoc.blogcu.com/turk-hakimiyetindeki-musul/8430002>) Erişim: 14.12.2016

⁷³ Refik, Ahmed; *Büyük Tarîh-i Umumî*, İstanbul 1328, Cilt 5, S. 334 (Aktaran: Mehmet Hazar, a. g. m., s. 360); Güzel, Hasan Celâl; "Ortadoğu'da Türkmen Varlığı" Ortadoğu Türkmenleri Sempozyumu, ORSAM Tutanakları, No: 35 (Eylül 2014), s. 31; Bener Moğulkoç, a. g. y. (Er: 14.12.2016)

⁷⁴ Gülay Öğün Bezer, *TDV. İslam Ansiklopedisi* "Ukaylî" Maddesi, İstanbul 1993, Cilt 42, s. 60; Abdurrahim Tufantoz; "Bir Yaz Yağmuru: Arslan Yabgu Oğuzları'nın Diyarbakır'ı İstîlâsı (432-435 /1041-1044)", *I.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, 20-22 Mayıs 2004, Diyarbakır Valiliği, s. 155; Öztoprak, Fahrettin; "Oğuzların Toplu Halde Anadolu'ya ilk Göçü" (<http://fahroz27.blogspot.com.tr/2013/05/oguzlari-toplu-halde-anadoluya-ilk-gocu.html?spref=bl>), Erişim: 15.12.2016

Tel Afar Telli'afir/Tella'fer olarak ve Karvaş da Kırvaş olarak geçer (Cilt 9, Sayfa 157-163, Mısır 1301).⁷⁵

2. Selçuklular ve Ardılları (Alt Meliklikler ve Atabeylikler) Devrinde Tellafer'in Durumu

İbrahim Yınal'la başlayan Selçuklu döneminde de Ukayliler Musul-Tellafer yöresiyle ilgisini kesmedi. Ukayloğullarından Kureyş, önce Sultan Tuğrul'un huzuruna çıktı ve Selçuklu komutanı Arslan Besâsiri'nin yardımıyla 1057-1058'de bir alıp bir verdiğyse de 1061'de Tuğrul Bey'in emriyle Musul-Nusaybin tarafları kendisine iktâ olarak verildi. Kureyş'ten sonra oğlu Şerefü'd-devle Müslim de adına hutbe okuttuğu Sultan Alparslan'dan hem yeni iktâlar aldı hem de kardeşi Safiye ile evlendi. Fakat Sultan Melikşah'ın atadığı Tutuş'un emrine girmeyince önce Melik Tutuş'u kaybetti ve akabinde de Süleyman Şah'la yaptığı savaşta öldü (1085). Sonrasında Melikşah yöreyi evvelâ başkasına iktâ etti, ardından yine Ukaylilerden Fahrü'd-devle Cehîr'i (1089), onun ardından da halası Safiye'nin oğlu Ali bin Kureyş'i (1093) Musul'a vali olarak atadı. Fakat Selçuklu Emiri Kür-boğa/Gürboğa 1096'da Ukaylilere kesin olarak son verdi.⁷⁶

Bu son tarih aynı zamanda Haçlı Seferleri'nin başlama tarihidir. Büyük Selçuklu ve ona bağlı kurulan küçük Selçuklu Devletleri ile Türkler bu yörelerdeki bütün gücünü devâsa nitelikteki Haçlı birliklerine karşı sevk edeceklerdir. Tellafer'in de dâhil olduğu Musul'un Büyük Selçuklu Valileri Emir Gürboğa (1096-1101) ile Çökürmüş / Çığırmiş Bey (1101-1106), Kuzey Irak'a kadar uzanan Kuzey Suriye topraklarında zor ve yıpratıcı savaşlar yaptılar. Çökürmüş'ten sonra Büyük Selçuklu Sultanı Mehmet Tapar tarafından Musul ve yöreleri Valiliğine atanan Emir Çavlı, 1107'de Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan'a şehri kaptırınca Tellafer üzerinden Sincar'a çekildiyse de sonradan Halep Selçuklu Meliki Rıdvan'ın yardımıyla geri almayı

⁷⁵ Burslan, Kıvameddin (Çeviren); *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, TTK, 3. Baskı, Ankara 2016, s. LII-LIII.

⁷⁶ Sevim, Ali; *Suriye, Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1989, s. 53-61, 73-82; Gülay Öğün Bezer, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, "Ukaylı" Maddesi, s. 60-61; Sami es-Sakkar, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, "Musul" Maddesi, "Musul" Maddesi, s. 362.

başardı.⁷⁷

Sonraki Musul Valisi Mevdud bin Altun Tegin (1108-1113) döneminde Haçlılara karşı büyük başarılar kazanıldı. Sonrasındaki Valiler Aksungur el-Porsukî (1114) ve Porsuk oğlu Porsuk (1115) ise başarısız oldular. 1119/1120 yılında (H. 513) Irak Selçuklu Sultanı II. Mahmut'un kardeşi Mesut, Musul ve havalisine atabey olarak atadığı Emir Çavuşbek'le (bazı kaynaklarda Ay Aba Cüyüş Beğ ya da Cuşbek) beraber ağabeyine karşı harekete geçtiyse de başarılı olamadı. 1127'de ise II. Mahmut, oğlunun ve Musul'un atabeyliğini İmâdeddin bin Aksungur'a verince yöre için yeni bir dönem başladı.⁷⁸

Böylelikle Selçukluların bazen Büyük Sultanlık eliyle fiilen veya iktâ yoluyla bazen de Suriye & Filistin Selçuklu (Tutuş) ve Irak Selçuklu (II. Mahmud) melikleriyle 3 çeyrek asırdır yönettiği el-Cezîre bölgesi, Zengîler ya da diğer adıyla Musul Atabeyliği vasıtasıyla bir asırlık yeni bir Türk devresine merhaba diyecektir. Kuzey Irak, Suriye, Ürdün, Mısır, Hicaz, Yemen ve Güneydoğu Anadolu'ya yayılan Zengîler, hem devletleşme başarılarıyla hem de Haçlılara karşı duruşlarıyla Türk-İslâm Dünyasında önemli bir yer işgal etmişlerdir.

İmâdeddin Zengî'nin 1144'te Urfa Haçlı Kontluğu'na son vermesi üzerine başlayan II. Haçlı Seferi'ne oğlu Nureddin Mahmud Zengî direndi ve büyük bir zafer kazandı (1148). Ardından Kudüs'ün Hıristiyan Kralını yendi (1154), komutanlarından Şirkuh ile Kahire'yi ele geçirdi ve Selâhaddin Eyyübî ile kontrolü altındaki Mısır'da Fatımî Halifeliğine son verdi (1171). Bu aralardaysa Dımaşk/Şam Atabeyliği, Artuklu Beyliği, Irak Selçuklu Melikliği, Anadolu Selçuklu Sultanlığı gibi Müslüman-Türk idarelerinin birbirleriyle artık klasikleşmiş mücadelelerinin teferruatına girmiyoruz.⁷⁹

⁷⁷ Ali Sevim, a. g. e., s. 100-117

⁷⁸ Ali Sevim, a. g. e., s. 121; Kıvameddin Burslan, a. g. e., s. 124-126 (İmad ad-dîn al-Kâtib al-İsfahânî kısmı); Abdülkerim Özaydın, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, "Muhammed Tapar" Maddesi, İstanbul 1993, Cilt 30, s. 579-580; Coşkun Alptekin, *MEB İslam Ansiklopedisi*, "Zengî" Maddesi, İstanbul 1979, Cilt 13, s. 526-527; www.frmtr.com/tarih-ve-inkilap-tarihi/3867424-sultan-muhammet-tapar.html (Erişim: 30.12.2016)

⁷⁹ Gülay Ögün Bezer, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, "Zengîler" Maddesi, İstanbul 1993, Cilt 30, s. 268-271; Bahattin Kök, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, "Nüreddin Zengî, Mahmud" Maddesi,

Zamanla 5 kola ayrılan Zengîlerin 4'ncüsü olan ve Telafer'i de kapsayan Sincar Atabeyleri kolu Nureddin Zengî tarafından II. İmadeddin Zengî'ye iktâ edilerek 1171'de Sincar'da kuruldu. 1183'te ise Sincar, Habur, Nusaybin, Suruç, Telafer dâhil Musul'un çevresindeki tüm şehirleri alan Selâhaddin Eyyübî'ye metbu oldu. Sultan Selâhaddin daha sonra III. Seferine çıkan Haçlı Ordusu'nu Hitîn'de yenerek Kudüs'ü kurtardı (1187). İkinci atabey Kutbeddin Muhammed döneminde amcaoğlusu ve Musul Atabeyi Nureddin Arslanşah Sincar'a bağlı Tel A'fer'e yürüyerek şehri kuşatıp aldı (1204). Kutbeddin'in kendisine karşı ittifak kurduğunu gören Arslanşah Tel A'fer'den ayrılarak Besire'de (Bûşerâ) karargâh kurduysa da askerleri ihtiyaçları tedarik etmek için Tel A'fer'in kuzeyindeki köylere dağıldığında Zemar'da (Kefr-Zemmar) baskın yedi ve Tel A'fer'i Kutbeddin'e geri vererek barış anlaşması imzaladı.⁸⁰

Selâhaddin'den sonra 4'ncü Eyyübî hükümdarı olan Melikü'l-Âdil (I. Âdil) Sincar'ı kuşattıysa da bu kez ona karşı büyük bir ittifak kuruldu ve başarısız oldu (1209). Fakat oğlu ve el-Cezîre Eyyübîlerinin Meliki Eşref, fırsatını yakaladığında Sincar'ı ele geçirdi ve Telafer'in de içinde bulunduğu atabeyliğe yarım asır sonra son verdi (1220). Sonrasında Musul Atabeylerinin yanında naip olarak bulunan Bedreddin Lü'lü zamanla güçlendi ve 1233'te (bazı kaynaklarda 1231) Musul bölgesine hâkim olunca Musul'un Türkleşmesine çok önem veren Zengîler'in Musul Atabeyliği tarihe karıştı. Sınırlarını kuzeydeki Habur Çayı'na kadar genişleten Bedreddin Lü'lü Musul yöresine en parlak dönemini yaşatmıştır.⁸¹

3. İlhanlılar, Celâyirîliler, Sutaylılar, Karakoyunlular, Timurular, Akkoyunlular ve Safevîler döneminde Telaferin Durumu

İstanbul 1993, Cilt 33, s. 260-261; www.mepanews.com/biyografi/261-nureddin-zengi.html (Erişim: 30.12.2016)

⁸⁰ Gülay Ögün Bezer, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, "Zengîler" Maddesi, Cilt 30, s. 269; Ramazan Şeşen, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, "Selâhaddin-i Eyyübî" Maddesi, İstanbul 1993, Cilt 36, s. 338; Bahattin Kök, "Nüreddin Zengî, Arslanşah" Maddesi, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, Cilt 33, s. 259.

⁸¹ Gülay Ögün Bezer, *TDV. İslam Ansiklopedisi* "Zengîler" Maddesi, Cilt 30, s. 271; Ramazan Şeşen, *TDV. "Eyyübîler" Maddesi*, İstanbul 1993, Cilt 12, s. 23; E. Honigmann, İA, "Musul" Maddesi, s. 740. Bener Moğulkoç, a. g. y. (Er: 14.12.2016)

Cengiz Han'ın torunu ve İlhanlıların kurucusu Hülâgü / Külük Han 1258'de Bağdat'ı alıp Abbâsî Halifeliğine son verince Bedreddin Lü'lu hemen ziyaretine gidip bağlılığını bildirdi. Ancak oğlu Salih R. İsmail yanlış safta yer alınca Musul 10 bin kişilik bir İlhanlı kuvveti tarafından zaptedildi; bu arada kendisi de öldürüldü (1262). Bundan sonraki bir asırlık devrede Musul ve Telafer yöresi İlhanlıların önemli dirliklerinden olup Türk ve Moğol boylarının kışlağı olarak değerlendirilmiştir.⁸²

İlhanlılar döneminde ülke 8 büyük eyalete ayrılmıştı. Bunlardan biri olan ve Rakka'dan Diyarbakir'e kadar uzanan, Sincar ve Telafer'i de kapsayan el-Cezire Eyaleti'nin merkezi Musul'du. Sırasıyla Yunus el-Başıkî, Erbilli Zeki, Radiüddin Baba, Berkutalı Mesud gibi valilerle yönetilen Musul yöresine 1285'te Türkmen, Kürt, Arap ve Memlûklardan müteşekkil 4 bin kişilik kuvvetçe yağmada bulunuldu. Sonrasında Eminüddeve ile Bayıt'ın valilik yaptığı yöre Türkmenlerle Moğol Oyratlar arasında mücadelelere sahne oldu. Eyaletin son valileri ise Fahrüddeve Ebu Muhammed, Emir Sutay, Emir Alâeddin Ali ve tekrar Sutay oldu.⁸³

Olcayto Han'ın 1312'de vali atadığı Emir Sutay, sonrasında tekrar atandığı Musul civarında 1332'de öldüğünde 100 yaşındaydı. Oğulları 1350'ye kadar Musul'dan Diyarbakir'a kadar olan bölgeyi yönetmişlerdir. Karakoyunlu Devleti kurucusu Bayram Hoca da Akçasakal Hüseyin Bey'i yenerek Musul-Sincar yöresini Sutaylılardan devraldı ve kardeşi Birdi Hoca'nın idaresine verdi. Yazları Güneydoğu Anadolu yaylalarına çıkan Karakoyunlular Musul'u kendilerine kışlak edindiler. Ebu Said Bahadır Han'ın ölümüyle (1335) parçalanın İlhanlıların Mezopotamya varisi Celâyirlilerin kurucusu Büzürg/Büyük Hasan'ın oğlu Şeyh Üveys1366'da başta Musul olmak üzere el-Cezire bölgesini Bayram Hoca'dan alarak Karakoyunluları vergiye bağladı. Üveys'in ölümünden sonra Bayram Hoca tekrar Musul, Telafer ve Sincar'a

⁸² Adnan Eskikurt, *Musul Atabeyliği (Zengîlerin Son Devri ve Lü'lu' Ailesi)*, Çamlıca Basım-Yayın, İstanbul 2014, s. 137; Bahattin Kök, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, "Lü'lu', Bedreddin" Maddesi, İstanbul 1993, Cilt 27, s. 257. Bener Moğulkoç, a. g. y., (Er: 14.12.2016)

⁸³ Tülay Yürekli, "İlhanlılar Döneminde Musul'da Siyasi ve Ekonomik Durum", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, Sayı 50 (2013), s. 225-229; Bertold Spuler, *MEBĀ*, "İlhanlılar" Maddesi, İstanbul 1979, Cilt 5, Kısım II, s. 968-970; Abdülkadir Yuva, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, "İlhanlılar" Maddesi, İstanbul 1993, Cilt 22, s. 103-105

hâkim oldu (1374-75).⁸⁴

1382'de Celâyirîliler'i yenerek bağımlılıktan kurtulan Karakoyunlu Beyi Kara Mehmed, akabinde Musul civarındaki hacıların mallarını yağmalayan Döğerli Sâlim Bey'i de yenilgiye uğrattı. Sonrasında Timurîluların kurucusu meşhur Emir Timur'un Musul ve Cezire bölgesini ele geçişi var; yalnız bununla ilgili kaynaklarda 1384, 1386 ve 1393 gibi farklı tarihler olsa da sonuncusu en doğru olanıdır. Bu dönemde açılan Timur Yolu halen Telafer'in güneyinde varlığını sürdürmektedir. Timur'un Altın-Orda üzerine sefere çıkması üzerine Kara Yusuf Bey ile Karakoyunlular tekrar Musul yöresine hâkim olduysa da (1399) bu hâkimiyet aynı zamanda gerekçelerinden biri olduğu Ankara Savaşı'nda Timur'un Yıldırım Bâyezid'i yenmesiyle sarsıldı ve yöre tekrar Timurîlulara geçti.⁸⁵

Timur, Musul-Telafer dolaylarını yine Karakoyunlu Türkmenlerinden Pir Hasan'ın oğlu Hüseyin'e verdi. Ankara Savaşı'nda Timur'un destekçisi olan Kara Yülük Osman Bey'in 1403'te kurduğu Akkoyunlu Devleti ile Karakoyunlular yöre için rekabete giriştiler. Bu rekabetten Karakoyunlular galip çıktı ve Kara Yusuf, Mardin'i alarak son verdiği Artukoğulları'ndan Melik Sâlih'e Musul'u verdi (1409); iki yıl sonra ise geri aldı. 14.yy'ın ortalarından beri aralarında eskiden beri düşmanlık bulunan Ak ve Kara Koyunlu Türkmenleri bu ezeli rekabetlerini el-Cezire bölgesi üzerinden 16.yy'ın ikinci yarısına dek sürdürdüler. En son Akkoyunlular galip gelerek Karakoyunlulara son verdi ve 1469-70'den itibaren Musul-Telafer yöresi Uzun Hasan'ın kontrolüne girdi.⁸⁶

⁸⁴ Tülay Yürekli, A. g. m., s. 229; Faruk Sümer, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, "Karakoyunlular" Maddesi, İstanbul 1993, Cilt 24, s. 434; Mükrimin H. Yınanç, *MEBİA*, "Celâyir" Maddesi, İstanbul 1979, Cilt 3, s. 64-65; Muzaffer Ürekli, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, "Celâyirîliler" Maddesi, İstanbul 1993, Cilt 7, s. 264

⁸⁵ Faruk Sümer, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, "Karakoyunlular" Maddesi, s. 435; Nülüfer Bayatlı, a. g. m., s. 952; Erdem, İlhan-Uyar, Mustafa; "Karakoyunlular: Tarih Sahnesine Çıkışları ve Kökenleri", (www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=373227&/Karakoyunlular Erişim: 01.01.2017); Bener Moğulkoç, a. g. y., (Er: 14.12.2016);

⁸⁶ Faruk Sümer, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, "Karakoyunlular" Maddesi, İstanbul 1993, Cilt 24, s. 435; İlhan Erdem-Mustafa Uyar, a. g. y. (Er: 01.01.2017); Erdem, İlhan; "Ak-Koyunlu Devleti Kara-Yülük Osman Beyin Hayatı ve Faaliyetleri"

30 küsur yıllık bu dönemi Prens Halil, Yakupşah, Ali Bey ve Rüstam Mirza gibi valilere paylaştıran Akkoyunluların 1500’de ikiye bölünmesiyle yerini yavaş yavaş yeni bir Türkmen devleti olan Safevîler alacak ve Musul-Telafer hattı 1508’de Şah İsmail’in idaresine geçecektir. Yöreye Avşarlı Ahmet Bey vali olarak atansa da daha önce boy rekabeti üzerinden yaşanan huzursuzluklar bu kez mezhep rekabeti üzerinden artarak sürecektir. Buna mukabil Şah İsmail, Azerbaycan Türklerini yöreye yerleştirme yoluna gitmiştir.⁸⁷ Fakat bu kısa dönem Yavuz Sultan Selim’in Doğu Seferine kadar sürecek ve bundan sonra 400 küsur yıllık son dönem başlayacaktır.

4. Osmanlılar ve İdarî Teşkilatlanma

Çaldıran Savaşı’nda (1514) Safevîleri bozguna uğratan Osmanlılar, Yavuz Sultan Selim tarafından görevlendirilen İdris Bitlisi’nin sivil ve Bıyıklı Mehmed Paşa’nın askerî faaliyetleriyle ertesi yıl Diyarbakır’ı (Âmid) aldılar. 1516 yılındaki Koç-Hisar Muharebesi’yle (Mardin civarındaki Dede-Kargın mevki) yöredeki Safevî direnişi kırılmış ve Ergani, Çermik, Birecik, Nusaybin, Sincar, Telafer, Musul topyekûn Osmanlı idaresine geçmiştir. Sonrasında nahiye olarak Sincar’a bağlanan Telafer, Sincar Sancağıyla birlikte bu kez Diyarbakır Eyaleti kapsamına dâhil olmuştur.⁸⁸

(<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1249/14285.pdf>), Erişim: 02.01.2017; Faruk Sümer, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, “Akkoyunlular” Maddesi, İstanbul 1993, Cilt 2, s. 271-272.

⁸⁷ Besim Darkot, *MEBLA*, “Musul” Maddesi (II. kısım), İstanbul 1979, Cilt 8, s. 741. Faruk Sümer, *TDVLA*, “Akkoyunlular” Maddesi, Cilt 24, s. 273; Turkmen, Mukhtar; Irak Turkmen Şehri Telafer Tarihi (<http://dunyatürkmenler.ucoz.com/forum/6-17-1&gws-rd=cr&ei=sthrWJ-xM8n5at6cm6AI>), Er: 02.01.2017; Mehmet Hazar, a. g. m., s. 361; Bener Moğulkoç, a. g. y., (Er: 14.12.2016)

⁸⁸ Mükrimin H. Yınanç, *MEBLA*, “Diyarbakır” Maddesi (Diyarbakır Şehir ve Bölgesindeki Vuku’at’ın Tarihi), İstanbul 1979, Cilt 3, s. 623; Besim Darkot, *MEBLA*, “Musul” Maddesi (II. kısım), İstanbul 1979, Cilt 8, s. 741; Şevket, Beysanoğlu, Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Ankara 1996, Cilt 2, s. 507; Selim Hilmi Özkan, “Telafer’in Stratejik Önemi ve Türkmenler”, *Avrasya Etüdları*, Yıl 15, Sayı 36 (2009/2), s. 139; Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Musul Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919), Yayın Nu: 11, Proje Yön: İsmet Binark, Ankara 1993, s. 47; Remzi Kılıç, “Yavuz Sultan Selim’in Çaldıran Savaşı ve Sonrası Gelişmeler (1514-1517)”, <http://remzikilic.com/yavuz-sultan-selimin-caldiran-seferi-ve-sonrasi-gelismeler-1514-1517-2.html>, Erişim: 03.01.2017

1526 yılı tahrir defterlerinde Telaar, 112 hane ve 29 mücerred (bekâr); toplam 38.763 akçe varidâtı (geliri) olan bir yerdi. 1530 yılına ait tapu tahrir defterlerinde 10 köy ve 9 mezra Telaar Nahiyesine kayıtlı durmaktadır. Merkezindeyse bu kez 316 hane, 112 mücerred, 3 ağma (düşkün), 1 muaf bulunmakta ve geliri de 30.264 akçe olarak görülmektedir. Burada 4 yıl önceki hane sayısıyla çelişik bir durum gözlense de III. Murad devrindeki (1583) kayıtlarda hane sayısı 298, mücerred 14 ve mahsûlü de arpa-buğday-keten tohumu olarak işlenmektedir. Bu da 1530'larda 1700 civarında, 1580'lerde ise 1500 civarında tahminî bir nüfusa denk gelmektedir.⁸⁹

Kanunî Sultan Süleyman'ın Bağdat'ı fethetmesiyle birlikte (1534-35) Telaar, bu kez de Bağdat Eyaleti'ne bağlanmıştır. Bu sırada Telaar'in bağlı olduğu Sincar Livası'nın başında İdris Bey bulunmaktadır. Bir müddet böyle gitmekle beraber 1578-1581 yıllarına ait bir defterde Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı sancaklar arasında Telaar'in de dâhil olduğu Sincar'ı 14. sırada görmekteyiz. 1586'da ise Musul yeni bir eyalet olarak ihdas edildi ve Telaar'le Sincar buraya bağlanarak kadim düzene dönülmüş olundu.⁹⁰

Fakat bu durum uzun sürmedi ve 17.yy başında Telaar, Sincar'la birlikte yeniden Diyarbakır Eyaleti'ne bağlandı. 1609, 1631 ve 1653 yıllarına dair idarî taksimat belgelerinde Telaar Nahiyesinin sancak olarak bağlı olduğu Sincar, Diyarbakır sancakları arasında geçmektedir. Bu arada yöre üzerinde bir asır sonra Safevîler yeniden iddialı hale gelecek ve 1623 ya da 1624'te Telaar ve çevresi Musul'la birlikte Şah Abbas'ın komutanı Karçankay'ın işgaline uğrayacaktır. Safevîler, yöreye idareci olarak Avşarlı Kasım Han'ı tayin ederlerse de ertesi yıl Osmanlılar Hafız Ahmed Paşa ile duruma tekrar hâkim olacaklardır. Fakat Bağdat'a yerleşen Safevîler buradan Musul-Telaar hattını sürekli tehdit edeceklerdir. Nihayet Sultan IV. Murad'ın 1638'de Bağdat'ı tekrar alması ve Musul'la Telaar civarından geçmesiyle

⁸⁹ Nilüfer Bayatlı, s. g. m., s. 953; Selim Hilmi Özkan, a. g. m. (TSÖvT), s. 140 ve 143-144

⁹⁰ Selim Hilmi Özkan, "Osmanlı İdaresinde Telaar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Yıl 32, Sayı 184 (Şubat 2010), s. 84; Şevket Beysanoğlu, a. g. e., s. 512

birlikte İran tehdidi tamamıyla bertaraf edildi.⁹¹

Telafer 1667’de deprem, 1711’deyse büyük bir kıtlık ve çekirge istilâsı yaşadı. Bu gibi sebeplerden ve veba gibi salgın hastalıklardan dolayı başka yerlere doğru göçler başlayınca Osmanlı Devleti de Rumeli, Tokat, Urfa ve Diyarbakır’dan yöreye sevk ve iskânı yöreye ilgili ekonomik tedbirlerle birlikte gerçekleştirme yoluna gitmiştir. Her yüzyılda bir depreşen Safevî hareketliliği 1733’te Şah Tahmasp’ın kumandanı Nergis Han’ın Musul ve havâlisine baskısıyla başladı, fakat direnen Osmanlı kuvvetlerini aşamadılar. 1743’te bu defa bizzat Nâdir Şah’ın komutasındaki 400 topluk bir orduyla muhasara edilen Musul, ilk direnişin önderi Vali Hüseyin Paşa öncülüğünde ve Müslüman-Hıristiyan; eli silâh tutan tüm Musulluların 8 gün-8 gecelik gayretiyle yeni bir başarı kazandı.⁹²

Hacı Hüseyin Paşa, 1726-27’lerden itibaren Osmanlıların yöreye vali olarak atadığı meşhur yerli ailelerden Abdülcelil ya da Celilzâdelere mensup. Yüzyıllık zaman zarfında 16 kişiyle Devlete hizmet cetveline giren sülâleye karşı 18. yy sonlarından itibaren isyan hareketleri görülecektir. 1771’deki ilk isyanda Vali Muhammed Emin, isyancıları komşu Telafer Kasabasına sürdü fakat Yasinzâde adlı birinin önderliğinde Telafer ile Ebu Hamdan civarından gönüllü toplayan isyancılar nihâyetinde başarılı oldular.⁹³

1785 yılında Vali Abdülfettah Paşa’nın Trablus’a giderken yerine bıraktığı vekili Ahmed Ağa’ya bazı aşiret reisleriyle beraber şehrin yarısı isyan etti. Durum, Celilzâdelere Süleyman Paşa vali yapılarak kontrol altına alındı. 1795’te eşkiyalık yapan Sincar Yezidileri Telafer’e büyük zarar verdiler. 1809’daki isyanda ise Vali Ahmed Paşa öldürüldü. Bu kez de Abdülcelilzâde Mahmud Paşa vali yapılarak duruma müdahale edildi. 1828 yılında da aynı karmaşa yaşanınca Devlet, yerli derebeylerine son vermek için İnce-Bayraktaroğlu Mehmed Paşa’yı gönderdi (1835). O da sürekli isyan çıkaran

⁹¹ Selim Hilmi Özkan, a. g. m., s. 84; Besim Darkot, a. g. m., s. 742; Remzi Kılıç, “Kerkük ve Musul’un Tarihi Coğrafyası”, *TÜBAR*, Sayı 28 (Güz 2010), s. 249; Bigay Duman, “Telafer Kronolojisi”, *Ortadoğu Analiz*, Yıl 1, Sayı 5 (Mayıs 2009), s. 37.

⁹² Besim Darkot, a. g. m., s. 742; Mehmet Hazar, a. g. m., s. 361; Musul Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri, s. 50-51

⁹³ Nilüfer Bayatlı, a. g. m., s. 953; Besim Darkot, a. g. m., s. 742; Bener Moğulkoç, a. g. y., (Er: 14.12.2016)

Telafer gibi dağlık mülhakatı, Sincar Yezidilerini ve Şammar Aşiretini kontrol altına almıştır.⁹⁴

İki yüzyılı aşkın zamandır Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı kalan Telafer-Sincar yöresi olayların yatıştırılmasından sonra yeniden Musul Eyaleti'ne bağlanmıştır (1836). Tanzimat sonrası yapılan düzenlemelere göreyse Musul ve Kerkük (Şehrizer) mutasarrıflık (özel sancak) haline getirilerek Bağdat Eyaleti'ne bağlanmış (1852) ve Telafer, 1500 kuruş nâhiye müdürünün kalacağı yere, 3000 kuruş da topçu askerlerinin kalacağı yere harcanarak bakım görmüştür (1854). O yıllarda (H. 1268) Telafer Nâhiyesi'nin değirman îcarı tamga rüsûmu (değirmen kiralama damga vergisi), bac-ı bazar rüsûmu (pazar baş vergisi) ve ağnâm rüsûmu (koyun vergisi) kalemleri üzerinden toplam geliri 33 bin kuruş (330 altın) civarındadır.⁹⁵

1856'da Telafer'e 500 kuruş maaşla nâhiye müdürü olarak Hafız Nüzhet Efendi'den I. Dünya Savaşı'nın sonunda görev yapan Münir Bey'e değin aradaki zaman zarfında 15 müdür atanmıştır. Mithat Paşa, Bağdat Valiliği sırasındaki idarî yapılanmayla Telafer'in statüsünü yeniden belirledi ve itaatsiz Yezidîlere karşı sık sık askerî tedbirlere başvurulduğu gerekçesiyle burada daimi istikrarın sağlanması için idarî tedbir olarak Cebel-i Sincar (Sincar Dağı) Telafer Nâhiyesi ile birlikte kaymakamlığa çevrildi (1869).⁹⁶

1878 idarî taksimatında Musul yeniden vilâyete dönüştürülerek Kerkük de buraya bağlandı. 1895 Salnâmesine/Yıllığına göre Musul Vilâyeti 3 sancaktan oluşmakta, Telafer'in de Sincar Kazâsıyla birlikte buraya bağlı olduğu görülmektedir. Bu tarihte Telafer ile Sincar'da 280 dükkân, 26 değirmen, 9 câmi-mescid, 5 han, 7 resmî daire-kışla, 6 ziyaretgâh, 400 çeşme bir kahvehane ve bir de zâviye bulunmaktadır. Aynı yıl itibariyle kazadaki/ilçedeki toplam hane sayısı 2048 olup tahminî olarak 10 binin üzerinde bir nüfusa tekabül etmektedir. 12 yıl önceki kayıtlarda ise Sincar Kazâsı'nın nüfusu 3442 Müslim (Müslüman erkek) olarak verilmektedir

⁹⁴ Besim Darkot, a. g. m., s. 742-743; Selim Hilmi Özkan, a. g. m., s. 89; Bener Moğulkoç, a. g. y., (Er: 14.12.2016)

⁹⁵ Selim Hilmi Özkan, a. g. m., s. 85-86; Besim Darkot, a. g. m., s. 743; Musul Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri, s. 147-148

⁹⁶ Selim Hilmi Özkan, a. g. m. (OİT), s. 88; Selim Hilmi Özkan, a. g. m. (TSÖVT), s. 140

(1883). Bu nüfus ikiye çarpıldığında kadınları kapsasa bile ilçe genelindeki nüfusun 3/1'inin gayrimüslim (Yezidî, Hıristiyan vs.) olduğu düşünölmelidir.⁹⁷

20.yy başlarındaki Salnâmelerde Telafer'le ilgili çokça malûmat bulabilmekteyiz. 1907 Salnâmesi'nde kendisine 7 köyün bağılı bulunduğu Telafer Kasabasının 9 mahalle ve 1500 haneden mürekkep olduğu zikredilmektedir. Tahminî nüfus ise 7-8 bin civarındadır. Bir sonraki yılın Musul İngiliz Konsolosluğu raporunda "Mahallî idareye karşı müstakil ve başına buyruk hâller gösteren Telafer ahalisinin kâmilen Türkmen olduğu" ibaresi vardır. 1910 yılına ait ve konsolosluk görevlisi W. Young'ın kaleme aldığı bir rapordaysa Telafer'de 10 bin Türkmen'in yaşadığından bahsedilmektedir.⁹⁸

1911 Salnâmesi'nde Telafer Kalesi içinde bir hükümet konağı, bir hamam, 2 büyük han, 10 câmi-mescid ve bir de sıbyan mektebi bulunduğu; işlek bir yol üzerinde yer alan Telafer'in Beled'den sonra el-Cezire'nin 2'nci menzili olduğu kaydedilir. Bu sebeple de şehrin gerek gelip-geçen kervanlar gerek gezinen aşiretlerle münâsebetinin fazlaca oluşundan ötürü bir hayli önem taşıdığı; halkının da tarım, zanaat ve hayvancılıkta ileri gittiğı aktarılmaktadır. Hatta yöre insanı "Kahramanlık ve yiğitlik alanında Telafer ile mukayese edilecek bir halk yoktu. Genellikle Hanefî mezhebine bağılıdır ve Çağatay diline yakın bir Türkçeyle konuşurlar" diye tarif edilmektedir.⁹⁹

Bu arada idarî teşkilatlanmadaki değışikliklere göre Telafer'in bağılı bulunduğu Sincar güvenlik nedeniyle livaya (il) çevrildi (1910) ki bu sırada bir nahiye ve 65 köyden müteşekkildi. Sonra tekrar kazaya çevrilen Sincar'ın bu kez ilçe merkezi Telafer Kasabası yapıldı (1912). O yıl itibariyle 2846'sı erkek ve 4767'si kadın olmak üzere toplam nüfusu 7613'tür. 1914 yılında yöredeki asayişsizlik olaylarının önüne geçmek için Telafer'in kaza yapılması gündeme gelmiş fakat bu durum ancak 3 yıl sonra gerçekleştirilebilmiştir. Ve ilk

⁹⁷ Musul Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri, s. 52; Bener Moğulkoç, a. g. y., (Er: 14.12.2016); Selim Hilmi Özkan, a. g. m. (OİT), s. 86 ve 90; Nilüfer Bayatlı, a. g. m., s. 953; Selim Hilmi Özkan, a. g. m. (TSÖvT), s. 144

⁹⁸ Selim Hilmi Özkan, a. g. m. (TSÖvT), s. 144-145

⁹⁹ Nilüfer Bayatlı, a. g. m., s. 953

kaymakam Muhyettin Bey de 2 bin kuruş maaşla bu ikinci sınıf kaymakamlığa atanmıştır. Bu gelişme ise ilk ve sondur; zira bundan sonra İngiliz işgali başlayacaktır.¹⁰⁰.

Sonuç

Bu çalışmada Türkmen şehri Telafer'in adı, coğrafik yapısı ve Tarihsel geçmişi ele alınmıştır. Bu başlıklar altında verilen bilgilerden, şehrin Mezopotamya bölgesinde çok önemli stratejik bir konuma sahip olduğunu tespit edebiliyoruz. Ayrıca bu konumun sadece Irak için değil aynı zamanda buranın bir Türkmen şehri kimliğini taşıması ve Anadolu coğrafyasının doğal bir uzantısı olması hasebiyle Anadolu için de önemli olduğunu kaydetmek mümkündür. Bu durumyla da Telafer Eskiçağlardan çağımıza kadar birçok devletin ilgisini çekmiş ve şehir uzun tarihi boyunca farklı bölgesel ve evrensel devlete ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu esnada şehir defalarca yıkımlara uğramış ve halkı ağır şartlara katlanmak zorunda kalmıştır. Ancak burası, tarihine, dinsel, sosyal ve kültürel yapısına en uygun ve mutlu dönemini Büyük Selçuklu, Atabekler ve Büyük Osmanlı devletleri zamanında yaşamıştır. Telafer'in bariz bir şekilde Türk kimliğinin öne çıkması da bu anılan dönemlerde gerçekleşti ve Oğuz-Türkmen aşiretleri buraya tamamen yerleşmiş oldu. Şehrin bugünkü demografik ve kültürel yapısı iyice incelendiğinde burada tarihimizin bin yıllık tesirlerini görmek mümkündür.

Türkmen şehri Telafer, asırların tanık olduğu yoğun yaşanmışlıklar diyarı olarak önümüzdeki zaman zarfında da belli ki yine güç ve hegemonya savaşlarının görgü şahidi olma işlevini yitirmeyecek. Kanlı savaşların tarih boyunca sahne aldığı Mezopotamya veyahut el-Cezîre coğrafyasının biraz da kaderi bu görünmektedir. Bu kaderin; aşiret/boy kültürünü koruyan, şehrinin kültürüyle birlikte harmanlayan ve mücadeleyi hayatının bir parçası olarak gören, sıkıntılara karşı dirençli bir millî aidiyetle imtihanı ise şimdilerde inceleme ve araştırma konusu olma hüviyetindedir. İlerde bu alanda yazılacak makaleler bu satırların tamamlayıcısı olacaktır.

¹⁰⁰ Selim Hilmi Özkan, a. g. m. (OİT), s. 86-87; Remzi Kılıç, a. g. m. (KvMTC), s. 254; Selim Hilmi Özkan, a. g. m. (TSÖvT), s. 145

Kaynaklar

A. Kitap, Makale ve Bildiriler

- Altungök, Ahmet; *Siyasi, İdari, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Açıdan Sâsânî Devleti* (MS. 226-652), (Basılmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2012.
- Ayabakan, Levent; "Kürt-Nasturi İlişkileri ve Ağa Petros'un 'Özerk Asuri Devleti Projesi' (1919-1923), *SKAD (Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi)*, Cilt: I, Sayı: 1 (2015), Sayfa 49-76.
- Azimli, Mehmet; "Abbasiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu (Hassa Ordusu)", *Dicle Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt IV, Sayı 2 (2002), Sayfa 34-41.
- Bakır, Abdulhalik; Seyhun Şahin, Türk Kültürü Işığında Bağdat ve Samarra Şehirlerinin Abbasî Dönemi Mimami Özellikleri, *Irak Coğrafyasında Türk Varlığı ve Kültürü Sempozyumu*, 18-19 Mayıs 2012/Bilecik, (Haz. Prof. Dr. Abdulhalik Bakır, Prof. Dr. Suphi Saatçi, Prof. Dr. Ali İhsan Öbek), Bilecik, 2014, s. 1-30.
- Bakır, Abdulhalik; "Ortaçağ Irak'ında Türk Varlığı ve Kültürünün Yaygınlaşmasını Kolaylaştıran Faktörler", Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (Irak, İran, Suriye) Sempozyumu, 8-10 Mayıs 2014-Bilecik, (Ed. Prof. Dr. Abdulhalik Bakır, Yrd. Doç. Dr. Ahmet Altungök), Bilecik, Aralık-2016, s. 1-32.
- Bakır, Abdulhalik; "Kûtül-Amâre Adı ve Tarihsel Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme", *Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi Oğuz-Türkmen Araştırmaları Merkezi Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, I, 1, Aralık 2017, s. 13-28.
- Bakır, Abdulhalik; Nuray Arabacı, "Ortaçağ el-Cezîre Bölgesinin Stratejik Şehri Nusaybin", *Cappadocia Journal of History Social Sciences*, Vol.10, April 2018, p. 36-59.
- Bakır, Abdulhalik; Süleyman Pekin, "Irak Türkmenlerinin Mazlum Şehri Telafer (Şehrin Modern Tarihi ve Kültürüne Bir Bakış)", *Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi Oğuz Türkmen Araştırma ve Uygulama Merkezi Oğuz Türkmen Araştırmaları Dergisi*, II, 1, 2018, Haziran, s. 64-117.

- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Musul Kerük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Yayın Nu: 11, Proje Yön: İsmet Binark, Ankara 1993.
- el-Batâyine, Muhammed Dayfallah; Arap kökenli Hıristiyanlar ve İslam Fetihleri İle Olan İlişkileri, (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 271-340.
- Bayatlı, Nilüfer; "Türkmen Şehri Olan Gazi Telâfer'in Tarihçesi", *XV. Türk Tarih Kongresi* (Eylül 2006), Cilt 4, Kısım I, TTK, Ankara 2010, s. 951-959.
- Bayramov, Kakajan; "Türkmenler için İnşa Edilen Kent: Samarra", *Irak Coğrafyasında Türk Varlığı ve Kültürü Sempozyumu*, 18-19 Mayıs 2012/Bilecik, (Haz. Prof. Dr. Abdulhalik Bakır, Prof. Dr. Suphi Saatçi, Prof. Dr. Ali İhsan Öbek), Bilecik, 2014, s. 425-441.
- el-Belâzurî, Ahmed b. Câbir b. Dâvud; *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, (Çev. Prof. Dr. Mustafa Fayda), Ankara, 1987.
- Beysanoğlu, Şevket; *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Ankara 1996.
- Burslan, Kıvameddin (Çeviren); *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, TTK, 3. Baskı, Ankara 2016.
- Cici, Recep, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, Arasta Yayınları, Bursa 2001.
- Ciner, Osman, *el-Makdisî'nin Absenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi*, Y. Lisans Tezi, FSM Vakıf Üniversitesi,, İstanbul 2018.
- Çetinoğlu, Oğuz, *Türkmennâme*, Bilgeoğuz yayınları, İstanbul 2013.
- Çevik, Adnan, Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, XXXIII (2009), s. 35-64.
- Dakuklu, Muhammed Horşid; "Telafer İlçesi", *KardaşlıkDergisi*, c. 9, S. 8, Bağdat, Aralık 1969, s. 26-27.
- Demirci, Fazıl; *Irak Türklerinin Dünü ve Bugünü*, Ankara, 1991.
- ed-Divecî, Said; *Târihü'l-Mevsil*, Musul, 1982.

- Duman, Bilgay; “Telafer Kronolojisi”, *Ortadoğu Analiz*, Yıl 1, Sayı 5 (Mayıs 2009), Sayfa 37-38.
- el-Erbilî, Hüsam Davud Hıdır; *et-Türk ve't-Tâibü't-Türkî fi'l-Îrâk*, Erbil, 2018.
- Eskikurt, Adnan; *Musul Atabeyliği (Zengîlerin Son Devri ve Lü'lü' Ailesi)*, Çamlıca Basım-Yayın, İstanbul 2014.
- Faysal, Şukri; *Hareketü'l-Fethi'l-İslâmî fi'l-Karni'l-Evvel*, Beyrut, 1952.
- Gökdağ, B. Atsız; “Orta Doğu'daki Türk Varlığı”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı 82 (Ocak-Haziran 2016), Ortadoğu Özel Sayısı-I, Sayfa 151-166.
- Güzel, Hasan Celal; “Ortadoğu'da Türkmen Varlığı”, Ortadoğu Türkmenleri Sempozyumu, *ORSAM Tutanakları*, No: 35 (Eylül 2014), s. 29-39.
- Halife b. Hayyat; *Halife b. Hayyat Tarihi*, (Çev. Prof. Dr. Abdulhalik Bakır), Ankara, 2008.
- el-Hasenî, es-Seyyid Abdurrezzak; *el-Îrâk Kadîmen ve Hadîsen*, Beyrut, 1971.
- Hattâb, Mahmud Şît; *Kâdetü Fethi Bilâdi' Fâris (İran)*, Beyrut, 1974.
- Hazar, Mehmet; “Irak Türklerinin Dünü ve Türkçesi”, *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/2 Spring 2007, Sayfa 358-364.
- İbn Şeddâd, İzüddin Muhammed b. Ali b. İbrahim; *el-A'lâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*, (Thk. Yahya Abbâde), Dımaşk, 1928.
- İbnu'l-Belhî, *Farsnâme*, (Çev. Abdulhalik Bakır, Ahmet Altungök), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 23-148.
- İbn'ül Esîr, Ali b. Ebi'l-Kerm Muhammed b. Muhammed b. Abdulkerîm b. Abduvâhid eş-Şeybanî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târih*, (Çev. A.Ağırakça), c. 7, s. 278-302-386-392-394, Bahar Yay., İstanbul 1991.
- İbnu'l-Esîr, Ali b. Ebi'l-Kerm Muhammed b. Muhammed b. Abdulkerîm b. Abduvâhid eş-Şeybanî el-Cezerî; *Târihu'l-Bâbir fi'd-Devleti'l-Atabekîyye (bi'l-Mavsil)*, (Thk. Abdulkâdir Ahmed Tuleymât), Kahire, 1963.
- el-İstahrî, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî; *Mesâlikü'l-Memâlik*, Leiden, 1927.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014.
- Kavak, Abdülcebbar, Kuzey Irak'ta Tasavvuf ve Tarikatlar, *Akademiar Dergisi*, 2017/2, s. 15-54.

- Kılıç, Remzi; “Kerkük ve Musul’un Tarihî Coğrafyası”, *TÜBAR*, Sayı 28 (Güz 2010), Sayfa 245-259.
- Kuşçuoğlu, Ahmed; "Azvâ' min Kurâ ve Müdü'n Ninava et-Târihiyye", *Mecelletü'l-Ahâ'*, c. 14, S. 5, Bağdat, Eylül-1974, s. 11-12.
- Mağribî, Muhammed Ali; *Ebu Bekr es-Sıddâk Halifetü Resûli'l-Lâb*; Cidde, 1983.
- el-Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed; *İslâm Coğrafyası (Absenü't-Takâsîm)*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul, 2015.
- Niray, Nasır; “Sâsânî İmparatorluğu’nun Devlet Yapısı Üzerine Bir İnceleme”, *Muğla Üniv. SBE Dergisi*, Sayı 5 (Bahar 2001), Sayfa 1-28.
- Niyayış, Ümid; *Altaylardan Sebendimize (Türk Medeniyetleri Tarihi)*, C. I, Tahran, 1382.
- Özdemir, Mehmet Nadir; “Abbasi Halifesi Mu’tasım’ın Ordusunda Bulunan Türklerin ‘Köle’ Olup Olmadığı Meselesi”, *Selçuk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 18 (2005), Sayfa 211-230.
- Özkan, Selim Hilmi; “Osmanlı İdaresinde Telafer”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Yıl 32, Sayı 184 (Şubat 2010), Sayfa 79-94.
- Özkan, Selim Hilmi; “Telafer’in Stratejik Önemi ve Türkmenler”, *Avrasya Etüdleri*, Yıl 15, Sayı 36 (2009/2), Sayfa 137-155.
- Refik, Ahmed; *Büyük Tarîh-i Umumî*, c. 5, İstanbul 1328
- Richards, Donald S., *The Annals of the Saljuq Turks: Selections from al-Kamil fi'l-Ta'rih of Ibn al-Athir*, Routledge Published, s. 20, New York 2002
- Saatçi, Suphi; *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, İstanbul, 1996.
- Saatçi, Suphi; *el-Kabâil ve'l-Aşâir et-Türkmâniyye fi'l-İrâk ve Menâtuک Süknâhüm*, (Trc. Erşed el-Hürmüzî), Karkûk, 2010.
- Sarıçam, İbrahim, Hz. Muhammed (SAV)’in Peygamber Olarak Gönderildiği Ortam, *Diyanet İlmi Dergi / Özel Sayı*, Ankara 2003, s. 1-32.
- Sevim, Ali; *Suriye, Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1989.
- Strange, Guy Le.; *Büldânu'l-Hilâfeti's-Şarkıyye*, Arp. Trc. Beşîr Fransis-Gorgis Avvad), Beyrut, 1985.
- eş-Şerîfu'l-İdrîsî, Ebî Abdallah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdrîs el-Hammûdî el-Hasenî; *Nüzhbetü'l-Müşâk fi İhtiraki'l-Âfâk*, Beyrut, 1989.

- Şeyhü'r-Rebve, Şemsüddin Ebî Abdillâh Muhammed b. Ebî Tâlib el-Ensârî ed-Dımaşkî; *Nuhbetü'd-Debr fi Acâibi'l-Berr ve'l-Bahr*, Beyrut, 1988.
- et-Taberî, *Tarih-i Taberî*, Çev: M. Faruk Görtünca, Sağlam Yayınları, İstanbul 1992.
- Telaferli, Ziya; “Telafer’de Toplumsal ve Ekonomik Yaşam”, *Ortadoğu Analiz*, Yıl 1, Sayı 7-8 (Temmuz-Ağustos 2009), s. 109-113.
- Tufantoz, Abdurrahim; “Bir Yaz Yağmuru: Arslan Yabgu Oğuzları’nın Diyarbakir’i İstîlâsı (432-435/1041-1044)”, *I.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, 20-22 Mayıs 2004, Diyarbakır Valiliği, s. 153-160.
- Yakut el-Hamavî, Şihabeddin Ebî Abdillâh Yakut b. Abdillâh er-Rûmî el-Bağdadî; *Mu'cemu'l-Büldân*; Beyrut, (Trz.).
- Yaz, Arafat, “Mervânî Emiri Nasrû'd-Devle Ahmed b.Mervân Dönemi Devlet Sınırları”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017/1, c. XIX, S. 1, s. 179-180.
- Yazıcı, Nevin-Özdağ, Ümit; “İrak’ta Direnen Bir Türkmen Kenti: Telafer”, *İrak Coğrafyasında Türk Varlığı ve Kültürü Sempozyumu*, BŞEÜ Yayınları, Bilecik 2014, s. 204-205.
- Yiğit, Ali; "İrak'ta Türklerin Yaşadığı Bölgeler", *İrak Coğrafyasında Türk Varlığı ve Kültürü Sempozyumu*, 18-19 Mayıs 2012/Bilecik, (Haz. Prof. Dr. Abdulhalik Bakır, Prof. Dr. Suphi Saatçi, Prof. Dr. Ali İhsan Öbek), Bilecik, 2014, s. 184-202.
- Sandıkçı, S. Kemal, İbnu'l-Esir Kardeşler, *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1992/6, s. 61-78.
- Yürekli, Tülay; “İlhanlılar Döneminde Musul’da Siyasi ve Ekonomik Durum”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, Sayı 50 (2013), Sayfa 224-233.
- ez-Zâbit, Şâkir Sâbir; *Târibü'l-Münaẓa'ât ve'l-Hurûb Beyne'l-İrâk ve İran*, Bağdad, 1984.
- Zehtâbî, Muhammed Taki; *İran Türklerinin Eski Tarihi*, Tebriz (Trz.).

B. Ansiklopedi Maddeleri

- Alptekin, Coşkun; *MEB İslam Ansiklopedisi*, “Zengî” Maddesi, İstanbul 1979, C. 13, s. 526-532.
- Apak, Adem, “Tay (Benî Tay)” Maddesi, *DİA*, İstanbul, 2011, C. 40, s. 187-188.
- Bezer, Gülay Ögün; *TDV İslam Ansiklopedisi* “Ukaylı” Maddesi, İstanbul 1993, C. 42, s. 59-61.
- Bezer, Gülay Ögün; *TDV İslam Ansiklopedisi*, “Zengîler” Maddesi, İstanbul 1993, C. 30, s. 268-272.
- Darkot, Besim; *MEBİA*, “Musul” Maddesi (II. kısım), İstanbul 1979, C. 8, s. 741-744.
- Esko Naskalı, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Sâsânîler Maddesi, İstanbul 1993, C. 36, s. 174-176.
- Gündüz, Ahmet, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Şehrizor, Maddesi, İstanbul, 2010, C. 38, s. 473-474.
- Honigmann, Ernst; *MEB İslam Ansiklopedisi*, Musul Maddesi, İstanbul 1979, C. 8, s. 738-741.
- Kök, Bahattin; *TDV İslam Ansiklopedisi*, “Nûreddin Zengî, Mahmud” Maddesi, İstanbul 1993, C. 33, s. 259-262.
- Kök, Bahattin; *TDV İslam Ansiklopedisi*, “Lü'lü', Bedreddin” Maddesi, İstanbul 1993, C. 27, s. 257-258.
- Kurt, Hasan; *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Mervân II Maddesi, Ankara, 2004, C. 29. s. 227-229.
- Küçükaşçı, M. Sabri, “Kinde (Benî Kinde” Maddesi, *DİA*, Ankara 2002, C. 26, s. 37-38.
- Özaydın, Abdülkerim; *TDV İslam Ansiklopedisi*, “Muhammed Tapar” Maddesi, İstanbul 1993, C. 30, s 579-581.
- Es-Sakkar, Sami; *TDV İslam Ansiklopedisi*, “Musul” Maddesi, İstanbul 1993, C. 31, s. 361-363.
- Spuler, Bertold; *MEBİA*, “İlhanlılar” Maddesi, İstanbul 1979, C. 5, Kısım II, s. 967-971.
- Sümer, Faruk; *TDV İslam Ansiklopedisi*, “Karakoyunlular” Maddesi, İstanbul 1993, C. 24, s. 434-438.

- Sümer, Faruk; *TDV İslam Ansiklopedisi*, “Akkoyunlular” Maddesi, İstanbul 1993, C. 2, s. 270-274.
- Şeşen, Ramazan; *TDV İslam Ansiklopedisi*, “Selâhaddîn-i Eyyübî” Maddesi, İstanbul 1993, C. 36, s. 337-340.
- Şeşen, Ramazan; *TDV İslam Ansiklopedisi*, “Eyyübîler” Maddesi, İstanbul 1993, C. 12, s. 20-31.
- Tomar, Yusuf Cengiz, “el-Melikü'n-Nâsır” Maddesi, *DİA*, Ankara, 2004, C. 29; s. 78-79.
- Önkal, Ahmet, “Kays Aylân (Benî Kays Aylan)” Maddesi, *DİA*, Ankara, 2002, C. 25, s. 91-92
- Ürekli, Muzaffer; *TDV İslam Ansiklopedisi*, “Celâyirîler” Maddesi, İstanbul 1993, C. 7, s. 264-265.
- Yınanç, Mükrimin H.; *MEBİA*, “Diyarbakir” Maddesi (Diyarbakir Şehir ve Bölgesindeki Vuku'ât'ın Tarihi), İstanbul 1979, C. 3, s. 605-625.
- Yınanç, Mükrimin H.; *MEBİA*, “Celâyir” Maddesi, İstanbul 1979, C. 3, s. 64-65.
- Yuvalı, Abdülkadir; *TDV İslam Ansiklopedisi*, “İlhanlılar” Maddesi, İstanbul 1993, C. 22, s. 102-105.

C. İnternet Siteleri

- <http://arsiv.ntv.com>
- <http://benermogulkoc.blogcu.com>
- <http://dergiler.ankara.edu.tr>
- <http://dunyaturkmenler.ucoz.com>
- <https://en.wiktionary.org>
- <http://fahroz27.blogspot.com>
- <http://globalresourcesnews.com>
- <http://nedir.ileilgili.org>
- <http://osmanlica.ihya.org>
- <http://remzikilic.com>
- <http://terrasus.com>
- www.acikistihbarat.com
- www.aljazeera.com

www.frmtr.com
www.guncelmeydan.com
<https://www.haberler.com>
www.ingilizceosmanlica.com
www.ismininanlami.gen.tr
www.mepanews.com
www.oryxpetroleum.com
www.suriyegercekleri.com
www.tanis.turkmen.nl
www.tarihtarih.com
www.turkmensitesi.com
www.tyb.org.tr

Resimler

Şekil 1-Telafer Saray Külliyesi

Şekil 2-Bir Türkmen Şehri Telafer (Akit Gazetesi, 06 Şubat 2018)

Şekil 3-Telafer'de Büyük Kale Camisi (mapio.net)

Şekil 4-Tarihî Telaar Kalesinden Bir Görünüş (waw Turkey 1 milyon Türkiye Fotoğrafi, Kerkük-Türkmeneli)

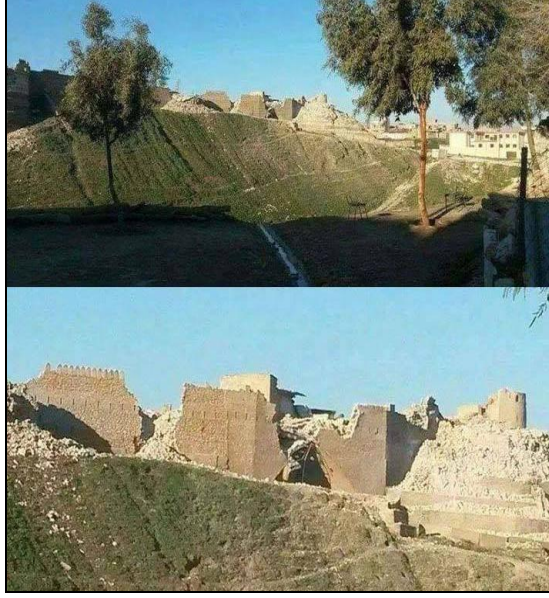
Şekil 5- Tarihî Telaar Kalesinden Bir Görünüş (alarabiyye. Net, es-Sebt 1 Zülka'de H. 1439)

Şekil 6-Terror Olaylarında Patlatılan Tarihi Şeyh Cevad Minaresinin Son Durumu

Şekil 7-Telafer Kalesi (wow Turkey 1 milyon Türkiye Fotoğrafi, Kerkük-Türkmeneli)

Şekil 8-9 Terör Olaylarından Sonra Tarihi Telafer Kalesinin Son Durumu (Türk Elleri, 29 Ocak 2015)

Osmanlı Öncesi Dönemde Tokat, Amasya, Kastamonu ve Çorum Şehirleri

Tokat, Amasya, Kastamonu and Çorum Cities in the Pre - Ottoman Period

Abdulhalik BAKIR* - Ali GÖKŞEN**

Özet

Anadolu Türk şehirleri hakkında bilgilerimiz son dönemlerde yapılan bazı araştırmalar sonucunda artmaya başlamıştır. Ancak bu bilgiler şanlı bir tarih ve medeniyete sahip olan biz Türkler için yeterli değildir. Türk şehirlerinin fiziki gelişimi ve bu gelişime paralel olarak tarihsel ve toplumsal yapıları hakkında şimdiye kadar sistematik bir araştırma yapılmamıştır. Hakkında tarihi ve arkeolojik verilere ulaştığımız erken yerleşmelere sahip ülkeler arasında, Anadolu en eskilerden biridir. Anadolu'nun bugünkü şehirleri içinde, ilk yerleşme tarihleri İsa'dan önce 1000 yıl ve daha öteye gidenler bulunmaktadır. Birçok Anadolu şehrinin tarihini Helenistik devre kadar götürmek mümkündür. Gerçekten de Makedonyalı Büyük İskender'den sonra ve Roma hâkimiyeti sırasında, Anadolu'nun geniş ölçüde şehirleşme yönünde ilerleme kaydettiği görülür. Ancak Bizans hâkimiyetinin sonlarında, özellikle doğu ve iç Anadolu'da aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Herhalde “tema” sisteminin, şehirlerden çok müstahkem mevkiilerin, kalelerin yaşamına elverişli olması, İstanbul'un politik nüfuzunun zayıflaması, bu sonucu doğurmuştu. Türklerin batı Asya'ya girişi, dünya tarihinde, Müslümanlar için olduğu kadar Hıristiyanlar içinde çok önemli bir yer tutar. Ancak, derinliğine bir inceleme yapılmamış olan bu konu üzerinde çalışmalara yeni yeni başlanmaktadır. Danışmentliler ve diğer Türkmen beylikleri Anadolu şehir ve bölgelerini hiç göremeyecekleri kadar geliştirmişler ve inşa etmişlerdir.

* Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

** Tarih Uzmanı; Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Mezunlu.

Anadolu'da Türkler tarafından büyük şehirler kurulmamış olabilir; ancak Türkler Anadolu coğrafyasında ya eski yerleşim yerleri üzerine yeni şehirler kurmuşlar ya da anılan şehirlerin gelişimine büyük katkıda bulunmuşlardır. Bunu görmek için Danişment, Selçuklu ve Anadolu Beylikleri dönemlerine bakmak yeterlidir. Bunun en canlı şahitleri ise konu başlığımızı oluşturan Tokat, Kastamonu, Çorum ve Amasya şehirlerinde kurulan dinsel, sosyal ve kültürel müesseselerdir. Türklerle birlikte gelişmeye başlayan bu dört şehrimiz her yönüyle birer Türk şehri olup, fakat hiç biri Türkler tarafından kurulmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Anadolu. Tokat, Kastamonu, Çorum, Amasya.

Abstract

Our information about the Anatolian Turkish cities begin to increase as a result of some recent researches. However, this information is not enough for us the Turks who have a glorious history and civilization. Heretofore there is no systematic research about the physical development of Turkish cities and parallel to this development, also about the historical and social structures of these cities has been done. Anatolia is one of the oldest among the countries with an early settlements which we obtained some historical and archaeological data. In today's cities of Anatolia, the dates of the first settlements dated to B. C. 1000 and more before B. C. It is possible to take the history of the several Anatolian cities to the Hellenistic era. Indeed, after Alexander the Great of Macedonia and through the Roman sovereignty, it is seen that Anatolia had made progress towards urbanization in a large extent. But at the end of the Byzantine domination it is not possible to say the same particularly for Eastern and Central Anatolia. The "theme" system's accordance to fortified positions, to strongholds' lives rather than to cities and reducing the political influence of Istanbul were probably caused that result. The entrance of the Turks into Western Asia has a crucial place for Muslims as well as for Christians in the world history. However studies on this subject that have not been examined deeply begins more recent. Danishmends and the other Turkmen principalities developed and also built the Anatolian cities and regions than they could ever seen.

Big cities may not have been established by the Turks in Anatolia, but they had either built new ones on their old settlements or had greatly contributed to their progresses. To see this, looking at the course of the principalities of Danişment,

Seljuks and Anatolia is just enough. The most alive witnesses which represents the title of our subject are the religious, social and cultural institutions that were established in Tokat, Kastamonu, Çorum and Amasya. These four cities that none of them was established by the Turks, started to make progress with the Turks and also they are all Turkish with every aspects.

Keywords: Turks, Anatolia, Tokat, Kastamonu, Çorum, Amasya

Giriş

Selçuklu Türklerinin, Orta Asya'dan birlikte getirdikleri sanat duygu ve müktesepelerini Anadolu'da buldukları uygarlık kalıntılarıyla ahenkli bir şekilde bezemek suretiyle yepyeni bir sanat stili meydana getirdiklerini söylemek tam anlamıyla ifade etmeye yetmeyeceği gibi, Selçukluların vasıflarını da belirtmeye yeterli değildir. Çünkü Selçukluların bıraktıkları eserlerin yapıldıkları tarihler dikkate alınarak, bunlar objektif bir surette incelenecek olursa, o zaman, gözle görülüp anlaşılacak bir gerçek ortaya çıkar ki, o da bu tekâmülün Selçuk Türklerinin yaşantılarının bütün ayrıntılarında kendini göstermiş olduğudur. Selçuklular sadece başkentleri imar etmeyip, kültür eserlerini ve sosyal tesislerini Anadolu topraklarına serpiştirmişlerdir. Buda Selçukluların en belirgin karakteristik niteliklerinden birisini teşkil eder. Bu suretle de Hititler tarafından yapılan ve onlar tarih sahnesinden çekildikten sonra, uzun yıllar unutulmuş Anadolu'nun uygarlık ve kültür meşaleleri, Selçuk Türklerinin eliyle tekrar ışık vermeye başladı. Belki bu kültür ve uygarlığın yerleşmesinde, Anadolu'daki kalıntıların etkili olduğunu söyleyenler çıkabilir. Ancak, kesin olarak bilinmesi gereken bir şey var ki, o da Anadolu'nun aydınlık çağına tekrar kavuşması, Malazgirt zaferinden sonra Türklerin öz be öz torunları tarafından gerçekleştirilmiş olmasıdır¹.

Moğolların yüzeyde görünen siyasi egemenliklerine rağmen, Anadolu'da Türklerin başlattıkları kültür ve uygarlık çalışmaları ve köke inmiş bulunan Türkleşme faaliyetleri durmadan devam etmiştir. XIII. yüzyılın ikinci yarısında özellikle de XIII. ve XIV. yüzyıllarda Anadolu'nun şurasında veya

¹ Friedrich, Karl Kienitz; Osmanlılardan Önceki Anadolu Türkleri, *Belleten*, C. 1, s. 196, Ankara, 1986, s. 284-285.

burasında siyasi varlığını devam ettiren Türk Beylikleri Karaman oğulları, Candaroğulları, Saruhan oğulları, Eratnaoğulları vb. sayabiliriz.

XIII ve XIV. Yüzyılda Anadolu Türk topluluğu, hayat tarzı bakımından başlıca iki kısma ayrılıyordu. Göçebeler ve yerleşik hayat geçirenler menşei bakımdan Türk olmakla beraber Türkmen ismi daha ziyade göçebe olanlara veriliyordu. Hayatıyet dolu, faal, hür ruhlı ve teşkilatlı olan Türkmenler, ülkenin tek siyasi gücünü oluşturuyorlardı. Yerleşik Türk topluluğunun büyük bir kısmını köylüler teşkil ediyordu. Göçebe hayatın bir hatırası olarak her Türkmen köyünün bir yaylası vardı. Yazın bu yaylalara çıkılıyordu. Şehir hayatında ise Türk unsuru XIV. Yüzyılın başlarında üstünlüğü ele geçirmiş bulunuyordu. Şehirlerdeki idare mekanizmasını oluşturan merkezi yönetim ve askeri erkân başlıca Türklere meydana geliyordu. Esnaf ve zanaatkârlar, dini kesim (şeyh, zaviye, baba vb.) de önemli bir yere sahipti. Anadolu'daki Hıristiyan tayfasına gelince bu coğrafyanın siyasi durumuna göre değişiyordu; devlet güçlü olduğu dönemde korkusuzca sosyal-iktisadî ve dinî hayatlarını devam ettiriyorlar, buhran zamanlarında ise kendi mahallelerinde kalıyorlardı. İlk yerleşim dönemlerinde zaten şehirlerin ve köylerin büyük kısmı boşalmış durumdaydı.

I. Osmanlı Öncesi Dönemde Tokat, Kastamonu, Çorum ve Amasya Şehirlerinin Siyasî Geçmişleri

A. Tokat Şehrinin Siyasî Geçmişî

MÖ 4000 yıllardan başlayan tarihi ile Tokat birçok devlet ve medeniyete ev sahipliği yapmış güzide şehirlerimizdendir. Kalkolitik ve İlk Tunç Çağlardan sonra büyük Hitit devletinin doğu federasyonlarına bağlı birçok kentin, Yeşilırmak kolları Kelkit, Tozanlı ve Çekerek kolu vadileri boyunca kurulması ile başlayan Pers, Pontus dönemleri doruğa ulaşan derebeylik dönemi Tokat, Niksar, Zile ve Turhal'da en tipik ve en güçlü şeklini almıştır. Geç kalkolitik çağında Tokat yakınlarındaki Kayapınar bölgesinde nüfuz gözlenmiştir. Ayrıca bölgede yerleşim görülmüş süs eşyaları, küpe, boya vb.

izlere rastlanmıştır. Ayrıca yine bu bölgede madencilik (bakır) ile ilgili çalışmalar gözlenir².

Tokat toprakları üzerinde kurulan Hitit ve Frig yerleşim alanları MÖ 2500-4000 yılları arasında, yüksek düzeyde sanat ve kültür yaşamına ulaşmıştır. İç Anadolu yaylalarını aşamayan İon kültürünün MÖ 6. yüzyıldan itibaren kolonileri ile birlikte, Karadeniz'den Polemonion (Ünye ve Amasya, Samsun) yolu ile Komana'ya (Tokat) gelmiş güneyde geleneksel "Kapadokya" ve doğudan gelen Pers kültürü ile kaynaşmıştır. Daha sonra uzun bir dönem içerisinde Roma ve Bizans egemenliği altına giren Tokat, Danişment ve Selçuklu Türklerinin siyasi üstünlükleriyle birlikte Maveraünnehr'den gelen Türk İslam kültürü ile tanışmıştır³.

Büyük Selçuklu Sultanı Melik Şah'ın komutanlarından Gümüş Tekin Ahmet Gazi⁴ 1071 Malazgirt zaferinden sonra orduları ile Anadolu'ya geldi ve önce Sivas'ı, sonra da 1095 yılında Niksar'ı başkent yaptı. Daha sonra Tokat, Zile, Turhal, Zonusa'yı topraklarına kattı; bağımsızlığı ile beraber sınırlarını Kayseri-Malatya'ya kadar yaydı. Danişmentli döneminde belki de en parlak yıllarını yaşayan Tokat ve ilçeleri Danişmentli devletinin zayıflamasıyla birlikte şehir ve çevresine Anadolu Selçuklu devleti egemen olmuştur. Birinci Kılıç Arslan devlet topraklarını oğulları arasında paylaşmış ve çıkan siyasi boşluktan yararlanmak isteyen Gümüş Tekin'nin oğlu Emir Gazi, Danişmentli devletini tekrar toparlamaya çalışacaktır.

Anadolu'nun Türkleşmesinde önemli rol oynayan Danişmentliler vermiş oldukları haclı seferlerindeki mücadelelerde Tokat ve çevresi desteğini esirgememiştir. Danişmentli devletinin kurucusu olan Melik Ahmet Gazi'nin ölümü ile boşluk oluşmuş ve II. Gıyaseddin 1175'te Tokat'ı Anadolu Selçuklu Devletine dâhil edecektir⁵. Kılıç Arslan'ın toprak paylaşımındaki sonuca göre

² Veli Sevin; *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul, 1997, s. 71, 88-89.

³ Tokat il yığı, 1973.

⁴ Gümüş Tekin Ahmet Gazi Danişmentli Beyliğinin kurucusudur. Hakkında geniş bilgi edinmek için bkz. Rabia UÇKUN; Melik Danişment Gazinin Tarihi ve Efsanevi Şahsiyeti Üzerine, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. II, İzmir, 1997, s. 257-266.

⁵ Osman Turan; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1971, s. 112-196.

Tokat Rükneddin Süleyman'a düşer. Bu siyasi buhrandan yararlanan Rükneddin siyasi otoriteyi tekrar sağlamak için harekete geçer ve kardeşleri ile savaşları kazanarak merkezi otoriteyi güçlendirmeyi başarır. Tokat özellikle Emir Alaeddin Keykubat döneminde gelişimini sürdürür; fakat Alaeddin'den sonra yerine geçen oğlu I. Gıyaseddin döneminde hükümdarın dikkatli davranmamasının bir sonucu olarak görülebilen Babailik isyanı⁶ baş gösterir ve Anadolu ile birlikte Tokat da bir çıkmaza girer. Bütün bu olaylar neticesinde hiç kuşkusuz Anadolu Selçuklu devletinin zayıf bir noktasını arayan Moğollar hızlı bir şekilde iç bölgelere doğru ilerler ve iç Anadolu ile beraber Tokat da işgal edilmiş olur⁷.

Darü'n-Nusret (Yardım şehri) unvanını taşıyan Tokat da Selçuklu şehirleri gibi İlhanlı hâkimiyetine girer. İlhanlı döneminde kültür ve sanat merkezi olarak varlığını devam ettiren Tokat, XIV. Yüzyıldan günümüze kadar az da olsa tarihi hatıraları taşımaktadır. Tokat şehri, 1317 tarihinde İlhanlıların, Anadolu umumi valisi Emir Çoban oğlu Emir Timurtaş'ın (1317-1327)⁸ Amasya hâkimi ile yaptığı bir savaşa da sahne olmuş, ancak ertesi yıl Timurtaş Sivas'a çekilince Tokat emirliğine Fahreddin Muhammed getirilmiştir. Bu durum 1335'te İlhanlı emirlerinin Anadolu topraklarını paylaşmalarına kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra, Tokat ve havalisi İlhanlıların siyasi varisi sıfatıyla önce Sivas, sonra Kayseri merkez olmak üzere Eratnalıların (1327-1381) adıyla bir devlet kurmuş ve "Köse Peygamber" lakabıyla anılan Uygur Türkü Emir Eratna'nın (1327-1352) hâkimiyetine geçmiştir⁹.

⁶ İsyani Amasya yöresinde faaliyet gösteren Baba İlyas-ı Horasani (öl. 637/1240) adında bir Türkmen şeyhi yönettiği için hareket onun adına izafeten Babailik adıyla anılmaktadır. Anadolu Selçukluları devrinde, Orta ve Güneydoğu Anadolu'da Baba İlyas'a bağlı Türkmenlerin isyanı dolayısıyla ortaya çıkan ve gayri Sünni bir istikamette gelişen dini-tasavvufi harekettir.

⁷ Kemal GÖDE; XIV YY. Tokat/Eratnalılar Hâkimiyetinde Tokat, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu* (Temmuz 1986), Ankara 1987, s. 19.

⁸ Kemal Ramazan HAYKIRAN; Anadolu'da Bir İlhanlı Valisi: Demirtaş Noyan (1314-1328), *Muğla Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi (İLKE)*,Güz, 2009, S. 23, s.161-177.

⁹ Kemal GÖDE; XIV YY. Tokat/Eratnalılar Hâkimiyetinde Tokat, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu* (Temmuz 1986), Ankara 1987, s. 19.

Eratnalı Sultan Alaeddin 1343'te Çobanlıların, Tokat'ı almasına izin vermemiştir. Bu devirde Alaeddin Ali (1365–1380)'de Amasya hâkimi Hacı Şadgeldi¹⁰, Tokat'ı hâkimiyetine alır. Alaeddin Ali'nin (1380) seferinde ölmesi ile yerine oğlu Çelebi Mehmet¹¹ geçer, fakat 1381'de Kadı Burhaneddin¹² Tokat kalesini muhasara eder. Böylece Tokat ve havalisi kadı Burhaneddin'e geçer. Bu dönemde kötü yönetimden bıkan halk Yıldırım Beyazıt'a biat etmiştir. Bunun üzerine Yıldırım Beyazıt gelerek Tokat'ı Osmanlı Devleti topraklarına katacaktır. Ankara Savaşından sonra Tokat, Amasya ile beraber Çelebi Mehmet'in yanında yer almış ve bu tarihten sonrada Osmanlı egemenliğinden hiç çıkmamıştır¹³.

B. Kastamonu Şehrinin Siyasi Geçmişi

Karadeniz kıyısında olan Kastamonu'nun ne zaman kurulduğu ve ismini nereden aldığı bilinmemektedir. Bölgenin eski sakinlerinden olan Gaşka kavmi¹⁴'nin buraya “şehir” anlamına gelen Tum (m) ana adını verdiği, buradan dolayı “Gaşkaların şehri” demek olan Gastumanna şeklini aldığı ve daha sonra bunun Kastamonu'ya dönüştüğü ileri sürülür. Ayrıca Bizans hanedanı Kommener tarafından yaptırılan ve tamir edilen kaleye Kastr Komenni denildiği, bu ada istinaden buranın Kastamonu adını aldığı da belirtilmektedir. İslam coğrafya eserlerinde Kestamuniya, Kastamuni; Bizans kaynaklarında Kastamon, Ortaçağ batı kaynaklarında Castemea, Castemol

¹⁰ Eratna Devletinde Amasya'da emirlik yapmıştır.

¹¹ Eratna Devleti Hükümdarı Sultan Alaeddin Ali'nin 1380 yılında vefatı ile 7 yaşında Kadı Burhaneddin Ahmet 1381 yılında iktidara gelerek kendi devletini ilan eder.

¹² 3 Ramazan 745'te (8 Ocak 1345) doğdu; asıl adı Ahmed olup dönemin Kayseri kadısı Şemseddin Muhammed'in oğludur. Muhtemelen VII. (XIII.) yüzyılın başlarında Harizm'den göç ederek önce Kastamonu'ya, sonra Kayseri'ye yerleşen Oğuzların Salur boyuna mensup bir aileden gelmektedir. Adı bilinen bütün cetlerinin kadı olduğu belirtilmektedir. Geniş bilgi için Bkz. İ. H. UZUNÇARŞILI; *Anadolu Beylikleri ve Akköyünlü, Karaköyünlü Devletleri*, TTK, Ankara, 1988, s. 162-168.

¹³ Kemal Göde; XIV. Yüzyıl Eratnalılar Döneminde Tokat, *Tokat Kültür Tarihi*, Ankara, 1987, s. 21-22.

¹⁴ Hititler devrinde MÖ 2 bin yılında Karadeniz Bölgesinde kabileler halinde yaşayan bir kavimdir. Geniş bilgi için bkz. Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya, 2002, 42-53.

şeklinde anılmış olan bu şehir adı, Osmanlı kaynaklarında genellikle Kastamoni şeklinde karşımıza çıkar¹⁵.

Yörede yapılan araştırmalarda henüz neolitik dönem/cilalı taş a ait buluntular ele geçmemişse de geç kalkolitik safhaya, yoğun olarak İlk Tunç Çağ'a ait yerleşmeler bulunmuştur. Yüzev araştırmalarında bölge içinde sayabileceğimiz Sinop yakınındaki Kocagöz höyük¹⁶ İlk Tunç Çağı boyunca iskân edilmiş, yerel özellikler taşıyan bölgesel merkezlerdendir¹⁷.

MÖ 1660 yıllarında Kızılırmak vadisinde kurulan Eski Hitit Krallığı'nın Kuzey batısında yer alan Kastamonu çevresinin Hitit coğrafyasında Tum (m) ana bölgesinin içinde kaldığı anlaşılmaktadır. Bu devirde kuruluşundan yıkılışına kadar olan dönem içinde bölgenin kuzeyinde üç grup olarak yaşadığı sanılan ve Hititlerin baş düşmanlarından olan Gaşka topluluğu bulunmaktaydı. Şuppiluliuma¹⁸'nın, Mısırlılarla "Kuruştama Antlaşması" imzalaması sonucunda yanında getirdiği esirler tarafından veba hastalığı zuhur etmiş ve pek çok insan ölmeye başlamıştı. İşte bu felaketi haber alan Gaşka Devleti fırsattan yararlanmak için Hitit ülkesinin kuzey sınırındaki Tumanna (Kastamonu) eyaletini ele geçirir. Fakat Şuppiluma hemen harekete geçer ve Tumanna'yı tekrar alır. Bu dönemde vebada Şuppiluma'nın ölmesiyle Gaşkalar tekrar harekete geçerek Tumanna'yı ele geçirirler¹⁹.

MÖ. 676'da şehri Kimmerler istila eder ve ondan sonra da Lidyalılar buraya egemen olurlar. 546'da ise Persler Lidyalıların hâkimiyetine son verirler²⁰. Herodotus'un kayıtlarına göre Kastamonu, Perslerin III. Satraplığı'nda yer almaktaydı. Bu durum, Perslerin MÖ 334-333'te İskender'e

¹⁵ İlhan Şahin; *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kastamonu Maddesi, C. 24, İstanbul, 2001, s. 585.

¹⁶ Aynı zamanda Demirci Höyük adıyla geçen höyük; Sinop il merkezinin yaklaşık 13 km güneyinde, Demirci Köyü'nün yanında; Sinop-Gerze karayolunun 2 km güneyinde yer almaktadır.

¹⁷ Veli Sevin; a. g. e., s. 82.

¹⁸ Doğum tarihi bilinmemekle birlikte MÖ.1346 yılında Hattuşaş (Bogazköy) veba hastalığından öldü. II. Tudhaliyas'ın (Tudhalya) oğludur. MÖ. 1380 yılında devletin başına geçmiştir.

¹⁹ Ekrem Memiş; *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, İstanbul, 2001, s. 51-52.

²⁰ İlhan Şahin; a. g. m., C. 24, s. 585.

yenilmelerine kadar böyle devam etti. Tarihsel kaynaklarda geçen fakat dönemi bilinmeyen ve Kastamonu'da hayat sürmüş-egemen olmuş diğer bir kavim de Palalar'dır²¹. Bu kavim hakkında hemen hemen hiçbir şey bilinmemektedir. Ancak eski çağın daha sonraki döneminde, aynı yöreye Helenler tarafından “Paphlagonia” halkına da “Paphlagonlar” adı verilmekte idi. Helen dilinde anlamı olmayan “Paphlagonia ” ve “Paphlaonialılar” tabirleri, “pala” adından kaynaklanmış olabilir²².

323'te ölen İskender'den sonra iç karışıklıklar başladı ve Kastamonu'ya Pontus Krallığı hâkim oldu. MÖ 64 yılında büyük mücadeleler ile Roma hâkimiyetine girdi. Roma'nın ikiye ayrılması ile 395'te bölgeye Doğu Roma Devleti egemen oldu ve bu egemenlik Türklerin Anadolu'ya gelişine kadar devam etti. Burası 609'da İran hükümdarı Hüsrevpezir ve 715'te Arap kumandanlarından Muhammed b. el-Hakem tarafından ele geçirildi. Ancak 1204 ve 1213 tarihleri arasında şehir, Trabzon Rum imparatorluğu kurucusu Komnenoslar²³ın hâkimiyeti altında kalmıştır²⁴.

Türkler ile birlikte Danışmentliler'in egemenliğini kökleştiren Melik Gazi Gümüş Tegin, Selçuklu Sultanı Kılıç Aslan'dan yardım isteyerek haçlı ordusunu yener. Rumlar Sinop'a çekilseler de Kastamonu Türklerin eline geçmez. Fakat Gümüş Tegin Gazi 1105'te Kastamonu'yu Türk toprağı yapar. Yüz yıl kadar Danışmentli egemenliğinde kalan Kastamonu, on beş yıl kadar tekrar Bizans'ın elinde kalır. Sonra burası, Selçuklu kumandanlarından Hüsameddin Çoban tarafından fethedilir. Bu durum 1213'e kadar devam eder ve iki bey Sinop ve Kastamonu beyleri anlaşmazlık neticesinde ayrılırlar; böylece Moğollar, Kastamonu'yu ele geçirirler. Bölge beylerinden Yaman Candar kumandasındaki bir ordu Kastamonu'ya saldırır ve beyi olan Müzafferüddin Yavlak Arslan'ı öldürür. 1292'de Yavlak'ın oğlu Mahmut Bey intikam için Yaman Candar'a savaş açar ve bu girişiminde de başarı sağlar.

²¹ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya, 2002, s. 54.

²² Bilge Umar, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, c. I, İzmir, 1982, s. 36.

²³ Yusuf AYÖNÜ, Bizans İmparatoru 1. Andronikos Komennos'un Hayatı ve Devlet Teşkilatını Yeniden Düzenlemeye Yönelik Reformları, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/1 2014. s. 107-126.

²⁴ Kastamonu İl Yıllığı; Ankara, 1973, s. 5.

Bunun neticesinde Yaman Bey'in oğlu da Müzafferrüddin'e savaş açar ve oda Yavlak'ı yener; en sonunda Süleyman Candaroğlu Kastamonu'da egemenliğini ilan eder. 1309'da Kastamonu'da Candaroğulları beyliği dönemi kapanır²⁵.

Kastamonu, Sinop ve mülhakatında bir beylik kurmuş olan Candaroğulları (1292-1460) Türkmen kökenli bir ailedir. Beyliğin kurucusu da Şemseddin Yaman Candar'dır. Selçuklu beylerinden Gıyaseddin Mesud mücadeleyi kaybetmiş ve onun kardeşi Rükneddin Kılıç Arslan tutsak olarak götürülürken Yaman Candar Mesud'u kurtarmıştır. Bunun üzerine Mesut, Yavlak'a, Arslan'ın iktası olan Kastamonu'yu vermiştir. Yavlak'ın ölümünden sonra Arslan'ın oğlu (Çobanoğlu hükümdarı) Mehmet Bey, Kastamonu'yu tekrar ele geçirir. Arkasından Yaman Candar'ın oğlu Süleyman Paşa, Eflani²⁶ tarafına çekilerek orada beklemeye başlar. Temmuz 1309'da Süleyman Paşa ani bir baskınla Kastamonu'yu tekrar alır ve burada beyliğini kurar. Süleyman Paşa ölünce (1339), bu tarihten önce babasına isyan eden Gıyaseddin İbrahim Paşa, Kastamonu'yu zapt eder ve burada egemenliğini ilan eder. İbn Battuta'ya göre İbrahim Paşa fazla yaşamamış ve yerine amcazadesi Adil Bey Kastamonu hükümdarı olmuştur. Bu durum Sinop'un ayrılmasına kadar devam eder. Osmanlı egemenliği ise Beyazıt dönemi ile başlar. Ankara savaşından sonra bu beylik yeniden kurulduysa da hükümranlığını fazla sürdüremez. Kastamonu sonunda Fatih Sultan Mehmet tarafından Osmanlı Devleti'nin bayrağı altına alınır ve bu durum günümüze kadar devam eder²⁷.

C. Çorum Şehrinin Siyasî Geçmişi

Anadolu coğrafyasının Orta Karadeniz bölümünde yer alan Çorum, Kastamonu ve Amasya ile sınırı bulunmaktadır. Bu ilimiz tarih boyunca önemli kültür ve medeniyet birikimine ev sahipliği yapmıştır. Türklerden önceki tarihi de çok köklü olan Çorum bünyesinde MÖ 3. bin yıl

²⁵ İlhan Şahin; a. g. m., c. 24, s. 585.

²⁶ Eflani, Karabük'ün kuzeydoğusunda bulunan bir ilçedir. Merkezinde ve çevre köylerinde kaya mezarları, tarihi suyuolları, türbeler ve camiler bulunmaktadır.

²⁷ İ. Hakkı Uzunçarşılı; *Anadolu Beylikleri*, Ankara, 1988, s. 121-130.

medeniyetini barındırır; zira bu dönemlerde hüküm sürmüş Hititler ve Hititler Boğazköy ve Alacahöyük bölgelerinde medeniyetlerini kurmuşlardır²⁸. Anadolu coğrafyasına siyasi, iktisadi ve sosyo-kültürel etkileri olan bu devletlerin şüphesiz Çorum ve çevresinin gelişmesinde olumlu katkıları olmuştur. Geç Neolitik dönemde Çorum yakınlarındaki Kuşsaray²⁹ yine kayda değer yerleşim yerlerindedir. Bundan sonraki dönemde, özellikle de İlk Tunç çağında Çorum topraklarında yer alan Büyük Güllücek³⁰'i de unutmamak gerekir. Bütün bu yerleşim yerlerinde dikkati çeken bir hususta düzenli bir sistem içinde bölgenin yerleşik hayata açık olması ve kazılar sonucunda ortaya çıkarılan evler içinde fırın-ocak vb. araç ve gereçlerin yer almasıdır³¹.

Çorum'un gerçek gelişimi ve Anadolu coğrafyasında şöhreti ise Hititler dönemi ile başlar. Çorum bu dönemde sosyo-ekonomik bakımdan Anadolu'nun birçok bölge ve şehrinde çok ileri durumdaydı. Perslerin batıya doğru ilerlemesiyle birlikte Çorum da diğer Anadolu şehirleri gibi Perslerin hâkimiyeti altına girdi. Perslerden sonra Helen ve Helenlerden sonra da Roma İmparatorluğunu Anadolu'da görmekteyiz. Roma devri Orta Anadolu şehirlerine dair bilgilerimiz hem dağınık hem de yetersizdir. Bilindiği gibi VII. yüzyıldan sonra Bizans büyük bir gelişim ve değişim geçirmiştir. Politik ve ekonomik gelişimin yanı sıra sosyal ve kültürel alanlarda da gözle görülür değişimi tespit edebiliyoruz. Müslüman Arapların Anadolu coğrafyasında yapmış oldukları fetihler ve Balkanlardan gelen saldırılar, Bizanslıları ordugâh şehirler kurmaya zorlamış; bu durum küçük çaplı da olsa yeni yerleşim birimlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu esnada Çorum şehrini, yeni baştan mı yoksa mevcut olan şehri büyüterek mi meydana getirdikleri hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz³².

Bizans devrinde Çorum'un adını fazla göremiyoruz. Şöyle ki, bu dönemde doğu ve batı ticaret yolları Çorum'a uğramamaktadır. Bilindiği gibi

²⁸ Ekrem Memiş; a. g. e., s. 22.

²⁹ Veli Sevin; a. g. e., s. 71

³⁰ Veli Sevin; a. g. e., s. 82.

³¹ Veli Sevin; a. g. e., s. 82-86.

³² Ömür Bakırer; Danışmentli-Selçuklu Dönemi Çorum, *V. Hitit Konferansı*, Ankara, 1985, s. 54.

ticaret bir bölgenin her şeyidir. Doğu ve batı arasındaki ticaret yolu, İzmit'ten (Nikomedia'da) başlar, Gangra (Çankırı), Andrapa (İskilip) üzerinden Amasia'da (Amasya'da) son bulurdu. Kuzey-Güney ticareti ise Samsun'dan (Amisos'dan) başlar, Caesareia'da (Kayseri'de) biterdi. Bizans devrinde her hangi bir yapının bulunmayışı bu konudaki fikirleri güçlendirmektedir. Çorum Kalesinin VII. yüzyıla götürülmesi meselesine gelince; bu iddia günümüze kadar kanıtlanmıştır³³.

Çorum'un Türkler tarafından ne zaman fethedildiği kesin değildir. Fakat Malazgirt savaşını müteakip Amasya'dan sonra (1075'de) fethedildiği belirtilmektedir. Danışmentli eserleri ise yok denecek kadar azdır. Çorum'da bulunan Murad-ı Rabi Camii³⁴, Danışmentli devri eseri gösterilse de daha çok Selçuklu eseri diye bilinir. Alaca'daki bir kervansaray ve bir medrese bu dönem eseri olarak gösterilse de bu da tam olarak kanıtlanmış değildir³⁵.

Selçuklu devrinde de Çorum'un siyasî ve sosyal durumunu pek parlak göremiyoruz. 1178 yılında Selçuklu Devleti bölgeye egemen olur. Fakat bütün Anadolu'yu sarsan Babailik ayaklanması Çorum'u da derinden etkilemiştir. Bu esnada Moğollar kısa bir süre de olsa Çorum'a egemen oldular. 1341'de Eratnaoğulları Beyliği kurulur, sonra 1360'ta Amasya Emiri Şadgeldi Paşa Çorum'a egemen olur. Eratna Bey'in ölümü ile çocuk yaştaki oğlu hükümdar olunca, Kadı Burhaneddin devri başlar. O da 1381'de Şadgeldi karşısında mücadeleyi kaybeder; böylece sonucu emir Çorum'a egemen olur. Yıldırım Beyazıt'ın emiri Süleyman'ı yenmesi ve Kadı Burhaneddin'den Osmancık'ı istemesi ile savaş çıkar ve Yıldırım'ın büyük oğlu Ertuğrul Paşa Kırkdilim³⁶'deki savaşta şehit olur. 1392'de Anılan Osmanlı Padişah'ı daha sonra Çorum'u egemenliği adına alır. 1402'deki Ankara Savaşı'nda da

³³ Ömür Bakırcı; a. g. m, *V. Hitit Konferansı*, Ankara, 1985, s. 57.

³⁴ Sultan Alaeddin Camii, Cami-i Kebir, Murad-ı Rabi Ulu Camii olarak tanınır. İnşa kitabesi bulunmamakla birlikte hurufat defterlerindeki kayıtlardan hareketle Selçuklu Sultanı III. Alaeddin Keykubat'ın azat ettiği kölelerden Hayreddin Bey tarafından XIII. Yüzyılın sonlarında yaptırıldığı kabul edilmektedir.

³⁵ İlhan Şahin; *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Çorum Maddesi, İstanbul, 1993, C. 8, s. 374.

³⁶ Çorum Osmancık Karayolu üzerinde Çoruma yaklaşık 27. km uzaklıkta bulunan Kırkdilim Köyünün olduğu mevki.

Eratnaoğulları Çelebi Mehmet'in yanında yer almışlar ve Osmanlı Devletine olan bağlılıklarını sürdürmüşlerdir³⁷.

D. Amasya Şehrinin Siyasi Geçmişi

Amasya Yeşilirmak'ın açtığı iki tarafı yüksek kayalıklarla çevrili dar bir vadide kurulmuştur. Şehrin içinden geçerken Batı-Doğu istikametini alan nehrin solunda (kuzeyinde) yüksek dik kayalıklara oyulmuş mağara ve kral mezarları ve bunun hemen üstündeki kale dikkati çeker. Şehrin bilinen en eski adı Ameseia'dır. Ancak ne zaman ve kim tarafından kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir³⁸.

Tarihi devirlerde Amasya'yı fazla göremiyoruz. İlk Tunç Çağı ve beyler-kaleler döneminde Amasya'da Mahmatlar mevkiinde anıt mezarlara rastlanmıştır. Ayrıca Merzifon ve Amasya yörelerinde bir maden okulu olduğu sanılmaktadır. Hititliler döneminde ise Amasya önemli bir yerdedir. Boğazköy ve Alacahöyük yanında diğer bir önemli şehirde Hititliler dönemi için geçerli Amasya'dır. Tokat ili Zile ilçesine yakın mevkide olan Maşathöyük³⁹tür. Hitit devletinin kuzey doğusu sınırındaki Maşathöyük eskiden Tapigga adını taşıyordu ve Karadeniz dağlarının kavgacı halkı olarak bilinen Gaşkalar'a karşı MÖ. 15. yy. da inşa edilmişti. İçinde Hitit kralına bağlı bir sınır beyi, vali ya da komutan yaşadığı sarayı vardı⁴⁰.

Büyük İskender döneminde (MÖ 336-323) Amasya hakkında fazla bir bilgi yoktur. Helenist Seleukhoslar döneminde zaman zaman Pontus krallarının baş şehri olduğu; milattan sonra 6. yy. da piskoposluk merkezi olarak önem kazandı. 712'de Müslüman Araplar tarafından ele geçirilen

³⁷ Çorum İl Yıllığı, Ankara, 1979, s. 7. Kemal Göde; *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Eratnaoğulları, C. 11, İstanbul, 1995, s. 295.

³⁸ İlhan Şahin, Feridun Emecen; *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Amasya Maddesi, C. 3, İstanbul, 1991, s. 1.

³⁹ Tokat ili Zile İlçe merkezine 20. km uzaklıkta bulunur. Geniş bilgi için bkz. Yener DURAN, *Boğazköy-Maşat Höyük-Ortaköy Çivi yazılı Belgelerine Göre Tarihi Coğrafya Araştırmaları*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010; Veli Sevin; a. g. e, s. 121.

⁴⁰ Veli Sevin; a. g. e., s. 121.

Amasya birkaç yıl sonra III. Leo (717-760) idaresindeki Bizans kuvvetleri tarafından işgal edildi. Amasya'nın Türkler tarafından ne zaman ele geçirildiği kesin olmamakla birlikte tahminen 1075 tarihi verilmektedir. Danişmentli Gazi Gümüş Tegin burayı fetheden hükümdar olarak bilinir. Haçlı seferlerinin birincisi Amasya sınırlarında vuku bulmuştur. Gümüş Tegin'den sonra hükümdar olan İsmail Gazi haçlıları engelleyememiştir. Anadolu Selçuklu hükümdarı olan Kılıç Arslan'da haçlıları geri çeviremeyince Anadolu'nun içlerine kadar ilerlemişlerdir. Fakat yoğun baskılar sonucunda haçlılar Amasya'da en fazla üç ay kalabilmişlerdir. İsmail Bey'in vefatı ile Danişmentli devleti bölgeye egemen olamamış ve Amasya da Anadolu Selçuklu devletinin eline geçmiştir. Bu dönemden sonra da Selçuklu devri başlamıştır⁴¹.

Selçukluların iç karışıklıklar ve haçlılarla uğraşmalarını fırsat bilen Yağı-Basan Gazi Niksar'da (Tokat'ta) hâkimiyetini ilan etti. Amasya'yı da egemenliğine alan Yağı-Basan Gazi buraya oğlu Cemalettin İsmail Gazi'yi vali olarak gönderdi. 1116 yılında Sultan Mesud'un oğlu Şahinşah, Ankara harbi dönüşü Amasya'yı tekrar aldı. Selçuklular döneminde Amasya'nın ilk imarı birinci Mesud zamanında yapıldı. Danişmentli hâkimiyeti (1115-1192) tarafından alınmasına kadar sürdü. 1179 yılında Şahinşah ölünce yerine, Gıyaseddin Mehmet geçmiş fakat II. Kılıç Arslan buna rıza göstermemiştir. II. Kılıç Arslan'da devleti, Erguvan ve Sencer arasında pay etmiş ve Amasya Nizameddin Erguvan'a düşmüştür. Ancak Tokat beyi bu uygulamayı tanımamış ve Tokat Beyi Rükneddin Amasya'yı ele geçirmiştir. Bundan kısa bir süre sonra da Amasya Konya'ya tabi olmuş ve vali sıfatıyla Ebu Bekir buraya tayin edilmiştir⁴².

I. Alaaddin Keykubat ölünce yerine oğlu II. Gıyaseddin Keyhusrev geçer (1236-1246). Bunun üzerine Baba İlyas isyanı diye de bilinen Babailik ayaklanması baş gösterir. Bu isyan özellikle Çorum ve Amasya'da etkili olmuştur. Devletin siyasi otoritesini zayıflatan bu isyan, Erzurum'da bekleyen

⁴¹ Claude Chan; a. g. e, s. 88-96.

⁴² İlhan Şahin, Feridun Emecen, a. g. m., C. 3, s. 1.

Moğolları cesaretlendirmiş, sonuçta da Moğollar Anadolu'ya hâkim olmuşlardır. Bu olayla birlikte artık Amasya'da Moğollar (İlhanlılar) devri başlar. Bu dönemde birçok Moğol valisi ve beyi Amasya'da görev yapmıştır. Amasya'ya Eratnaoğulları Devleti egemen olacaktır. Eratnaoğlu Ali Bey'i yenen Emir Hacı Şadgeldi tarafından ele geçirildi. Ardından Hacı Şadgeldi ve onun müttefiki olan Melik Ahmed ile Kadı Burhaneddin arasındaki siyasi mücadelelere sahne oldu. Şadgeldi'nin ölümü üzerine oğlu Ahmed, Osmanlı Sultanı Yıldırım Beyazıt'ın desteğini alarak şehri Kadı Burhaneddin'e karşı müdafaa etti. Yıldırım Beyazıt bu sırada Kadı Burhaneddin'e mağlup olmasına rağmen yeniden giriştiği mücadele sonunda Amasya'yı Osmanlı topraklarına kattı (1398) idaresini oğlu Mehmet Çelebi'ye bıraktı.⁴³

II. Osmanlı Öncesi Dönemde Tokat, Kastamonu, Çorum ve Amasya'da Ekonomik Hayat

26 Ağustos 1071 tarihinden 1225 yılına kadar Anadolu'ya büyük dalgalar halinde gelen Türkmenler genellikle göçebe idiler. 1220 yılında Moğolların, Harzemşahları ortadan kaldırmalarından sonra, Maveraünnehr ve Türkistan'daki Türk şehirlerinin tüccar ve sanatkâr halkı, dükkânlarını, tezgâhlarını bırakıp, Anadolu'ya göç etmişlerdir. Bu esnada Birinci Haçlı seferinden sonra Orta Anadolu yıkılmış yakılmış ve harabeye çevrilmişti. Oysa on üçüncü yüzyılın sonlarına doğru Anadolu kendini toparlamış, bolluk içinde yaşayan halk ise göze çarpmaktadır. Bunun başlıca sebebi olarak bölgenin huzurlu ortamının bozulmamasını gösterebiliriz. Türkmen boyları buraya geldikleri dönemde ya da gelmelerini takip eden süre zarfında ekonominin boyutlarını tam olarak belirlemek mümkün değildir.

Anadolu dağınık ve az nüfuslu bir ülkeydi, bunun içindir ki, Türkmen boylarının ülkenin her bölgesine zarar vermelerine imkân yoktu. Türkmenlerin bölgeyi yurt edinme maksadı ile gelmeleri göz önüne alınırsa, batılı Doğu bilimcilerin iddia ettikleri gibi kendilerine lazım olacak bir şeyi yıkmaları mantıklı olmasa gerektir. Tabi ki, bunları o dönemin kaynaklarında

⁴³ İlhan Şahin, Feridun Emecen, a. g. m., C. 3, s. 1.

geçen dağınık ve yetersiz bilgilerle ayrı ayrı kanıtlamamız mümkün değildir. Ancak göze çarpmayan ufak olayların da yaşanmadığını kimse inkâr edemez⁴⁴.

Gerçekler ne olursa olsun hangi yazar ne yazarsa yazsın huzur ortamının sağlanmasıyla birlikte Anadolu'nun durumu tamamen değişmiştir. Burada belirtmemiz gereken bir hususta mal sahiplerinin olumlu ya da olumsuz tutumlarının dışında, Anadolu da kurulan beyliklerin ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin ekonomik alandaki tutumlarında yapıcı bir rol bulunduğu. Bizans döneminde merkezi otorite kaybolduğu için doğu bölgesindeki topraklar bir sömürü bölgesi olarak görülüyordu. Zaten toprakların çoğu gelir getiren mal şeklinde tasarruf edilerek öyle muamele görüyordu. Türkmenlerin bölgeye gelmeleri ile bu fikir tamamen değişmiştir. Türkmenler bölgeyi canlandırmak için canla başla uğraşmışlar ve iskân ettikleri yerleri bir geçim kaynağı olarak düşündükleri için de buralara azami derecede değer vermişlerdir⁴⁵.

Kentlerin zaman içerisinde büyüyüp gelişmeleri ister istemez nüfusa yansımış ve kentlerde yaşayan insanların ihtiyaçları da bir hayli artmıştır. Bu ihtiyaçların büyük bir kısmını da hiç kuşkusuz beslenmede önemli bir yer tutan yiyecek maddeleri oluşturmuştur. Bu durum kentlere yakın kurulan köylerin tarım ve hayvancılık faaliyetlerini de etkilemiştir. Ancak göçebe hayatı yaşayan Türkmenler için bu yaşam tarzı herhangi bir zorluk çıkarmamıştır diye düşünüyoruz. Bu meyanda Anadolu Beylikleri ve Anadolu Selçuklu Devleti döneminde Orta Anadolu ve Orta Karadeniz şehirlerinden olan Tokat, Amasya, Kastamonu ve Çorum'un iktisadi durumunu üç başlıkta ele almamız mümkündür.

A. Tarım ve Hayvancılık

On ikinci asırdan on beşinci asır ortalarına kadar Anadolu'daki devlet ve beyliklerin her türlü teşkilatına dair bilgimiz pek azdır; hususiyile devletlerin bünyelerinin esasını ve temeli olan halk tabakasına ve toprağın idare tarzına

⁴⁴ Claude Chan; a. g. e, 160.

⁴⁵ Claude Chan; a. g. e, 160.

ait elimizde esaslı vesika yoktur. Gerek Anadolu Selçukluları ve varisi olan Anadolu Beylikleri zamanlarında halk tabakasının vaziyeti ile toprağın nasıl işletildiği hakkında bize yeterli bilgi yoktur⁴⁶.

Anadolu Beylikleri zamanında halkın arazi üzerindeki hukuki vaziyetine dair bugün elimizde az şey vardır. Mülk sahibi olabilmek için şehirde ve kasabada yaşayan halk, köyde yaşayan halkın daha serbest idi. Köylünün ekip biçtiği toprağın mülkiyeti devlete ait idi köylünün elinde toprağın tapusu bulunur idi ve ektiği müddetçe bunu evlatlarına ve torunlarına bırakabilirdi. Tabi vergisini vermesi gerekiyordu.⁴⁷

Tokat, Kastamonu, Amasya ve Çorum Türkmenlerin Anadolu'da yerleştikleri ilk yerler olması, Türkmenlerin yarı göçebe yaşamaları ve bunun sonucunda da hayvancılıkla uğraşmaları bilinen bir gerçektir. Hayvanların etinden, sütünden, derisinden vb. her türlü ihtiyaçlarını karşıladıkları bu sektör onlar için vazgeçilmez bir uğraş alanı idi. Tokat ve Amasya şehirlerinin Danışmentliler döneminde oldukça ileri bir düzeye ulaşması, Tokat'ın çevresindeki köy ve yerleşim merkezlerinin birinci tüketici potansiyelini oluşturuyordu. XIII. Yy. başlarında ekonominin durumunu yeniden gözümüzde canlandırma imkânı bulduğumuzda, Anadolu'nun hem tarımda, hem de sanayide ve ticarete gerçekten gelişmiş ve bolluk içinde olduğunu ve bunların birbirlerini desteklediğini görüyoruz. Köseadağ yenilgisinin öncesinde ve sonrasında Anadolu'da bulunmuş Saint Quentinli Simon⁴⁸'un bazı konularda kolayca yanılgıya düşebildiğini kabul etsek bile, bu ülkeyi gözleriyle görmüş biri olarak çok önemlidir. Bu papazın anlattıklarının bir bölümü, Selçuklu Devlet'inde hem kentlerdeki hem de kırsal alanlardaki bolluğu ve refahı dile getirmektedir. Simon tarımla ilgili bazı bilgiler vermekte, ama genellikle hayvancılık üzerinde durmakta, yetiştirilen küçükbaş hayvanların,

⁴⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 14. Ve 15. Asırlarda Anadolu Beyliklerinde Toprak ve Halk İdaresi, II. *Türk Tarih Kongresi*, İstanbul, 1937, s. 499.

⁴⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı; a. g. m. s. 503.

⁴⁸ 1245 yılında Papa tarafından Anadolu'ya Moğolları Hristiyanlığa davet etmeleri için gönderilen bir grup keşiş arasında bulunmuştur. Asıl adı Simon de Saint Quentin'dir. Uzun süre Anadolu'da kalmış ve gözlemlerini bir kitapta toplamıştır.

bunlardan sağlanan yünün değerini ve özellikle kılları bulunan keçilerin yetiştirilmesini anlatmaktadır⁴⁹.

Yukarıdaki bilgiler ışığında şunu söylemek mümkündür: Anadolu'ya gelip yerleşen Türkmenlerin hepsini göçebe ya da hayvancılıkla uğraşan bir topluluk olarak göremeyiz. Bu topluluk içinde Orta Asya'dan gelen ve orada da yerleşik hayatta aktif faaliyet gösteren bazı Türkmen boyları da bulunmaktaydı. İşte bu yüzden Orta Anadolu ve Orta Karadeniz bölgelerindeki bu dört şehrimizde tarımcılık ve hayvancılık yapılmaktadır. Zaten Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde de görülecektir ki göçebe Türkmenler (Yörük)'in daha çok Ege ve Akdeniz bölgelerinde hayatlarını devam ettirmişlerdir.

İbn Said, Selçuklu topraklarında 400.000 köy bulunduğunu ve bunların 36.000'inin yıkık durumda olduğunu söyler. Bunun birinci sebebi hiç kuşkusuz Bizans Devletinin doğu topraklarını her an elinden çıkabilecek topraklar gibi görmeye başlamasıdır. Çünkü Arapların kuzeye doğru ilerlemeleri ve yapılan savaşların çoğunu kazanmaları, fakat bir şekilde Bizans Devleti Arap tehlikesinden kurtulduk derken Türklerin Kuzey İran'dan Batı'ya doğru ilerlemeleri karşısında dayanamayarak haçlı yardımını talep edecektir. Büyük savaşların yaşandığı bu coğrafyada hiç kuşkusuz köy ve tarım hayatının devam etmesi düşünülemez. Bu olumsuz şartlar karşısında bölgede yaşayan halk istekli ya da isteksiz bir şekilde köyünden ayrılarak batıya doğru göç etmeye mecbur kalmıştır. Boşalan bu köylerin verimli arazileri kullanılamaz hale gelmiş, buda tarım ve hayvancılığı olumsuz yönde etkilemiştir. Bizans'ın Orta Anadolu topraklarını tahıl deposu olarak görmesi, buranın tarımda ne derece etkili olduğunu gösterse gerektir⁵⁰.

Şu tespiti de yapmamız gerekir ki Türklerin bölgeye egemen olmasından sonra tarımcılık ve hayvancılık büyük bir gelişme kaydetmiştir. Bunun başlıca sebebi ise Selçukluların ticarete olduğu gibi tarımı da teşvik etmeleri ve çiftçileri desteklemeleriydi. Köylerin boş bırakılmaması için yeni gelen

⁴⁹ Claude Cahen; a. g. e., s. 161.

⁵⁰ Claude Cahen; a. g. e., s. 163.

Türkmenler bu köylere yerleştiriliyor ve böylece arazinin boş kalmaması sağlanıyordu.

B. İmalat Sanayi

Beylikler ve Selçuklu döneminde şehirlerde hammaddelerin işlendiği birçok imalathane bulunuyordu. Bunların ihraç maddeleri arasında halıcılık ilk sırada yer alıyordu. Hayvancılık ile uğraştıklarından yün-keçi kılı vb. yan ürünleri vardı. İmalat sanayinde ahilik önemli bir yer tutmaktadır. Esnafılık kurumu olarak gözüken bu yapı Anadolu'daki Türk devletlerinin hemen hepsinde etkili bir rol üstlendiğini görmekteyiz. Ancak Kastamonu, Amasya ve Tokat şehirlerindeki imalat sanayi fazla gelişmemişti. Tek tek bakacak olursak Kastamonu'nun, daha çok denize kıyı olması, yağışın burada bolca yağması ve bölgenin dağlık bir yapıya sahip bulunması, anılan durumun ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Kerestecilik gelişmiş bir durumdayken bir ham madde olarak ağaçlar Sinop gibi doğal kıyı limanı olan yerlere gönderiliyor ve buralarda gemi yapımında kullanılıyordu. Ayrıca bu şehrimizin (Kastamonu) Selçuklular döneminde Diyarbakır'la birlikte Anadolu deri endüstrisinin merkezi durumunda olduğunu da söylemek gerekir⁵¹.

Amasya'da gümüş yatakları bulunmaktaydı. Bu gümüş yatakları Çorum sınırındaki Gümüş Hacıköy⁵² kasabında yer alıyordu. Buradaki maden ocağı hakkında İbn-i Battuta'nın verdiği bilgilere göre Irak ve Suriyeli tüccarlar gelip gitmekteydi⁵³. Gümüş daha çok ihraç edilen bir maden olması hasebiyle Osmanlı öncesi Türkleri tarafından önemseniyordu.

Anadolu Selçuklular zamanında Anadolu'yu gezmiş olan Simon de Saint Quentin Anadolu'da bakır üretildiğinden eserlerinde bahsetmiştir.

⁵¹ Zeki Tekin, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Deri Maddesi (Türklerde Dericilik), İstanbul, 1994, c. IX, s. 177.

⁵² Amasya iline bağlı bir ilçedir.

⁵³ Fahrettin Tızlak, Osmanlılardan Önce Türklerde Madencilik, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 7 Ankara, 2002, s. 412. Osmanlı öncesi dönemde Amasya 'da dâhil Anadolu'da gümüş üretimi ve ihracatı hakkında geniş bilgi için bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden sanayi*, Ankara, 2002, s. 133-134.

Anadolu'da bakır üretilen yerlerden biri de Kastamonu ilidir.⁵⁴ Osmanlı öncesi dönemde Kastamonu'un sahtiyanları çok meşhurdu ve buradan Avrupa'ya ve doğunun sanayi illerine ihraç ediliyordu⁵⁵. Ayrıca Tokat ve Kastamonu'da yün üretimi ve dolayısıyla da bu ham maddeye dayanan semerler imal edilmekteydi⁵⁶. Selçuklular ve Beylikler döneminde Kastamonu ve Tokat darphanelerinde kestirilen sikkeleri de unutmamak gerekir. İlhanlıların yerine bir beylik kuran Son Anadolu İlhanlı valisi Alaeddin Eretna ve bu beyliğin diğer emirleri döneminde paralar bastırılıp tedavüle sürülmüştür. Örneğin, Tokat'ta Satı Beg Han (Hatun) adına, sikkeler bastırmıştır⁵⁷. Anadolu Selçukluları döneminde Tokat ve çevresinin imalat sanayi bakımından önemli bir özelliği de çini üretimiydi. Bu sanatın buraya yayılmasında Selçuklu başkenti Konya'nın rolü büyük olmuştur⁵⁸.

Çorum bu dönemde imalat sanayinde fazla isim olarak ön plana çıkmıyor ama diğer şehirler ile kıyaslama yapıldığında hayatını tarım ve hayvancılıkla sağlayan bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada halıcılık, yün dokuma ve semerciliğin ön planda olduğunu söyleyebiliriz.

C. Ticaret Hayatı

İktisadi hayat konusunun en son bölümünü oluşturan ticaret hem dağınık hem de geniş olması sebebi ile en son incelemeyi uygun bulduk. Bu bölüm de ticari fonksiyonlar ile ticaret yolları ve şehirlerin bu yollar üzerinde ki kervan sarayları ile hanlarında isimlerini vereceğiz. Bizans Anadolu'sundan geçen çeşitli ticaret yolları vardı. Bunlar bir yönden İstanbul'a gitmekte, öteki yönü ise Suriye, İran, Karadeniz ve Ege-Akdeniz limanlarına çıkmakta idi. İran, Ermenistan ve Azerbaycan'dan gelen kervanlar ise genellikle Erzurum'a

⁵⁴ Fahrettin Tızlak, a. g. m., C. 7, Ankara, 2002, s. 411.

⁵⁵ Bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara, 2005, s. 152-153.

⁵⁶ Abdulhalik Bakır, a. g. e., s. 155.

⁵⁷ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, s. 232-233.

⁵⁸ Bkz. Veciye Düzaratoğlu, *Anadolu Selçuklu Devri Duvar Çinilerinin Günümüz Yer Ve Duvar Karosuna Yansımaları*, (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 1997. s. 6.

ve Trabzon'a kadar gelmekte, Trabzon'dan mallar deniz yolu ile dağıtılmaktadır⁵⁹.

Türklerin Anadolu'ya gelmeleri ve bu dönemde meydana gelen kargaşa-savaş ve otorite boşluğunun ticareti etkilemiş olması muhtemeldir. Bu esnada ticaret hangi düzeyde bulunuyordu? Aslında on ikinci yüzyılda Anadolu'da sözü edilmeye değer bir ticaretin olup olmadığını ortaya koymak kolay değildir. Eğer, Gırnatalı Ebu Hamid⁶⁰'in anlattığı olay doğruysa on ikinci yüzyılda Rusya'dan tüccar gelmekteydi; iç kesimlerde ise kervan ticareti önemli bir yer tutuyordu⁶¹.

Muhtemelen bu ticaret kervanlarının tam olarak düzene girmesi, ancak Anadolu Selçuklu Devleti döneminde sağlanmıştır. Ticaret alanları günümüzde olduğu gibi, o dönemde de çok geniştir. Konya, Sivas, Erzurum ve Tokat gibi şehirlerde medeni dünyanın her tarafından gelen tüccarlar olduğu gibi Selçuklu tüccarları da dünyanın her tarafına gitmekteydiler. Ticari hayatta arz-talep meselesi değişmez bir kanundu. Selçuklu devletinin dünya ekonomisine armağan ettiği en önemli ticari fonksiyon hiç şüphesiz sigortacılık hizmetleridir. Tüccarın etnik kimliğine bakılmaksızın zararı ödeniyordu. Bu da modern bir ticari düşüncenin olduğunu bize göstermektedir.⁶²

Selçuklulardan sonraki Moğollar devrinde Türkler ticari etkinliklerini azaltmışlar, bunun yerine Türk olmayan unsurlar ticarete etkinlik kazanmışlardır. Buda ticaretin ülke ekonomisine sağladığı yararı azaltmıştır.

⁵⁹ Claude CAHEN; a. g. e., s. 166.

⁶⁰ İspanyol Müslüman gezgindir. 1080 yılında Gırnata'da (Granada) doğmuştur. 1117 yılında Gırnata'dan ayrılmış Sicilya, Mısır, Hazar Denizi çevresi, Bulgaristan, Harezm Devleti ve Bağdat'ı ziyaret etmiş 1169 yılda Şam'da ölmüştür. Geniş bilgi için bkz. Ertuğrul ÖNALP; XVI. Yüzyıla kadar Türkiye ve Bazı İslam Ülkelerinde Bulunan İspanyol Gezinler; *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı. 2 Ankara, 1991, s. 233.

⁶¹ Claude CAHEN ; a. g. e., s. 167.

⁶² Mehmet Altay KÖYMEN; "Türkiye Selçukluları Devleti'nin Ekonomik Politikası", *Belleten*, c. 50, s. 198, Ankara, 1986, s. 617-618.

Bu konuda yalnız Macro Polo⁶³ farklı düşünmektedir. Marco Polo'ya göre bu dönemde ticaret Moğollar döneminde hiç durmamış ve aksine daha da gelişmiştir. Buna kısmen katılıyoruz fakat süren otorite boşluğunun ticareti olumsuz etkilemediğini kimse söyleyemez⁶⁴.

Anadolu, Avrupa ve İran arasındaki transit ticareti (kervan) için çok uygun bir müessese de kervansaraylardır. Devlet veya hayır sahipleri tarafından kurulan bu muhkem binalarda kervan ihtiyaçları ücretsiz karşılanırdı. Bunlar bir şehrin içinde olursa han adını alırdı. İslamiyet'in yayılışı dönemlerinde askeri maksatla ve sınır ehemmiyetini korumak için kurulan ribatlar, sonraki devirlerde ticari maksatla kullanıldı ve bu binalara kervansaray adı verildi. Türklerin Anadolu'ya gelmeleri Selçuklular zamanında en gelişmiş şeklini aldı ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yüze yakın kervansaray kuruldu. Bu kurumlar, uzaktan bakıldığında kale gibi görülen içerisine girildiği zaman kervansaray kabilelerinin her türlü ihtiyaçlarını karşılayacak bir teşkilata sahip olan binalardır. Selçuklu Sultanları ve yüksek devlet görevleri tarafından büyük ticaret yolları üzerinde her menzil için 30-40 kilometre bir mesafede yapılmıştır. Anadolu'ya gelen yabancı tüccarlara da büyük kolaylıklar sağlamıştır. Kervansaraylarda hasta yolculara bakılır ve tedavi olmaları sağlanırdı; ayrıca hayvanların da tedavi olmaları ve kontrol edilmeleri için baytarlarda vardı. Bu masrafların hepsi vakıflar arayıcılığı ile karşılanırdı⁶⁵.

Osman Turan; kervansarayların hem ticaret hem de sosyal tesis bakımından ehemmiyetini şu sözlerle dile getirir:

Zengin ticari emtia nakleden kervanlara, hudut civarında düşman çapulcularından, göçebe ve eşkıya baskınlarından koruyacak ehemmiyetli konuk yerleri sağlamak bundan dolayıdır ki, bunlar müstabkem surlarla çevrilmiş üzerinde kule ve burçlar inşa edilmiş, kapuları demirden yapılmıştır. Kervansarayların hedef tuttuğu diğer bir mühim gayede yolcuların konakladıkları veya geceledikleri yerlerde, her türlü ihtiyaçlarını temin edebilecekleri mekânlar olmaları idi. Gerçekten

⁶³ İtalyan asıllı tüccardır. 1254 yılında İtalya'nın Venedik şehrinde doğdu ve 1324 yılında öldü. Anadolu, İran, Moğolistan ve Çin'i gezmiştir.

⁶⁴ Claude CAHEN; a. g. e., s. 312.

⁶⁵ Osman Turan; Selçuk Kervansarayları, *Bellekten*, S. 39 Ankara, 1946. s. 471.

*bu maksatla kervansaraylardan vücuda getirilen tesisler dikkate şayandır. İçerisinde yatakhane, aşhane, erzak ambarları, ticari eşyalar için depo mevcuttur*⁶⁶.

Kervansarayların ticaret ve sosyal yönden önemini kısaca burada belirttikten sonra Kastamonu, Amasya, Tokat ve Çorum şehirlerinin diğer şehirler ile ticaret yolları üzerindeki kervan sarayların adlarından ve bu ticaret yollarının güzergâhlarından bahsedeceğiz.

1. Çorum Ticaret Yolları: Orta Karadeniz bölümünde yer alan Çorum şehri Danişmentliler, Anadolu Selçuklu Devleti ve diğer Türkmen Beylikleri döneminde isminden fazla bahsedilmeyen şehirlerimizdendir. Çorum'un Osmanlı öncesinde fazla gelişmemesinin en önemli sebebi kervan yolları üzerinde bulunmamasına bağlayabiliriz. Çünkü Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden Karadeniz sahillerine ulaşan ticaret yollarının ikisi de Çorum'a uğramamaktadır. Yolun biri Çorum'un doğusundan diğeri ise batısından geçmektedir. Batıdan geçen yol: Ankara, Çankırı, Kastamonu, Taşköprü üzerinden Sinop'a uzanmakta, doğudan geçen yol ise: Kırşehir, Yozgat, Turhal, Amasya, Lâdik üzerinden Samsun'a ulaşmaktadır. Ankara-Çankırı-Kastamonu yolu, Kayı-Osmancık-Gümüşhacıköy-Merzifon üzerinden geçen bir ara kolla Amasya'ya bağlanmıştır. Ancak böyle bir ara yol Çorum üzerinden geçmemektedir. Bu durumdan bizim çıkaracağımız sonuç ise şu olmalıdır: Çorum, Osmanlı öncesi Türk döneminde ana ticaret yolları üzerinde değildir. Yalnız XV. yüzyılda Bursa-Tebriz yolu önem kazanınca, Çorum bu yol üzerinde bir durak noktası haline gelmiştir⁶⁷.

1266 tarihinde Karahisar kasabasında hüküm süren Hüsameddin Tımurtaş aynı tarihli vakfiyesinde bir arazi tahsis etmiştir. Buralarda yapılan kazılarda medreseden başka bir kervansaray ortaya çıkarılmıştır. Mimari kuruluş açısından on dördüncü yüzyıla tarihlenen yapılarda kervansaray tipik bir örnek olmamakla birlikte eski Çorum-Yozgat yolunun tam yarı yerinde bir konaklama yeri olarak inşa edildiği görülür. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi Selçuklu kervansaraylarının dağılımına dayanarak şu tespiti yapmamız

⁶⁶ Osman Turan; a. g. m., s. 477-479.

⁶⁷ Ömür Bakırer, Danişmentli-Selçuklu Dönemi Çorum, *V. Hitit Kongresi*, Ankara, 1985, s. 61.

mümkündür: Söylenen yol güzergâhında böyle bir kervansaray görülmemektedir. Eğer bu ihtimali göz ardı etmeyip de değerlendiresek bundan şu sonuç çıkar: On dördüncü yüzyılda batı ve doğudan geçen iki ana yol bir ara yolla bağlanmıştır⁶⁸.

2. Tokat Ticaret Yolları; Tokat zengin vakıf gelirleri ile Türk-İslam kültürü esaslarına göre ilk imar ve ihya eden Danışmentliler olmuştur. Bu dönemden itibaren Tokat, Selçuklu ulaşım sisteminde önemli bir kavşak ve ticaret merkezi haline gelmiştir⁶⁹. Devletlerarası ticareti ön planda tutan Selçuklular Anadolu'yu adeta kara yolu ağı ile örmüşlerdir.

Bu yollardan doğu-batı istikametinde yer alan ticaret yolu Avrupa'dan başlayarak denizyolu ile Antalya'ya çıkan; oradan Konya, Aksaray, Kayseri, Sivas, Tokat, Erzurum üzerinden İran ve Doğu Türkistan'a ulaşan kervan yolu Tokat'tan geçmektedir. Ayrıca Batıyı Irak üzerinden Doğu'ya bağlayan kervan yolu ile kuzey-güney istikametinde devam ederek; Samsun, Sinop limanlarından Anadolu'yu Kırım'a bağlayan yolda yine Tokat üzerinden geçmektedir. Bu durum açıkça gösterir ki, batıyı, güney-kuzey istikametinden doğuya bağlayan ve deniz yolu ile Anadolu'yu Kırım topraklarıyla irtibatlandıran yolların kavşak noktasında Tokat bulunmaktadır⁷⁰.

Arabistan yarım adasından başlayarak Halep, Gaziantep, Adıyaman, Malatya ve Sivas güzergâhını takiple kuzeye veya doğuya ulaşmak isteyen İslam ülkelerinin ticaret kervanları da, Tokat kavşağını kullanmaktaydılar. Uzun yıllar Tokat üzerinden sağlanan ulaşım birtakım alt yapı ihtiyaçlarını doğurmuştur. Bunun sonucu, vakıf sisteminden de yararlanılarak, Tokat ve çevresinde birçok han ve kervansaray inşa edilmiştir. Tokat'ı çevre illere bağlayan yollar üzerinde inşa edilen han sayısı on biri bulunmaktadır. Bunlardan üçü Sivas, dördü Amasya, üçü Yozgat ve biri Niksar yolu üzerindedir. Yine de ticari amaçlarla şehre inşa edilen on dört han bunların içine dâhil değildir. Şehir içindekilerle birlikte toplam yirmi beş han-kervansaray bulunmaktadır.

⁶⁸ Ömür Bakırer, a. g. m., s. 65.

⁶⁹ Nazif Öztürk; *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat*, Ankara, 1987, s. 72.

⁷⁰ Osman Turan; a. g. m., *Bellekten*, S. 39, s. 474.

Bu hanlar bugün mevcut olan hiç değilse yerleri bilinen yapılardır. Yoksa Tokat'a inşa edilen hanların sayısı bu kadar değildir. Özellikle ticari amaçla inşa edilip de şehir içinde yer alan ve içlerinde imalat bulunan hanların sayısı sosyo-ekonomik yapıya paralel olarak artmıştır.⁷¹

Tokat ve çevresindeki han ve kervansaraylara bir göz atacak olursak; Tokat-Sivas yol güzergâhındakiler; Yeni Han (İlhanlılar dönemi), Çiftlik Hanı, Tokat ile Zile arasında Hatun Hanı (Pazar Hanı) ileri de Azine-Pazar Hanı gibi meşhur kervanlar mevcuttur ki, bütün bunlar ve buldukları yollar ciddi arkeolojik tetkiklere muhtaçtır⁷².

3. Amasya Ticaret Yolları; Amasya, Tokat gibi fazla ticaret ağı ile örülmüş bir şehrimiz değildir. Kuzey Karadeniz yolu güzergâhı üzerinde bulunması ve Tokat ile Samsun'u birbirine bağlaması ise önemlidir. Samsun'a ulaşan Kırşehir-Yozgat-Turhal yolu Amasya'dan geçmektedir. Yine Ankara-Çankırı-Kastamonu yolu Merzifon-Gümüşhacıköy üzerinden Amasya'ya ulaşmaktaydı. Amasya bu yol güzergâhları ile Tokat kadar olmasa bile Kastamonu ve Çorum'dan iyi durumdaydı. Claude. Cahen'in belirttiğine göre Amasya'ya arıdan gelen yabancı tüccarlarda vardı. Bunlar hususi olarak ya Amasya'ya geliyorlar ya da buradan geçiyorlardı. Hatta Claude Cahen; Frenk tüccarlarının Amasya'da soyulduğunu yazmaktadır. Bu yolu ise Samsun-Amasya yolu olarak göstermektedir⁷³.

4. Kastamonu Ticaret Yolları; Güneyden gelen ve güneyi-kuzeye bağlayan yollar arasında gördüğümüz Kastamonu şu yollar üzerinde bulunmaktadır: Antalya, Alaiye'den (Bugünkü Alanya) gelip Konya'dan kuzeye çıkan yol, Ankara-Çankırı-Sinop ve oradan da Kırım'a giden yol Kastamonu'yu da içerisine alır. Böylelikle de Kastamonu milletler arası yol şebekesinde kendisine yer bulur. Diğer bir yol ise; Hamamlı, Araç, Kastamonu, Taşköprü, Boyabat, Bafra, Samsun, Çarşamba, Ünye, Fatsa'dan geçerek Trabzon'a varıyordu. Bu yol güzergâhında da Kastamonu'yu

⁷¹ Nazif Öztürk; a. g. e., s. 74.

⁷² Osman Turan, a. g. m., *Bellekten*, S. 39, s. 475.

⁷³ Claude Chan; a. g. e., s. 314.

görmekteyiz. Kastamonu'da da Çorum'da olduğu gibi tam olarak ispatlanmasa da kervansarayların varlığı kuşkuludur; hatta yok bile denebilir. Yalnız Çoban oğullarından Muzafferreddin Yavlak Aslan'ın yaptığı on üçüncü yüzyılda Atabey Hanı ile Bizans döneminden kalma Taşköprü ilçesinin Gökçe ağaç (Kastamonu ili Hanönü ilçesine bağlı köydür)'ta bulunan ve kilise olduğu sanılan bir yapının daha sonra kervansaraya dönüştürüldüğü tahmin edilmektedir⁷⁴.

Danışment, Selçuklu, Beylikler ve Moğollar döneminde tarım-hayvancılık ve ticareti geliştirmek için devlet adamları başta hükümdarlar, valiler, beyler üst zümreden halkın gayreti ile bir şeyler meydana gelmiştir. Şurası bir gerçektir ki uzun yıllar sükûnet görmeyen ve coğrafi sebepler, savaşlar nedeniyle hep bir sıkıntı ve bunalım iç içe olmuş bu siyasi atmosferde de fazla bir gelişme sağlanamamıştır. Yine de anılan ağır şartlara rağmen Türkler, buralarda kervansaraylar, hanlar, köprüler gibi bir takım uygulamalarla ekonomiyi canlandırmaya çalışmışlardır. Tokat, Kastamonu, Amasya ve Çorum gibi fazla gelişmemiş şehirler bu ticari fonksiyonlardan kısmen yararlanmışlardır. Bu dört şehrin içinde Tokat'ı ayrı bir yere koymakta fayda vardır şöyle ki, Tokat özellikle Danışmentliler döneminde gelişme imkânı bulmuştur. Tokat'ın ilçesi olan Niksar, Danışmenli devletinin başkentidir. Ayrıca kuzey-güney ve doğu-batı ticaret yollarının tam merkezinde olması ona ayrı bir ekonomik artı kazandırmaktadır. Kastamonu ise Sinop gibi doğal bir limanı olan şehre komşudur, ayrıca ileri de kurulacak olan Çandaroğulları Beyliğinin de merkezlerinden biri olacaktır. Bir de Kırım ile olan ticaret yolunda merkezde yer alması tabii ki önemlidir. Burada dikkatimizi çeken nokta Kastamonu'nun bu ticari yerine rağmen tam anlamıyla bir kervansaray ya da hanın bulunmamasıdır. Biz bunu şu şekilde açıklayabiliriz; komşusu olduğu Sinop şehrine yakın olması yani bir liman kentine sınır olması bir de Bizans ile sık sık el değiştirmesi şeklinde yorumluyoruz. Amasya fazla olmasa da yine ticari olarak isminden bahsettirmiş ve ileri de Osmanlı döneminde ekonomik olarak gelişmesini sürdürecektir. Çorum'a gelince bu şehirlerarasında en kötü durumda yer alan

⁷⁴ Ayla Ödekan; *Osmanlı Devletine Kadar Türkler*, C. I, İstanbul, 2000, s. 432.

şehrimizdir. Öyle ki Osmanlı dönemine kadar tam olarak üzerinden bir ana ticaret yolu geçmemiştir. Her ne kadar Türkmenlerin ilk yerleştikleri bölgelerden biri olan iç Anadolu bölgesi geçimini tarım ve hayvancılıkla sürdürse bile Claude Cehan'ın dediği gibi sağlanan siyasi otorite ile birlikte refah ve mutluluk artmış, bunun sonucunda da bu ekonomik gelişme halka yansımıştır. İktisadi durumu etkileyen, daha doğrusu haçlı seferinden bile çok zarar veren Babai İsyanı, Anadolu'yu uzun bir süre sefalet ve otorite boşluğuna itecektir. Burada şunu söyleyebiliriz ki bir bölge ya da coğrafyada siyasi otorite zayıfsa, orada soysa-ekonomik gelişme ve buna bağlı olarak refah ve huzur da yoktur demektir. Bir bütün olarak Anadolu'yu da bu çerçevede değerlendirmemiz mümkündür.

III. Osmanlı Öncesi Dönemde Tokat, Kastamonu, Çorum ve Amasya'da Sosyal ve Kültürel Hayat

Türklerin Anadolu şehirlerine yerleşmesi 1071'den sonra hemen bir anda olmamıştır. Yerli halk ile görüşmeleri onların kendilerini güvende hissetmesi gelen toplumun yabancı olması sebebiyle yavaş yavaş kendi yurtlarını terk edip batıya geçmişlerdir. Türklerin de kitleler halinde bölgeye gelişi ve savaşlardan bıkmış, yılmış ve sosyal-kültürel hayatı sifira inmiş bir bölge olan orta Anadolu'yu çekip düzene sokmaları, güven ortamını sağlayıp yerleşmeleri ve günlük hayatlarını sürdürebilmeleri hiç de kolay olmamıştır. Yarı göçebe Türkmenler ile göçebe Türkmenler bu bölgelerde zorda olsa da yerleşmişlerdir. Çorum-Tokat- Amasya-Kastamonu'daki Türkmenler genellikle göçebe olmayan, ya da yarı göçebe topluluklardı. Bunların şehre ve köylere adaptasyonu zor olmamıştır. Kırsal alanların Türkleşmesine yol açanlar tamamen Türkmenlerdir. Bu, yerine göre değişmekle beraber, önceki yerleşik çiftçi nüfusunun hepsi kaçmamış ya da öldürülmemiştir ve kırsal alanlarda da genellikle nüfusun çoğunluğunu meydana getirmekteydiler. Şehirlere tüccar, sanatkâr, köylü Türkmenler de gelmiştir. XIII yy ikinci yarısında Selçuklular Moğol baskısı altına girince Türkmenler yine bağımsızlık hareketine girdiler ve beylikler dönemi ile tekrar bir Türkleşme ve canlılık görüldü. Moğol

baskısından kaçan Türkmenler aynı ilk fetih döneminde olduğu gibi, büyük gruplar halinde Anadolu'ya girdiler.⁷⁵

Toplum ve sosyal hayatını, köy ve şehirdeki yerleşme birimlerine göre incelemek gerekir. Çünkü bu iki yerleşmenin gösterdiği özellikler farklıdır. Anadolu'ya gelen Türkmenler, bir yandan şehirlere yerleşirken büyük ölçüde de köyler kurarak kendilerine yurtlar edinmişlerdir. Bu arada da büyük ölçüde yerleşik hayata geçmişlerdir. Anadolu'da Türk fetihleri başladığı zaman çeşitli kökenlerden gelme gayrimüslim halk, kısmen köylü ve kısmen şehirlidi. Savaş ve anarşi yılları, bu iki hırpalanmış savunmasız köy halkını, koruyan şehirlere ve şehir yakınlarına kaydırmıştır. Bu yüzden Anadolu Türk devletlerinde yeni köyler de inşa edilmiştir⁷⁶.

Orta Karadeniz ve Orta Anadolu'daki bu dört şehrimizde genellikle Anadolu köylüsü tarım ile uğraşan ve birbirinden yaşayışları çok farklı bulunmayan çiftçi ailelerinden oluşuyordu. Bütün bu iş hayatına hayvancılık ve tarım hâkimdi. Bir cami etrafında toplanan köyü, dini görev itibariyle imam temsil ediyordu. Ayrıca bazı köylerde zaviye ve tekkelere rastlamak mümkündü. Gerekli zamanlarda yiğit başı gibi liderler aracılığı ile kendilerini temsil ettirebilmekteydiler. Şehirlerde ise durum farklıydı; sosyolojik bakımdan farklı olan şehirlerde Rum-Ermeni-Süryani halklar yaşıyordu ve bunların durumu değişkenlik göstermekteydi⁷⁷.

Anadolu şehir hayatının gelişmesini siyasi ve toplumsal tarihin gidişine bakarak on ikinci yüzyılın ikinci yarısına götürmek ve özellikle on üçüncü yüzyılda kuvvetlendiğini tahmin etmek yanlış olmayacaktır. Gerçi Bizanslılardan fethedilen eski şehirlerden birçoğunun ilk fetih zamanından başlayarak iskân edilmiş olması doğaldır. Fakat ticari ilişkilerin düzenlenmesi,

⁷⁵ Yaşar Yücel; Anadolu Beyliklerinde Devlet Teşkilatı ve Toplum Hayatı, *Belleten*, c. LIV, S. 210, Ankara, 1990, s. 819.

⁷⁶ Yaşar Yücel; a. g. m., s. 820.

⁷⁷ Ümit Hasan; *Osmanlı Devletine Kadar Türkler*, C. I, İstanbul, 2000, s. 359.

sanayinin şehirlerde toplanması ve köy ekonomisinden şehir ekonomisine geçilmesi her halde yavaş yavaş gerçekleşmiş olmalıdır⁷⁸.

İslam'ın yükselişinden sonra, Anadolu'daki Bizans şehirleri gittikçe fakir ve bakımsız bir duruma düştüler. Yedinci yüzyıldan on birinci yüzyıla kadar ülkenin askeri örgütlenmesine paralel olarak, özellikle orta ve doğu Anadolu'da “şehirlerin devamlı bir şehir niteliğinden uzaklaşma sürecine girdiği” ileri sürülebilir. Eğer, şehrin “tek istihsal biçimi ziraat olmayan ve hukuki bir statüsü olan bir topluluk” olduğu şeklindeki sosyolojik tanım dikkate alınırsa, Bizans şehirleri köyleşmeye yüz tutmuştur. Ekonomik bakımdan ortaçağ şehirleri, ticari ve ziraattan çok toprak üzerine dayanıyordu. Hatta bunlara şehir demek zordur. Anadolu'nun şehir ekonomi tarıma dayandığı diğer yazarlar tarafından teyit edilir. Anadolu şehrinin Türkleşmesinin üç cephesi vardır. Eski Türklerin gelişmesi ve yeni bir şehir fizyonomisinin doğuşu, yeni şehirlerin kurulması veya meydana gelişi; göçebelerin şehirli oluşu. Yeni fethedilmiş şehre bir emir veya komutan-vali atanıyordu. Arkasından Sultan hemen oraya birkaç yüksek rütbeli memur yolluyordu. Yeni Türk şehirlerinin ilk sakinleri askerler arasındaki ikta sahipleri idi⁷⁹.

Fetih hareketinin sağlamlaşmasından sonra, orduyla beraber dolaşan dervişler bir kısım halk, tüccarlar, başka bölgelerden gelen ya da zorla getirilenler şehirlere yerleştiriliyorlardı. Şehirde kalan gayr-i Türk ve gayr-i Müslim halk ise cizye ödemek koşuluyla yeni düzene ayak uyduruyordu. Hıristiyan halk serbest bırakılmış ve diğer şehirlerde olduğu gibi Çorum, Tokat, Amasya ve Kastamonu'da kilise ve cami yan yana yükselmiştir. İncelediğimiz dört şehrin kuruluş ve gelişmesinde halkın dini inanışlarının temsili olan dervişlerin, gelişme mekanizmasının yakından ilgisi dâhilinde olmuştur. Şehirlerde bir şeyhin zaviyesi etrafında meydana gelen mahallelerin çokluğu, zaviye adıyla anılan sayısız mahallelerden anlaşılmaktadır. Zaten zaviye şehir nüfusunu çeken başlıca fonksiyonlardandı. Burada şeyh ve

⁷⁸ Yaşar Yücel, a. g. m., s. 820.

⁷⁹ Doğan Kuban; “Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişimi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi*, C. VII, Ankara, 1968, s. 58.

dervişler, yeni toplumun göçebeleri yerleştirme gayretinin temsilcisi olarak görülüyor. Ahiler ve dervişleri yerleşme sürecini göçebelige karşı koruyan elamanlar olarak görmekteyiz. Zaviyelerin babaları ve onların müritleri çevrelerini ekip biçerek ziraatla meşgul oluyorlar, evler, ahırlar, mescitler inşa ediyorlar ve sonra halk bunların etrafında yerleşiyordu⁸⁰.

Türkler yerleştikleri yerlere kendi ailelerini, oymağı ile birlikte yerleşiyordu. Bu da toplu halde olan bu oymakların gücünü muhafaza etmelerini sağlamaktaydı ve ileride bunun olumsuz etkilerini göreceğiz. Şöyle ki; Kızılbaş ulusunu oluşturan oymaklar Ustuculalılar; Amasya-Tokat şehirlerine yerleşmişlerdi. Diğer oymakların düzeni de şöyleydi: Çorum'da; Dodurga, Eymür, Bayat, Çepni vb., Tokat'ta Ustuculalılar, Karabölük vb., Kastamonu'da; Dodurga, Bayat, Çepni, Avşar ve Kayı vb. Amasya' da ise; Eymür, Bayat, Çepni vb. yukarıda söylediğimiz gibi birlik ve beraberlik ve aynı coğrafi bölgelerde olması sebebiyle en küçük bir kıvılcımda bu bölge olumsuz yönde etkileniyordu⁸¹.

Devletin şehirlere özel ve devamlı bir mali desteği tespit edilemiyor; halkın, şehrin işlerinin yürütülmesi için özel bir yardımı ise yok denecek kadar azdır. Belediye hizmetleri için vergi alınmıyordu. Ancak kale, cami, köprü vb. gibi umumi ihtiyaçlar için ve bunların bakım ve onarımı için yardım toplanırdı. Bu sorunu çözen ise vakıf müesseseleriydi. Sosyal yönlü bayındırlık hizmetleri; çeşitli sosyal yardım kuruluşları ve tıp merkezleri dikkati çeker. Tıbbı verilen önem ve hemen her şehirde olduğu gibi Tokat, Amasya ve Kastamonu'da da kurulmasına çalışılan hastaneler, çeşitli adlarla anılmıştır. Dârü's-Şifa, Dârü'l-Âfiye, Dârü's-Sıhha gibi. Medrese, kervansaraylarda başlı başına bir sosyal kültür abideleridir. Medresenin yanına inşa edilen cami, çeşme ve külliye bunların en güzel örnekleridir⁸².

XII ve XIII. Yüzyıllarda Sivas-Kayseri-Tokat-Kırşehir-Amasya-Kastamonu önemli şehirlere dendir. Bu şehirlerde canlı bir sosyal hayat ve

⁸⁰ Doğan Kuban; a. g. m., s. 56-57.

⁸¹ Geniş bilgi için bkz. Faruk Sümer; *Oğuzlar*, İstanbul, 1999, s. 174, 406, 411.

⁸² Ümit Hasan; a. g. e., s. 359.

ticari-kültürel faaliyetler, bir yandan da Selçuklu devletinin sağlamış olduğu siyasi otorite ise buna yardımcı oluyordu. Selçuklu yönetimindeki coğrafyada yarı göçebeler ve tüm yerleşim birimlerindeki nüfus dikkate alındığında tahmin olunur ki, Türklerin çoğunluğunu temsil ettiği bir nüfus dokusu mevcut idi. Bu çoğunluğa coğrafyanın boyutları düşünülürken pekte uzun bir sürede erişilmişti. Rum-Ermeni-Süryaniler başlıca azınlıklardı. XIII Yüzyılda artık Türkmen boyları, bu azınlıkların batıya doğru çekilmeleri ile birlikte şehirlerdeki çoğunluğu sağlamış bulunuyorlardı. Tokat şehrinde, Türklerden önce başka etnik yapısını tam olarak tespit edemediğimiz Müslim ve gayr-i Müslim (Yahudi-Rum) bulunduğunu hakkında her hangi bir bilgiye sahip değiliz. Zaten Tokat daha öncede bir Hıristiyan devletin toprağındaydı. Bu topluluklar şehrin değişik mahallelerinde yaşıyorlardı; ama Türklerle de ilişkilerini ve bir birlerine borç para vererek alış veriş yaptıklarını ve ticari ortaklık kurduklarını çok rahat bir şekilde söyleyebiliriz⁸³.

Bu dört şehirdeki sosyal yaşamda, Danışmentli ve gerekse Selçuklu dönemlerinde buraya gelen Türkmen oymak ve boylarının çoğunluğu zaten Orta Asya ve Azerbaycan'daki yaşamlarında da yerleşik bir kültüre sahip oldukları açıktır. Burada tehlikeli olan ise bu boyların beraber yaşamalarıydı ki bunu da Baba İlyas ve Baba İshak (1240) ayaklanmalarında göreceğiz. Bir de şunu belirtelim ki bu dört şehirdeki Türkmenler İran ve Azerbaycan topraklarından geldikleri içindir ki şia mezhebine yakın duran ve fikirleri bu yönde olan Türkmenlerdir. Anadolu'ya yerleşmeye başlayan Türkmen boyları, Anadolu'ya gelirken sadece nüfuslarını değil ilim, edebiyat, fikir ve düşüncelerini de kendileriyle getirmişlerdir. İlk dönem olarak nitelendirilen Danışment, Mengucek, Artuklu ve Saltuklu dönemlerinde daha ziyade yerleşme ve bölge tanıma olarak geçmiştir. XII ve XIII. Asırlarda dört devletin ibadet yuvaları, istirahat ve yolculuk konakları, kamu yararına birçok kuruluşlar tesis etmişlerdir. Bu devletlerin bölgede ilim-edebiyat alanlarında çalışma yaptıklarını görmekteyiz. Anadolu topraklarında, İslam inançlarına bağlı insanlar tarafından ilme değer verildiğini, çeşitli ilim alanlarında uğraşım eserler meydana getirildiğini görmekteyiz. Haçlı seferlerini bertaraf eden,

⁸³ Ömür Bakırer; a. g. m. s. 60-61; Ümit Hasan; a. g. e. s. 359.

küçük Asya'da Türk birliğini temin ve Anadolu'yu ilim, şiir, sanat ve ticaret noktasında geliştiren Anadolu Selçukluları, 1243'de meydana gelen Moğol istilası üzerine maddi ve manevi sarsıntılara ve bunun neticesinde daha bir takım siyasi cereyan ve entrikalar sonucunda zor günler yaşadığını görmekteyiz. Moğol istilası zamanında ilim hareketlerinin tamamıyla durduğu iddia edilmese de vermiş olduğu zararların daha sonraki dönemlere yansımadığını da inkâr edemeyiz.

Kaynakların verdiği son döneme ait bilgilerde, XIII. Yüzyıl 1270'den sonraki zamanlarda Münüddin Süleyman Pervane-Hatip Mehmet-Horasanlı Hoca Dehhan'ın isimlerini görmekteyiz. Bunların yazmış oldukları eserlerin kıymetini hemen burada belirtelim. Bu dönemde ileri çıkamayan tasavvufi manzumelerse, Mevlevilik, Babailik akidelerini neşreden mesnevilere daha ziyade tesadüf olunması dikkat çekicidir. Bu tarihlerden itibaren tarikat ve akidelerini neşre başlamışlardır ki, bu propagandaların esas tesiri XIV yüzyılda Anadolu sosyal hayatında belirgin olarak göze çarpmaktadır⁸⁴.

Devleti kurdukları dönemde çoğu memleketler elde etmeye ve mücadeleler vermeye başladıkları bu dönemler, Anadolu siyasi tarihini geniş veren tarihi kitaplar onların Anadolu'ya kattıkları ve miras bıraktıkları önemli kültür ve ilim müesseselerini görmemekteyiz ya da fazla incelenmemiştir. Şunu söyleyelim ki hem siyasi mücadeleleri veren bu halk bir yandan da ilim ve fikir hayatına aksatmadan yavaşta olsa devam edebilmiştir. Tabi ki bu durumun meydana gelmesinde en önemli faktörlerin başında bu hareketleri koruyup kollayan ve onlara sahip çıkan devlet adamlarının sonsuz gayret ve çabalarıydı. İlim ve fikir hayatına damgasını vuran ve iz bırakan iki kişi bizim dikkatimizi çekmektedir. Bunlar Ahi Evren ve Baba İlyas'tır. Bu insanlar Anadolu kültür hayatına çıkmamak üzerine girmişlerdir.

Orta Anadolu'da yüz küsur yıl egemen olan ve Selçuklular tarafından kaldırılan Danişment devleti döneminde, Anadolu'da yoğun bir bilimsel faaliyet göze çarpmaktadır. Danişment oğulları ortadan kaldırıldıktan sonra da

⁸⁴ İ. Hakkı Uzunçarşılı; a. g. e., s. 209-210.

bu devletin koyduğu bilimsel gelenekler bölgede devam etti. Anadolu Selçuklu devletinin kuruluşunu takip eden ilk 150 yıl ve Danışment oğulları döneminde Anadolu’da telif edilen eserlerin hemen tamamı tıp, astronomi, matematik felsefe gibi aklî ve tabiî ilimlere daîrdir. Anadolu’da bu devirde yaşayan bilim adamları bu ilim dallarında faaliyet göstermişlerdir. Burada astronomi eserlerinden birini örnek verirsek, Anadolu’da yazılmış ilk bilimsel eser olarak ta nitelendirilen Keşfü’l-Akabe, Malazgirt savaşından yirmi beş yıl sonra Gümüş Tegin Ahmet Gazi’ye sunulmuş olan bir astronomi kitabıdır. Eser tahmini olarak 1105’te yazılmıştır. Eserin yazarı İbnü’l-Kemal İlyas bin Ahmet’tir. Bu dönemde Anadolu’ya gelen Ömer bin Muhammed b. Ali es-Savi, “Akaid-i Ehli-Sünnet” adlı eserinin ön sözünde; “*Diyar-ı Rum’a geldim herkes ilm-i nücûm (astroloji) ile uğraşmakta olduğunu, dini ilimlerden bî haber olduklarını gördüm*” diyerek bu gerçeği ifade etmiştir. Bu yazar, dini ilimlere olan ihtiyacı karşılamak amacıyla eserini yazdığını da bildirmektedir. Anadolu’da felsefeye ve tabii ilimlere yönelişin sebebi, Danışmentli ve Selçuklu sultanlarının Mutezile mezhebine eğimli olmalarından kaynaklanmaktaydı⁸⁵

Bu dönemde temeli atılan ilim faaliyetleri Tokat, Kastamonu, Sivas ve Amasya gibi şehirlerde XIV yüzyıla da damgasını vuracaktır. Çoğu Türkçe’den başka lisan bilmeyen beyler, yazılan eserlerinde daha ziyade Türkçe olmasına özen göstermişlerdir. Böylelikle de eserlerden hem kendileri faydalanmış hem de halkın yararlanmasını sağlamışlardır. Bilimsel eserlerden başka halkın fütuhât hislerini kuvvetlendirmek için bu devirde manzum ve mensur birçok kahramanlık hikâyeleri yazılmış ve hikâyeler halk arasında kısa zamanda yaygın hale gelmiştir. Anılan yöneticiler, bir tarafından da kendi memleketlerine ilim adamlarını getirmişler ve onlara ikram ve ihsanda bulunmuşlardır⁸⁶.

Bu devrede Anadolu’da aklî ilimler ve tabiatı ve eşyanın sırlarını inceleyip araştırmayı esas alan tasavvufî bir duruş ve düşünüş biçimi (Afaîlik)

⁸⁵ Mikail Bayram; Türkiye Selçuklu Dönemi Bilimsel Ortamı, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 7, Ankara, 2002, s. 259.

⁸⁶ İ. Hakkı Uzunçarşılı; a. g. e., s. 211.

oluşmuş iken, Moğol istilasından sonra bu duruş ve düşünüşte olan ahi ve Türkmen çevrelerin teşkilat ve tarikatları dağıtılmış akli ilimlere muhalif olan çevrelerin meşrepleri ön plana çıkmıştır. Bu durumda Anadolu'da tabii ve akli ilimler tamamen korumasız kalmıştır. Moğol istilasından sonra Anadolu'da hızlı bir mistikleşme görülmektedir. Bunun sonucu olarak bu dönemde telif edilen eserlerin büyük ekseriyeti tasavvufi-dini-edebi eserlerdir. Bunda Moğol iktidarının yanında İran çevrelerinin de büyük rolü görülmektedir. Anadolu'daki bu fikri ve ilmi gelişim ve değişimin sebeplerini maddeler halinde açıklamaya çalışalım;

1. XIII. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren çok sayıda mutasavvıf ve dervişler Moğol istilası önünden kaçıp Anadolu'ya sığınmışlardır. Bu tasavvuf zümrelerinin Anadolu'da faaliyet göstermeleri sonucu fikri denge tasavvuf lehine bir gelişme göstermiştir.

2. Moğol iktidarının Anadolu halkı üzerinde yarattığı şiddetli fikri ve siyasi baskı ve gerçekleştirdiği acımasız katliamlar, Anadolu halkını bezginliğe ve ümitsizliğe sevk etmiştir. Bu durum bunalımlı ve çaresiz insanlara umut ve huzur kaynağı olan tekke ve zaviyelere rağbeti arttırmıştır. Bu gibi gelişmeler hiç kuşkusuz bilimsel faaliyetlerin yavaşlamasına veya ortadan kalkmasına zemin hazırlar.

3. Moğolların Anadolu'da gerçekleştirdikleri katliam ve zulümler pek çok aydın, kültürlü ve bilge kişilerin telef olmasına veya Moğol zulmünden kaçıp Anadolu'yu terk etmelerine sebep olmuştur. Ahi teşkilatının baş mimarı olan Ahi Evren ve arkadaşlarının Kırşehir'de katliama uğramalarını örnek gösterebiliriz.

4. Moğol hâkimiyeti, Anadolu Selçuklu siyasi hâkimiyetinin ve ekonomik gücünün zayıflamasına sebep olmuştur. Bu durum, âlimlerin Anadolu'dan göçmelerine yol açmıştır. Ancak XII. Yüzyılın sonlarına doğru istiklallerini ilan eden Türkmen beyleri sınırlıda olsa bazı ilim ve fikir adamlarını himayelerine aldıkları görülmektedir.

5. Moğol iktidarının himayesini kazanan Mevlana Celaleddin-i Rumi ve etrafındakilerin Anadolu'da fikri üstünlük kurmaları da akli ilimlerin gerilemesine sebep olmuştur. Zira bu tasavvuf zümresi akli ilimlere önem vermiyorlardı. Ayrıca Moğolların da desteğini kazananlar felsefe ve pozitif ilimlerin horlanmasında baş aktörlerdendiler⁸⁷.

Kastamonu ilim ve fikir olarak canlı bir bölgedir. Kastamonu'da yaşayan ve Kastamonu hükümdarı Müzafferettin ve Candaroğlu Süleyman Paşa adına eserler yazmış bir âlim olan Allame-i Şirazi, yüksek ilim adamları arasında Allame-i Mutlak diye şöhret kazanan Mahmut b. Mesud'dur. Bu âlim, Süleyman Paşa'ya "intihab-ı süleymani" adında bir eser takdim etmiştir. Ayrıca tıp ve astronomiyle alakalı İhtiyarütü'l-Muzafferî ve Nihayetü'l-İdrak fî Dirayeti'l-İflak adlı eseri de mevcuttur.

Candaroğulları döneminde ilmi gücünü koruyan Kastamonu'da birçok âlim yetişmiştir. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

1. Seyyid Şerif talebesinden Seyyid Ali Acemi.
2. Bursalı Kadızade-i Rumi talebesinden riyazet mütehasşısı Şirvanlı Fethullah.
3. Kıraat ihtisası olan ve İsmail Bey namına tecvitle ilgili "Risale-i Münciye"yi yazan Kastamonulu Ömer.
4. İsmail Bey namına "Mi'yârü'l-Eşrar vel-Ahyar"ı telif eden Halil oğlu Yunus.
5. İsmail Bey tarafından ilim ve fazileti hürmetine kendisine kütüphane ve medrese yaptırılan Niksarlı Muhyiddin.
6. Göz tedavisine dair "Miftahü'n-Nur ve Hazâinü's-Sürur" ve "Zahire-i Muradiye" isimli Türkçe mufassal tıbbî eserlerin müellifi Sinoplu Mukbil oğlu Mü'min.

⁸⁷ Mikail Bayram; Türkiye Selçukluları Döneminde Bilimsel Ortam ve Ahiliğin Doğuşuna Etkisi, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 7, Ankara, 2002, s. 262.

7. Sinoplu Mehmet.
8. Kastamonulu Türabi.
9. Kastamonulu Hamidi.
10. Kastamonulu Senayi.
11. Haki.

Bütün bu şair ve edipler Candaroğlu İsmail Bey tarafından çok hürmet ve ihsanlar görmüşlerdir. Yine muzaffereddin ve oğlu Mahmut namına Hoylu Abdülmümin'in, sarf'a dair "Nüzhetü'l-Küttâb" adlı eserinin ve bunun muhtasarı olan "Kavâ'idü'r-Resâil" adlı eserin de Kastamonu'da kaleme alındığını söyleyebiliriz⁸⁸.

Anadolu Selçukları zamanından beri ilmi faaliyeti devam ettiren Amasya'daki âlimlerden de söz etmemiz mümkündür. Burada Eratna Beylerinden âlim bir şahsiyet olan Hacı Şadgeldi Han ile oğlu Emir Ahmet'in beylikleri esnasında gerek bu beyler namına ve gerek müstakil olarak yazılan eserleri de şöyle anlatabiliriz:

1. Mehmed Celaleddini Aksarayı tarafından Hacı Şadgeldi namına yazılan "Ravzatü'l-Ulema".
2. Mevaiz ve hikmetlerden bahseden bir eserin tercümesi olan "Teferrücü'l-Ümera".
3. Aynı âlim tarafından yazılan Hacı Şadgeldi namına fıkha dair "Kitabü'l-Elleset".
4. Amasyalı İzzüddin Mehmet'in aynı zat namına telif ettiği 215 şeri münazaraya dair fıkıh alanındaki "Kitabü'l-Dürer el-Mensûr".

⁸⁸ İ. Hakkı Uzunçarşılı; a. g. e., s. 213-221; Claude Cahen; a. g. e., s. 340; Abdulkadir Karahan; XIV Yüzyılda İlim Hayatı, *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı*, Ankara, 1977, s. 126.

5. Hacı Şadgeldi'nin oğlu emir Ahmet adına kaleme alınan Hüsameddin Kata'nın "Mihtah Şerhi (Belagat) ".

Bunlardan başka hacı Şadgeldi'nin fıkıh ve usule dair "el-Mesail el-Mensur" isimli bir eseri ile mühim bir kütüphanesi ve keza oğlu emir Ahmet'in de bir kütüphanesi olduğunu belirtelim⁸⁹.

Tokat ilimize gelince, Danışmentli Devletin merkezi olan Niksar, Tokat ilinin sınırları içerisinde yer alıyordu. Önceki sayfalarda bahsettiğimiz ve Ahmet Tigin'e sunulan İbn Kemal b. Ahmet'in yazdığı, "Keşfu'l-Akabe" adlı kitabın yazarı Ahmet Tigin hakkında şu cümleleri kullanmaktadır: “o yüce zatı iltizam edenler çoğunlukla fazıl ve filozofturlar. Dünyanın her tarafından bilgin kişiler o hazrete yönediler ve her biri ilmini yayması miktarınca itibar görüp, o hazretin cömertlik denizinden paylarını aldılar”⁹⁰. Bu kayıt, Malazgirt savaşından hemen sonra, Danışmentoğulları ülkesinde ilmi çalışmaların başlamış olduğunu ve Ahmet gazinin birçok ilim ve fikir adamını himaye edip, çalışmalarına imkân sağladığını açıkça göstermektedir. Ayrıca Keşfu'l-Akabe adlı eserin Danışment oğlu Ahmet gaziye (1105) sunulmuş olması, sanıldığı gibi Anadolu'da ilmi ve fikri eserlerin, XII. yüzyılın ikinci yarısında değil, XI yüzyılın son çeyreğinde ve Danışmentli ülkesinde yazılmaya başlandığını ortaya koymaktadır⁹¹.

II. Kılıç Arslan Danışmentlileri ortadan kaldırdıktan sonra Tokat ve havalisi oğlu Rukneddin Süleyman Şah'a geçmişti. Süleyman Şah Danışmentoğlu Ahmet Gazi gibi ilimi sever, fazıl, filozof bir insandı. Devrin tarihçisi mutaassıp bir Şafi'i olan İbnu'l-Esir onun hakkında şöyle demektedir “İtikadı bozuk, felsefi inançlar taşıyan kişiler, ona sığınır ondan yardım isterlerdi ve ona hürmet gösterirlerdi. Yalnız o halkın tepkisini çekmemek için bunu dışa vurmaz ve halka yansıtmazdı.” Süleyman şahta Tokat'ta değer verdi ve onu bir ilim merkezi olması için elinden geleni yaptı. Gene İbnu'l-Esir çeşitli mezhep ve düşüncelere sahip olan bilim adamlarının onun huzurunda

⁸⁹ İ. Hakkı Uzunçarşılı; a. g. e., s. 218.

⁹⁰ Sefer SOLMAZ; Danışmentlilerde Kültür ve Sanat, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 8, Ankara, 2002, s. 64.

⁹¹ Sefer SOLMAZ; a. g. m., s. 63.

tartıştıklarını ve münakaşa ettiklerini yazmaktadır. İbn Bibi, İsraki filozof Maktul Şihabuddin Sühraverdi'nin, "Pertevhane" adlı eserini Süleyman Şah'a ithaf ettiğini yazmaktadır. Zaten Sühraverdi bir süre Süleyman Şah'ın himayesinde Tokat'ta bulunmuştur. Tokat'ta çok hürmet ve saygı gören Maktul Şihabuddin Sühraverdi 1213 yılında, Selahaddin Eyyûbî'nin oğlu el-Meliku'z-Zâhir tarafından zındık olduğu iddiasıyla Halep'te öldürüldü. Gene İbn Bibi, Genceli Nizami'nin 1203 yılında "Mahzetül-Esrar" adlı eserini Tokat Emiri Süleyman Şah'a sunduğunu belirtmektedir⁹².

Ahi teşkilatının önemli şahsiyetlerinden ve Ahi Evren'in talebelerinden olan Nuru'd-Din adlı zat Tokatlı idi. Ayrıca Ahi "Fütüvvetnâmesi"ni yazan Mevlana Nasurid-Din de Tokatlıdır. Ahiler, Tokat'ta çok güçlüydüler. Danışmentli ülkesinin Emiri Pervane Süleyman Şah'ın "Ekberiyye" denilen gizli bir hareketi himaye etmeleri sonucunda Sadü'd-Din Konavi'nin talebelerinden Müeyyedü'd-Din Cendi (1301), Erganili Saidü'd-Din (1292) ve Fahrü'd-Din Iraki (1289) Tokat'a yerleşmiştir. Pervane Süleyman bu bilgin ve mutasarrıfları himaye edip onlar için medrese ve tekke inşa ederek Tokat'ta ikamet etmelerini sağlamıştır. Bunlardan Müeyyedü'd-Din, İbnü'l-Farabi'nin "Fususu'l-Hikem" adlı meşhur eserinin ilk şârihi olup "Nafhatu'r-Ruh" ve "Tuhfetu'l-Fütûh" adlı eserlerini 1284'te Tokat'ta yazmıştır. "Asar-i Ahad" eserini de Süleyman Şah'ın oğlu Mehmet'e sunmuştur. Fahrü'd-Din Iraki de "Lema'ât" adlı eserini Tokat'taki zaviyesinde telif etmiştir. Ferganalı Saidü'd-Din ise Arap şairi İbn Farız Divanını 1232'de şerh etmiştir. Ayrıca bu âlimin "Munteha'l-Medârik" ve "Menâhicül-İbad" adlı eseri de meşhurdur⁹³.

Ahi Evren'nin hayatı ve kişiliği hakkında kısaca bilgi verelim; Ahi Evren Şeyh Nasiruddin Ebu'l-Hakayık Mahmud b. Ahmet el-Hoyi'dir (1172–1262). Hoy; Van şehrinin 70-80 km. uzağındaki bir İran şehridir. Ahi Evren bu şehirde doğmuştur. Sonra Harezşahlar yönetiminde Herat'ta ders vermekte olan Fahrüddin Razi'nin (Ebu Abdullah Mahmud Razi: 1149-1209) derslerine devam etmiş ve onun hizmetinde bulunmuştur. İlk tasavvuf terbiyesini

⁹² Mikail Bayram; Selçuklu Dönemi Tokat Yöresindeki İlmî ve Fikrî Faaliyetler", *Türk Kültüründe Tokat*, Ankara, 1987, s. 32-34.

⁹³ Mikail Bayram; a. g. m., *Türk Kültüründe Tokat*, s. 35.

Horasan ve Maveraünnehr'deyken Ahmet Yesevi'den (1068) almıştır. Daha sonra hac için Mekke'ye gittiğinde Evhadüddin Kirmani (Evhadüddin Ebu Hamide el-Fahr el Kirmani: 1168-1248) ile tanışmış ve ona intisap etmiştir. Evhadüddin, menâkıbnâmesine göre Kirman Selçukluların Sultanı Turan Şah'ın oğludur. Ahi Evren, Evhadüddin ve Muhyiddin el Arabi ile beraber Anadolu'ya gelmiş ve Kayseri'ye yerleşmiştir. Ahi Evren hocası Evhadüddin Kirmanî ile Anadolu'yu gezmiş ve Ahi teşkilatını kurmuştur. Teşkilatçılık özelliği ile tanınan bu zatın birçok eseri mevcuttur bunların bazıları şöyledir:

1. Metali'u'l-İman
2. Tabsiratü'l-Mübtedi
3. Menahici Seyfi (Şafi İlmihali)
4. Risale-i Arş
5. Cihadnâme.

Bu şahsiyetin özelliği Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Devleti'nin ilim, fikir ve iktisadi hayatına damgasını vuracak olan Ahilik teşkilatının kurucusu olmasından kaynaklanmaktadır.

Babailik ayaklanması ile adından bahsettiren Baba İlyas, Amasya'nın Çat köyünde kendi halince müritleri ile yaşayan Şia mezhebine mensup bir dervişti. Babailik hareketini kısaca şöyle tanıtmak mümkündür: Baba İlyas ile arası daima iyi olan I. Alaaddin Keykubat'tan sonra yerine II. Gıyaseddin Keyhüsrev geçmişti. Sultanın yanındakiler müritlerinin fazlalığını gerekçe göstererek Şeyh İlyas aleyhine bazı kuşkular üretmeye başladılar. Amasya'ya gelerek sultana isyan edeceğini ileri sürüp ortalığı karıştırmaya çalışmışlardı. Bu çerçevede Baba İlyas'ı kıskanan Çat köyü kadısı Köre'nin faaliyetleri dikkat çekmekteydi. Sultan Gıyaseddin tahta çıkışı nedeniyle Amasya'da görevli olan Ruzbe Sultana hediye olarak at almak ister. Kadı Köre, Ruzbe'ye, Baba İlyas'ın atını almasını tavsiye eder. Ruzbe adam göndererek atı almak istediğini söyler. Fakat gönderilen iki adamdan birinin dervişler tarafından öldürülmesi daha sonra gönderilen on kişiden ikisi at tarafından tepilmesi

sonucunda ölür ve bütün dikkat buraya çekilmiş olur. Köre Kadı, Baba İlyas, hükümdara atını vermek istemiyor, hükümdara karşı geliyor hatta peygamberliğini ilan etti diyerek propaganda yapmaya başlar. Bu olaylar neticesinde Ruzbe iki yüz kişilik bir kuvvetle Baba İlyas zaviyesine gider ve olaylar böylece başlamış olur. Kontrolden çıkan olayları bastırmak için yanındakilerin sultana gitmemesi yönündeki ısrarlarına rağmen ordusuyla Amasya'nın Çat köyüne yürür ve köyü kuşatır. Sultanın geleceğini öğrenen Baba İlyas müritleriyle beraber Amasya kalesine sığınır ve fitneyi körükleyecek her türlü olay ve davranışlardan kaçınmalarını müritlerine söyler. Bu esnada güneyde de hareketlilik görülür. Baba İlyas'ın müritlerinden Baba İshak, hükümet adamları ile sürtüşmeleri ve anlaşmazlıkları bahane ederek Kefersut'ta (Adıyaman) ayaklanır. Topladığı adamlarıyla Amasya'daki şeyhini kurtarmak için güneyden kuzeye doğru harekete geçer⁹⁴.

Fuat Köprülü'ye göre; Babai İsyanı, Türkmen boyları arasında müfrit Şii akaidi ve Bâtıniye fikirleri neşreden babaların Anadolu'da yaptıkları ilk devir siyasi hareketidir. Bu kıyam, Babailer kıyamı (673 h.) adı ile tanınmaktadır. Şemişat havalisinde Kefersut nahiyesinde yetişmiş "Baba İshak", Anadolu'nun muhtelif sahalarındaki Türkmenler arasında birçok taraflar toplamış ve bunları devlete karşı kışkırtmıştır⁹⁵.

Baba İlyas, Baba İshak'ın isyan ettiğini öğrendiğinde gizlice haber gönderir ve Amasya'ya doğru gelmemesini söyler. Ancak Baba İshak bunun tam tersini yapmak istediğini söyler. Sonra Baba İshak Adıyaman'dan hareket ederek Güneydoğu Anadolu ve Orta Anadolu'da bazı şehirleri ele geçirir. Amasya'ya gelir burada şeyhini kurtaramayan Baba İshak yönünü Konya'ya çevirir. Kırşehir yakınlarındaki Malya ovasında Selçuklu ordusu tarafından yenilgiye uğrayan Baba İshak ve yanında eli silah tutan bütün adamları burada öldürülür⁹⁶.

⁹⁴ A. Yaşar Ocak; *XIII Yüzyılda Anadolu'da Babailer İsyanı*, İstanbul, 1980, s. 127-129; Etmem Erkoç; *Ayık Paşa ve Oğlu Ehlvan Çelebi*, Çorum, 2005, s. 28-29.

⁹⁵ Fuat Köprülü; *Anadolu'da İslamiyet*, Ankara, 2005, s. 36-38.

⁹⁶ A. Yaşar Ocak, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Baba İlyas Maddesi, İstanbul, 1994, c. 4, s. 368.

Baba İlyas'ın ise nerede ve ne zaman öldürüldüğü veya öldüğü bilinmemektedir. Fuat Köprülü, Amasya'da yakalanıp orada idam edilen kişinin Baba İshak olduğunu ifade etmektedir⁹⁷. Ahmet Yaşar Ocak ise Amasya'da yakalanıp öldürülenin Baba İlyas, Malya'da idam edilen şahsın ise Baba İshak olduğunu ileri sürmektedir⁹⁸.

Babailik hareketini kısaca değerlendirirsek şunları söyleyebiliriz: Babai isyanın başlama işaretini kim verdi veya isyanı kim başlattı tartışmasını bir yana bırakacak olursak, isyan hakkında tarihçiler çok farklı düşünürler. Özellikle Fuat Köprülü sabık ve batini hareketi olarak düşünür. Elvan Çelebi ise (ki Baba İlyas'ın torunudur) "Menakibü'l-Kudsiyye"sinde Baba İlyas ve Baba İshak hakkında övgü dolu cümleler kurar ve onu Hızır İlyas olarak tanımlar. Böylece isyanın baş aktörlerini efsaneleştirmiş olur. Bunlardan farklı olarak Mikail Bayram bu konuda şöyle der: "Devlet yanlısı olan devrin tarihçileri veya resmi tarihçiler, ardı arası kesilmeyen bu Türkmen isyanlarından bahsederken tarafsız olmadıkları, birçok gerçekleri gizlemeye çalıştıkları eserleri de gayet açıktır. Bu tür tarihi eserlerin devlete karşı isyanların gerçek yönünü yansıtmayacağı ve devlet memuru olan tarihçilerin bu olaylar karşısında tarafsız kalamayacağı meydandadır." Bu son araştırmacı, burada şu noktaya dikkat çekmektedir: Türk devletlerinin kurucu unsuru olan ve Anadolu Türkmen devletlerine her şeylerini veren bu insanların yanlış anlatılmaması ve hiçbir zaman dışlanmaması gerekir⁹⁹.

V. Osmanlı Öncesi Dönemde Tokat, Kastamonu, Çorum ve Amasya'nın Mimari Özellikleri

Türklerin Orta Asya vahalarından ve steplerinden batıya yönelmeleri, Yakındoğu sanatına yeni bir güç ve yeni boyut katmıştır. Bu olay Helenizm ve İslam dininin yayılması kadar önemlidir. Yüzyıllar onlarca medeniyete ev sahipliği yapan ve medeniyetlerin eserlerini barındıran Anadolu'nun yeni sahipleri artık Türkmenlerdir. Orta Asya verileriyle karışan yerel sanat

⁹⁷ Fuat Köprülü; a. g. e. s. 42.

⁹⁸ Ahmet Yaşar Ocak; a. g. e., s. 368-369.

⁹⁹ Mikail Bayram; Babailer İsyanı Üzerine, *Hareket Dergisi*, Mart (1981), s. 18.

birlikleri, çevresel işlevlerle beslenen yeni bir yaratı oluşturmuştur. Çoğu göçebe olan Türk toplumu, İslam dinini benimsedikten sonra İslam'a uygun sanat ürünleri üretmeye başlamıştır. Uygarlığın tüm aşamalarında toplumun sosyal yapısı, ekonomik ve teknolojik imkânları ve değer yargılarıyla doğrudan ilişkili bir eylem alanı olduğu kadar toplumsal ve kültürel değişimleri en nesnel biçimde yansıtan mimarlık olmuştur. Dokuma, deri, kerpiç, toprak ya da ahşap gibi ilkel yapı malzemeleriyle fiziksel çevresini biçimlendirmiş olan göçebe toplumu, yakın doğunun yapım düzeyini ve teknolojisini zaman içinde benimsemiş ve gelişmeye kendi katkılarını sunmuştur. İslam dinine paralel olarak gelişen mimari düzenin başında cami gelmektedir. Caminin cemaatin toplandığı yer olması ve burada ezan okunması, abdest alınması ve hutbe irat edilmesi gibi faaliyetlere kucak açması, bu yapının gelişmesine belirleyici etken olmuştur. Fethedilen ve kurulan köy, nahiye, şehir gibi yerleşim birimlerinin merkezinde olan bu yapı, bölgenin en önemli sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel müesseselerinin başında gelir. Bunun içindir ki özellikle XIV. yüzyılda cami işçiliği üzerinde durulmuş ve bu alanda oldukça farklı motifler meydana getirilmiştir. Ağaç direkli camilerin ahşap tavan konstrüksiyonu ve sütun başlıkları, Selçuklu geleneği olup bu yüzyılda da canlılığını sürdürür. Ağaç işçiliğinin diğer önemli bir grubunu kapı ve pencere kanatları teşkil eder. Kastamonu kasaba köyündeki 1366 tarihli Candaroğlu Mahmut Bey Camii, Kastamonu'daki 1353 tarihli İbni Neccar Camii ve Çorum'daki 1301-1302 tarihli Hamit (Muzaffer Paşa) Camii minberleri; Müzafferüddin Beyler Çelebi tarafından yaptırılmıştır¹⁰⁰.

Camiden sonra medreseler gelir. Bu müesseseler, İslam dini içinde değişik inanç gruplarının toplandıkları, toplumun bilimsel ve eğitsel faaliyetlerinin yürütüldüğü başlıca merkezdi. Ayrıca ticaret için konaklamaları ve ihtiyaçlarını karşılamaları için kervansaraylar, temizlik için hamamlar, sosyal ihtiyaç olan suyun şehirde dağıtılması çeşmeler ve kendi mezarlarını için türbe ve anıt taşları bunların başında gelmektedir¹⁰¹.

¹⁰⁰ Yıldız Demiriz, XIV yy da Ağaç işleri, *XIV yy Türk Sanatı*, Ankara, 1977, s. 61-63.

¹⁰¹ Ayla Ödekan; a. g. e. C. I, s. 365-367.

Bu tipi ile yapıların yaygın oluşunun birinci sebebi, vakıf müesseslerinin Selçuklular ve Beylikler döneminde çok gelişmiş olmasıdır. Dört şehirde de inceleyeceğimiz gibi bu yapıların bazılarını burada anlatmaya çalışacağız. Belirli bir amaca yönelik ve amaca uygun bir biçimde tasarlanmış olan değişik yapı türleri zaman içinde planlama, malzeme, yapım tekniği ve malzeme açıdan gelişme gösterir. Anadolu XII-XIII. yüzyıllarda mimarlık alanında çeşitli denemelerin uyguladığı bir coğrafyadır. Anadolu, Orta Asya, İran-Azerbaycan ve yerel yapı kaynaklarından yararlanarak Anadolu Türk mimarisini oluşturmuştur. Anadolu Türk mimarlığının genel karakterini kesme taş malzeme, taş işçiliğine dayanan süsleme ve yalın bir mekân etkisi meydana getirir. Tuğla, sırlı tuğla mekanik cıva ve bazen de alçı genellikle süsleme malzemesi olarak kullanılmış çok az örnekte Büyük Selçuklu mimarlığının genel karakteri olan tuğla malzeme, süsleme amacı dışında, yapı malzemesi olarak da ele alınmıştır. Anadolu Selçuklu çağı mimarlığının diğer bir özelliği de cepheler ve ışıklandırma stilidir. Dışa açık geniş pencere düzeni, özellikle erken dönemde, görülmemektedir. Bu stile göre üst yüzeyde yer alan tepe pencereleri ile yapıların ortalarında örtüde meydana getirilen açıklıklar ışıklandırmayı sağlamaktadır. Bu orta açıklıkların, her tip yapıda, iç avlunun geleneği yaşattığı düşünülebilir. Cephelerde taç kapılar genel bir özelliktedir. Çoğunlukla mukarnaslı niş biçimindeki kemerli kapılar birkaç sıra ve çeşitli taş işçiliği gösteren bordürlerle çerçeve içine alınmıştır. Cephelerde, taç kapıların iki yanında veya cephelyi sınırlayacak biçimde iki yanda minareler, bazı merkezlerde, özellikle 13. yüzyılın ortasından itibaren yaygınlaşmıştır¹⁰².

Anadolu Beylikler ve Selçuklu çağı Anadolu Türk şehirlerindeki (Çorum-Tokat-Amasya-Kastamonu) mimarlığında, günümüze ulaşabilen anıt niteliğindeki mimarlık ürünlerinin büyük kısmı, dini mimarlık örneklerindedir. Camiler bunların en ilgi çekicileridir. Dini eğitim yanında, din dışı eğitimde yapılan ve çağının yükseköğretim kurumları olan medreseler, ikinci grubu meydana getirirler. Kervansaraylar isen gelişmiş biçimiyle Anadolu'da Selçuklu çağında ortaya çıkmış olan Orta Çağın önemli mimarlık örnekleridir. Bunları şehirdeki yapım tarihleri ile birlikte vereceğiz.

¹⁰² Ara Altun; *Anadolu Selçuklu Çağı Mimarlığı*, Ankara, 1997, s. 23.

A. Çorum'da Mimari Eserler

Çorum'da Anadolu dönemine ait mimari kalıntıların bulunmayışı, kent in bu dönemde ne ölçüde bir yerleşim merkezi olduğu, nüfus yoğunluğu ve uğraş alanları ile ilgili soruları cevapsız bırakmaktadır. Buranın gerek Selçuklular, gerekse Beylikler döneminde “sönük bir kasaba” olduğu görüşü de belirtilmiştir. Bu sönüklük hakkındaki bilgi azlığı beklide kervan yolları üzerinde bulunmayışından ileri gelmektedir. Her ne kadar fazla göze çarpsa da burası da en nihayetinde Türkmen yerleşim bölgesi idi. Burada Danışmetliler mi yoksa Selçuklular döneminden kalma olduğu tam olarak bilinmeyen 34 mimari özellik ve yapı vardır. Ne yazık ki bunlar hakkında da detaylı bilgiye rastlanmamaktadır¹⁰³.

Çorum merkezdeki Murad-ı Rabi (Ulu Cami) en çok bilinenidir. 22 Ağustos 1306 tarihli dir. Ahmet b. Davut'un emriyle yaptırılmıştır. Çatma künde kari tekniğindedir. Yıldızlı ve iç içe geçmiş çok genli geometrik taksimatın içlerindeki süslemeye Rumi motifler hâkimdir¹⁰⁴. Taş yağma ile yapılan cami Selçuklu döneminde yapıldığı sanılmaktadır. Fakat kim tarafından ve ne zaman yapıldığı hakkında bilgi yoktur. Çorum Kalesi ise büyük bir ihtimalle Roma döneminden kalma olup içindeki İç Kale Cami Selçuklar dönemine aittir¹⁰⁵.

Kavşut Cami (1202), Alaca Hüseyin Gazi Medresesi (XIII. YY.), Alaca Kale Hisar Medresesi (Behram Şah Medresesi XIII. YY.), Hüseyin Gazi Türbesi (Mahmudiye Köyü XIII YY.) ve Osmancık Kalesi, bu yapıların hepsi Selçuklu dönemine ait mimari yapılarıdır.¹⁰⁶. Yine burada 1266 tarihli Hüseyin Timurtaş vakfiyeleri söz konusudur. Bu vakfiyelerden birinde kervansaray bulunduğu tahmin edilmektedir¹⁰⁷. Bu arada Beylikler ve Selçuklu dönemlerinde Çorum ve merkez ilçelerinde diğer mimari eserlerin de bulunduğunu, fakat bunların doğal afetler de dâhil çeşitli sebeplerden dolayı yıkılıp ortadan kalktığını düşünebiliriz.

¹⁰³ Ömür Bakırer; a. g. m., s. 61.

¹⁰⁴ Yıldız Demir, s. 63.

¹⁰⁵ Ali Boran; *Anadolu'daki İç Kale-Camii ve Mescitleri*, Ankara, 2003, s. 60-61.

¹⁰⁶ Çorum İl Yıllığı, 1976.

¹⁰⁷ Ömür Bakırer; a. g. m., s. 65.

B. Amasya'da Mimari Eserler

Amasya, Çorum'a sınır olan bir şehrimizdir. Beylikler ve Selçuklu dönemine ait fazla mimari yapı olmamasına rağmen yıldızı hep parlak olan şehirlerimizdendir. Mimari olarak Çorum'dan daha fazla geliştiğini görüyoruz. Bu şehrin ticaret yolları üzerinde yer alması, gelişimine önemli bir katkı sağlamıştır.

Mimari eserlere gelince; Amasya Burmalı Camii (1237-1247)¹⁰⁸ ve üç satırlı olan Amasya Gök Medrese Camisi (1226–1267), örtü sisteminde çok sayıda kubbe kullanılmasıyla kubbeli strüktüre geçiş dönemi için önemli bir örnektir. Gök Medresesi ise; Selçuklu Dönemi eseridir. 1266-1267 yıllarında, o sıralar Amasya valisi olan Şerafeddin Torumtay tarafından yaptırılmıştır. Bu nedenle Torumtay Camii olarak da bilinir. Caminin doğu duvarına bitişik olarak yaptırılan türbenin, turkuaz rengi, mavi çini ve sırlı tuğlalarından dolayı "Gök Medrese" adını almıştır. Bu türbe dikkate alınmadığı takdirde, Gök Medrese'nin dikdörtgen bir planı olduğu görülür. Dış mekânı kalın, masif duvarlarla kaplıdır. Ana giriş kapısının iki yanında bulunan pencereler ve caminin doğu yönündeki dört pencere vasıtasıyla aydınlanmaktadır. Aslında bina, medreseden çok, Selçuklulara özgü ulu cami tipindedir. Ağaç oymacılığının en güzel örneklerinden biri olan cami kapısı şu anda Amasya Müzesi'nde sergilenmektedir. Cami içi 15 bölümden oluşur. Hemen her bölümün üzerinde kubbe ve tonoz (bir mimari örtü elemanı) vardır. Ortada yer alan kubbe ise en büyüğüdür. Yapıda tam bir simetri hâkimdir.¹⁰⁹

Burmalı Cami ise; II. Gıyaseddin Keykubat'ın veziri Ferruh Bey'in kardeşi hazinedar Yusuf Bey tarafından (1237-1247) yaptırılmıştır. Camii'nin avlusunda Ferruh Bey'e ait bir de mezar vardır. Saraçhane Camii 1372'de Amasya Emiri Şadgeldi Paşa tarafından inşa edilmiştir.¹¹⁰ Burada Danışment eseri olan ve Fethi Gazi tarafından kiliseden camiye dönüştürülen Fethiye

¹⁰⁸ Semavi Eyice; Burmalı Minare Camii ve Türbesi, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, C. 6, s. 444-445.

¹⁰⁹ Selda Ertuğrul; Gök Medrese, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1996, C. 14, s. 140-142.

¹¹⁰ Ayla Ödekan; a. g. e., s. 417.

Camii (1116) adında bir cami de bulunmaktadır. Tacaeddin Mahmut Çelebi'nin yaptırdığı Gümüşlü Camii (1326) ise İlhanlı eseridir¹¹¹.

Darüşşifa denilen binalar, Selçuklu ve Osmanlı döneminde hastaları iyileştirme amacıyla inşa edilmiş yapılardır. Amasya'da bulunan Darüşşifa'yı (Bimarhane) diğerlerinden ayıran en önemli özellik, bütün dünyada, akıl hastalarının müzik ve su sesiyle iyileştirildiği ilk yer olmasıdır. İlhanlı hükümdarı Sultan Muhammed Olcaytu'nun hanımı İlduş Hatun için yapılan Darüşşifa'nın inşaatına 1308 yılında başlanmış ve bina 1309 yılında tamamlanmıştır. Amasya Darüşşifası, günümüzdeki, hastanesi olan tıp fakültelerine benziyordu. Yani bir yandan öğrencilere tıp bilgileri veriliyor, diğer yandan da hastalar tedavi ediliyordu.¹¹²

Amasya türbeleri ise; Halifet Gazi Türbesi, Şamice Mahallesi Torumtay Sokağında yer almaktadır. Kitabesinde 606(1209-1210) yılında inşa edildiği anlaşılan medresenin güney duvarı ve doğu bölümü kısmen ayakta. Yapının banisi 622 (1225) tarihli medrese vakfiyesi elimizdedir. Amasya valisi Danışment Emiri Halifet Gazi (1226) için yaptırılmıştır.¹¹³ Torumtay Türbesi, Gök Medrese karşısında Gıyasettin II. Vali Seyfettin Torumtay (1279) için inşa ettirilmiştir.¹¹⁴

Es-Seyyid Necmeddin Yahya er Rufai Türbesi; 764/1362-1363 bugün burada mevcut bulunmayan zaviye binası malum zat tarafından yaptırılarak evkafını 771/1369-1370 de tanzim etmiştir. Türbe binasının içinde bulunan ve künde kari tekniğiyle tezyin edilmiş olan ahşap sandukanın ayak uçundaki 1369-1370 tarihli kitabesine göre binanın da aynı tarihlerde inşa edilmiş olabileceği tahmin ediliyor. İbni Batuta'nın seyahatnamesindeki bilgilerden, er Rufai'nin evlatlarına ait türbelerin de Taşova ilçesine bağlı Sonusa (Uluçay) beldesinde olduğunu öğreniyoruz¹¹⁵.

¹¹¹ Amasya İl Yıllığı, 1978.

¹¹² Gönül Cantay; Amasya Darüşşifası, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1991, C. 3, s. 5-6.

¹¹³ Aynur Durukan; Hilfet Gazi Medresesi ve Türbesi, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1998, C. 18, s. 30-31.

¹¹⁴ Ara Altuğ, a. g. e., s. 32.

¹¹⁵ Erol Yurdakul; Amasya Yol-Pınar Köyünde Bulunan İslami Yapılar, *Vakıflar Dergisi*, c. 24, Ankara, 1994, s. 178-179.

İltekin (Çağlayan) köprüsü; Danişment Emiri Hüsameddin İletkin Gazi tarafından 1076'da Amasya-Çorum sınıra 6 km uzaklıkta inşa edilmiştir. Bu köprü Yeşilirmak üzerine kurulmuştur. 6 yuvarlak gözü bulunmaktadır¹¹⁶. Kuş köprüsü; Selçuklu hükümdarı Sultan Mesud'un kızı Hundi Hatun tarafından yaptırıldı. (Hundi Köprüsü olarak ta bilinir)¹¹⁷. İstasyon (meydan) köprüsü ise Amasya valisi Şadgeldi Paşa (1360-1382) tarafından inşa edilmiştir.

Darüşşifa (bimarhâne); İlhanlı Devleti hükümdarı Olcayto Mehmet Hudabenti ve eşi İlduz (Yıldız) hanımın köleleri Amber b. Abdullah 1308-1309 tarafından yaptırılmıştır.

Amasya'daki kervansarayları ise; Çakallı Hanı (Amasya-Samsun), Cıncınlı Hanı (Tokat-Sivas), Dazyı Hanı (Amasya-Tokat), Ebul Kasım Hanı (Niksar-Amasya), Ezine Pazar Hanı (Amasya-Tokat), Mahber Hatun Hanı (Amasya-Tokat) şeklinde sayabiliriz¹¹⁸.

Kızlar Sarayı İç Kalenin üzerinde bulunan mağaraların altındadır. Sinop mutasarrıfı (valisi) İsfendiyar Bey'in torunu Doğrak Hatun Amasya'ya geldiği zaman Selçuk Sarayına girmemiş, böylece onun için Kızlar Sarayı yaptırılmıştır. Bu sarayın yapımından sonra İsfendiyar Beyleri, çevrede yaptıkları fetih ve savunmalarda Amasya'yı bir üs gibi kullanmışlar ve Kızlar Sarayında ikamet etmişlerdir. Kızlar Sarayı, 150 yıldan uzun bir süre Osmanlı şehzadelerine, hatunlarına ve valilerine mekân olmuş ve 1852 yılına kadar faal bir biçimde hizmet vermiştir. Bu tarihten sonra burası Amasya ayanlarına terk edilmiştir. Daha sonra tamamen harap olmuştur.

B. Kastamonu'da Mimari Eserler

Kastamonu Karadeniz'e ve doğal liman özelliği olan Sinop'a sınır şehrimizdir. Ayrıca Kuzey (Kırım) ile olan ticarete önemli bir uğrak noktası

¹¹⁶ M. Baha Tanman; *T. D. V. İslam ansiklopedisi*, Danişmend Maddesi, C. 8, İstanbul, 1993, s. 477.

¹¹⁷ Müjgân Cumbur; Selçuklu Dönemi Kadın Hayratı, *Erdem Dergisi*, C. 9, S. 26, Ankara, 1996, s. 596.

¹¹⁸ Osman Turan, Selçuk Kervansarayları, *Bellekten*, S. 39, s. 475.

olması hasebiyle Beylikler ve Selçuklular döneminde birçok yapı inşa edilmiştir.

Atabey (Kırkdereklî) Camii; Çobanoğulları zamanında Atabey Muzafferettin Yavlak Arslan tarafından 1273 yılında yaptırılmıştır. Caminin banisi olan malum Atabey buranın avlusunda kendine ait bir türbe inşa ettirmiştir. İbn-i Neccar Camii; Candaroğlu Adil Bey tarafından (1353) yılında inşa edilmiştir. Tahta oymacılığının şaheserleri arasında yer alan camiinin mihrabı bu sanatın en güzel örneklerini teşkil eder¹¹⁹.

Mahmud Bey Camii; dinî müessese, Candaroğulları Adil Bey tarafından 1366-1367 yılında yaptırılmıştır. Kastamonu'ya 20 km uzaklıktaki kasaba köyündedir. Camiinin mimari olarak birçok özelliği bulunmaktadır. Renk olarak oldukça canlı olup 600 çeşit renk görebilmekteyiz. Ayrıca oymalar ve kabartmalar tekniği yönünden oldukça farklıdır.¹²⁰ Amasya iç kale camii veya diğer adıyla Halil Bey Camii; merkeze bağlı Kemerli Köyü Emir İsmail'in oğlu Halil Bey döneminde yaptırılmıştır. Kötürüm Beyazıt Camii; Araç ilçesi Candaroğulları XIV. Yüzyıl'da hükümdar Beyazıt (kötürüm) tarafından yaptırıldı. Kure-i Hadid Camii; Araç ilçesinde Kure-i Hamid Köyünde 1451'de Candaroğlu İsmail Bey tarafından yaptırıldı¹²¹.

Kastamonu Küpeceğiz Mahallesi'ndeki Yılanlı Sokak'ta bulunan Darüşşifa'ya gelince, yedi dizelik kitabesinden öğrenildiğine göre; Çobanoğulları döneminde Muineddin Süleyman Pervane'nin oğlu Ali tarafından 1271'de yaptırılmıştır. Bu kitabenin altında üç yönlü bir başka kitabede de mimarının da Kayserili Sadi olduğu yazılıdır. Darüşşifa Kastamonu'nun en eski yapılarından birisidir. Sultan II. Mahmud döneminde bir yangın geçirmiş, bunun ardından onarılmıştır. Sultan II. Abdülhamit zamanında, 1891'de yeniden onarılmıştır. Bu darüşşifa batı duvarındaki beyaz mermer üzerine işlenmiş yılan motiflerinden ötürü halk arasında Yılanlı Darüşşifa olarak tanınmıştır. Abdülkadir Geylani'nin oğlu Abdülfettah-ı Veli

¹¹⁹ Oktay Aslanapa, XIV. Yüzyılda Mimari (Candaroğulları Sanatı), XIV' yy'da Türk Sanat, Ankara, 1977, s. 38.

¹²⁰ Mahmut Akok; Kastamonu'nun Kasaba Köyünde Candaroğlu Mahmut Bey Camii, *Belleten*, C. X, S. 38, Ankara, 1946, s. 293-294.

¹²¹ Yaşar Erdemir; Tokattaki Ahşap Camilerin Kültürümüzdeki Yeri; *Türk Kültüründe Tokat*, Ankara, 1987, s. 298.

tarafından Kadiri Dergâhı haline dönüştürülmüştür. Günümüzde harap bir durumda olan yapının 1271 tarihli porteli ve sağ ön duvarı ayakta kalmıştır. XIII. yüzyıl Selçuklu taş süsleme özelliklerini gösteren bu kapı üzerinde kitabesi bulunmaktadır. Partal yanlarda ve ortada geometrik geçmeli, iki yanında da biri geniş biri dar olmak üzere Rumilerden meydana gelen şeritler bulunmaktadır. Ayrıca portelin yan nişleri geometrik motifler ve rozetlerle bezelidir. Kastamonu-Merkez-Kurşunlu (İsmail Bey) Hanı; Candaroğlu Beyi İsmail Bey tarafından 1460 yılında yaptırılmıştır. Yapı iki katlı ve avluludur. Avlusu 19x19 m. boyutlarındadır. İçte iki katta toplam 51 oda bulunmaktadır. Odaların önünde revaklar yer almaktadır. Hanın dış cephesinde 11 adet dükkân yer almaktadır. Yapının iç duvarları yontu taşı, dış duvarları moloz taş kaplıdır. Bizans döneminden kalan Taşköprü ilçesi Gökçe Ağaç köyündeki bir yapı, ilk olarak kilise idi. Hıristiyan nüfus köyü terk edince bu yapı kiliseden kervansaraya dönüştürülmüştür. Bunun yanında Deve Hanı, Candaroğlu İsmail Bey (1443-1460) tarafından yaptırılmıştır. Atabey Hanını Candaroğlu Muzaffereddin Yavlak Arslan yaptırmıştır. Darüşşifayı ise 1271'de Çobanoğulları döneminde Müinüddin Süleyman Pervaneoğlu Ali yaptırmıştır¹²².

D. Tokat'ta Mimari Eserler

Tokat iç Anadolu'nun mimari açıdan en zengin şehridir. Özellikle Türklerin ilk yerleşim alanlarından olması ve sanata önem veren Danışmentoğulları Devletinin de sınırları ve daha sonra merkezleri arasında yer alması bunun başlıca nedenlerindedir.

Tokat Camilerini şöyle sıralamak mümkündür:

1. Niksar Ulu Camii (Danışment).
2. Niksar Cin Camii (Selçuklu).
3. Niksar Çöreği Büyük Camii (İlhanlı).
4. Rüstem Çelebi Camii (İhanlı).
5. Garibler Camii (Danışment).
6. Turhal Dazya (Gümüş Top Köyü Ömer Paşa) Camii (İlhanlı).

¹²² Kastamonu İl Yılığ; 1982.

Çamlıbel Mescidi (Selçuklu).

7. Tokat, Alaca Mescidi (Selçuklu).

8. Niksar Kale Mescidi (Selçuklu).

9. Tokat Hacı Turhal Mescidi (Selçuklu).

Kitabesi bulunmayan Pazarcık Mahallesindeki Garipler Camii, Danişmentli devletinin ilk hükümdarı Danişment Gazi tarafından yaptırılmıştır. Fazla süslemesi ve gösterişi yoktur ama kubbenin ilgi çekici tasarımı vardır. Niksar kale hapisane (Selçuklu) ve Erenler Kümbeti (Selçuklu) diğer yapılardandır. Tokat'ta, Ali Paşa Camii ve doğusundaki Sultan Hangâhı 1288'de Sultan II. Gıyaseddin Mesud'un hükümdarlık devrinde Melike Safvetü'd-Dünya ve'd-Din tarafından yaptırılmıştır¹²³.

Tokat'ta inşa edilen medreseler de önemli bir tutar. Çukur-Yağı Basan Medresesi (Danişment) diğer adıyla Çukur Medrese, Danişment devrinde 1151 yılı civarında yapılmıştır. Medrese moloz taştan yapılmış olup, kare planlıdır. Kapalı medrese örneklerindedir. Güneyinde ve doğusunda birer eyvanlı olan medresenin aydınlık fenerli kubbesinin büyük bir kısmı çökmüştür. Yapı I. İzzettin Keykavus döneminde 1247 tarihinde onarılmıştır. Günümüzde oldukça harap halde olan yapının acilen onarıma ihtiyacı vardır¹²⁴. Burada inşa edilen Gök Medrese (Selçuklu) ile Niksar Yağı-Basan Medresesini (Danişment) de unutmamak gerekir. Tokat'ta yapılan köprüleri de şöyle sıralamak mümkündür: Hıdırlık Köprüsü (Selçuklu), Niksar Leylikli Köprüsü (Roma döneminden kalma), Sulusaray Köprüsü (Roma döneminden kalma).

Han ve Kervansaray türünden yapılar olarak Pazar Mahberi Hatun (Selçuklu) Kervansarayı, Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad'ın birinci eşi Mahperi Hatun tarafından M. 1238-39 yılında yaptırılmıştır. Konya'yı Sinop'a bağlayan kervan yolu üzerinde yer almaktadır. Yapı yazlık ve kışlık olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Yazlık avlulu ve revaklıdır. Kışlık kısım tamamen kapalı ve üzeri ayaklar üzerine tonozlarla örtülüdür. Yazlık ve kışlık kısmına mukarnas kavsaralı partial kapılarla girilmektedir. Duvarlar yontu taşı

¹²³ Müjgân Cumber; s. 617.

¹²⁴ Abdullah Kuran; Tokat ve Niksar'da Yağı-Basan Medreseleri, *Vakıflar Dergisi*, C. VII, Ankara, 1968, s. 39-41.

kaplı ve dıştan payandalarla desteklenmiştir. Burada Tahtoba Kervansarayı (Selçuklu) ile Çamlıbel Kervansarayını da (Selçuklu) zikretmek lazımdır¹²⁵.

Tokat'taki zaviye ve türbelerde önemli bir yer tutmaktadır. Bunlardan Murat Sevdakar Türbesi (Selçuklu) ile Halef Sultan Tekke ve Zaviyesi (Selçuklu) yanında Sümbül Baba Zaviyesi de (Selçuklu) meşhurdur. 1292 (691) yılında inşa edildiğinde Darussuleha adını taşıyan Hoca Sümbül Zaviyesi'nin banisi Hacı Sümbül b. Abdullah'tır. Bugün sadece mescit ve türbe kısımları ayakta kalabilen söz konusu müessesinin kitabesinde, darussuleha'nın, sultan Gıyaseddin Mesud bin Keykavus zamanında inşa edildiği ve el-Hac Sümbül b. Abdullah'ın da Müinüddin Pervane'nin kızının utekâsından yani azatlı kölelerinden birisi olduğu bildirilmektedir¹²⁶.

Tokat'ta diğer zaviye ve türbeleri de şöyle sıralamak mümkündür:

1. Şeyh Mekkun Açık Baş Türbesi (Selçuklu).
2. Niksar Kulak Tekkesi (Selçuklu).
3. Ahi Muhiddin Tekke-Zaviyesi (İlhanlı).
4. Açeşşir Tekke-Zaviyesi (Selçuklu).
5. Niksar Işık Tekkesi (Selçuklu).
6. Vezir Ahmet Paşa Türbesi (Selçuklu).
7. Nurettin İbn Sentimur Türbesi (Selçuklu).
8. Ali Tusi Ebul Kasım Türbesi (Selçuklu).
9. Burgaç Hatun Türbesi (İlhanlı).
10. Gömenek Türbesi (İlhanlı).
11. Kırk Kızlar Türbesi (Selçuklu).
12. Hacı Çıkrık Evliya Türbesi (Selçuklu).
13. Niksar Sugiriye Türbesi (Selçuklu).
14. Niksar Melik Gazi Türbesi (Selçuklu).
15. Niksar Yusuf Şah Türbesi (Selçuklu)¹²⁷.
16. Sefer Paşa (Komlekli Baba) Türbesi¹²⁸.

¹²⁵ Ayla Ödekan; a. g. e., s. 435; Tokat il yıllığı, 1982.

¹²⁶ Saim Savaş; Tokat'ta Hoca Sümbül Zaviyesi, *Vakıflar Dergisi*, Ankara, 1994, C. 24, s. 119.

¹²⁷ Ali Yıldırım; *Tokat ve Çevresi Mimari Eserler Hadiseler*, Ankara, 1987, s. 466; Halit Çal; Şeyh Nureddin Türbesi, *Tokat Kültürü*, Ankara, 1987, s. 427; Müjgân Üçer; Tokat Efsaneleri ve İnanışları, *Tokat Kültürü*, Ankara, 1987, s. 217.

¹²⁸ Müjgan Üçer; a. g. m., s. 224.

Bu eserlerden bazılarının yapım tarihleri ve kimler tarafından yaptırıldıkları kısaca şöyledir: Açıkbaz Zaviyesi: XIII. Yüzyılda Mesud b. Keykavus tarafından yaptırıldı; içinde çini örnekleri vardır. Yeşilirmek yakınlarında (Tozantı Köprüsü) inşa edildi. Halef Sultan zaviyesi, 1292'de II. Mesud tarafından yaptırıldı. Selçuklu eseridir. IV. Kılıç Arslan'ın kızı Huvend Sultanın adamlarından Halef b. Süleyman tarafından yaptırıldığı sanılmaktadır. Nureddin b. Sengtimür Türbesi, 1314'de İlhanlı eseridir. Timur'un oğlu olduğuna inanılan Seng Timur tarafından yaptırıldı. Ali Tusi Türbesini, 1233'te Ebul Kasım b. Ali Tusi kendisi için yaptırmıştır. Sefer Paşa (Komlekli Baba) Türbesi ise 1251'de Sefer b. Lokman tarafından inşa edildi¹²⁹.

Şehirde bulunan altı adet hamamın da adı geçmektedir. Bunlar şöyledir:

1. Pervane Hamamı (Selçuklu).
2. Çamağacı Köyü Hamamı (Selçuklu).
3. Nıksar Çavuş Hamamı (Selçuklu).
4. Nıksar Küçük Kale Hamamı (Selçuklu).
5. Nıksar Kale Hamamı (Selçuklu).
6. Pazar Benobaşı Hamamı (Selçuklu)¹³⁰.

Sonuç

Dünyanın medeniyet ve kültürel yapı taşlarından biri olan Anadolu, tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış ve toprakları üzerinde nice nice devletler kurulmuş, sonra da yıkılmıştır. Orta Karadeniz ve iç Anadolu coğrafyasında yer alan bu dört şehrimizi Anadolu kültür tarihinin her safhasında görebiliyoruz. Geç neolitik dönem ile başlayan bu tarihi süreç Hattiler, Hititler, Gaşkalar, İskender ve ardılları, Roma, Bizans, Araplar ve en sonunda da Türklere kucak açmıştır. Bu devletler ve milletler hiç şüphesiz bu şehirleri ve bölgelerini geliştirmişlerdir. Bunların içinde eski çağda en eski ve ilk çağda isminden söz ettiren Çorum olmuştur. Bir şehrin gelişmesinde siyasi

¹²⁹ Müjgan Üçer; a. g. m., s. 223-224.

¹³⁰ Ayla Ödekan; a. g. e., s. 437.

gücün yanında kuşkusuz iktisadi ve kültürel yapılarda etkilidir; bu yönden ise bu şehrin bir Kayseri, Sivas, Erzurum gibi geliştiğini iddia edemeyiz.

Doğu ve batı arasında köprü noktasında olan bu bölge şehirleri tarihin her döneminde arada kalmıştır. Gerek Hitit-Gaşka mücadelesinde Kastamonu-Çorum; Arap-Bizans mücadelesinde Tokat-Amasya şehirlerinde olduğu gibi. Anadolu tarihinde 1071 yılına kadar süren mücadelelerde bir sonuç çıkmamış kısa süreli el değiştirmeler görülmüştür. Anılan tarihte meydana gelen Malazgirt savaşının cihan tarihinde büyük bir önemi vardır. Zira bu meydan muharebesi, Anadolu'nun kapılarını ardına kadar Türklere açmış ve zamanla Türklükte eriyen bu yarım ada, "Ebedi Türkiye" olmuştur. İşte bu olay, Anadolu'nun, bugüne kadar devam eden durumunu ve bugünden sonraki geleceğini de belirlemiştir. Selçuklularla başlayan Türk egemenliği fazla uzun sürmemiş ve Türk beyleri kendilerine yurtluk olarak verilen arazilerde devletlerini kurmuşlar ve bölgelerini en iyi şekilde imar ve iskân etmeye gayret etmişlerdir. 1075'ten sonra başlayan Tokat, Amasya, Kastamonu ve Çorum'daki Türk egemenliği kesintisiz bir şekilde devam edecektir. Selçuklular, Anadolu'yu fethettikleri devirde bu ülkede yaşayan yerli halkın Orta Asya'nın içinden göç eden Türkler olduğu kesindir. Burada unutulmaması gereken bir hususta, Anadolu'nun uzun süre Türkleşme politikasına şahit olmasıdır, ama bu Türkleşme olgusu baskıyla değil, Türkmen nüfusunun ağır basması ve Hıristiyan halkın batıya çekilmesi ile olacaktır. Zaten bugün de Anadolu'daki Türkmen nüfusunun en büyük parçasını orta Karadeniz ve İç Anadolu oluşturmaktadır. Ne bu dört şehrimizde nede çevre illerde Ermeni, Kürt, Arap vb. milletler ve toplumlar çok az sayıdadırlar.

Bugün Danişmentli, Selçuklu ve Beylikler döneminden kalma birçok sosyo-kültürel yapı dönemimizde ayakta durmaktadır. Bu da bize gösterir ki Türkler bölgeyi hiç olmadığı kadar geliştirmişler ve iyileştirmişlerdir. Hititler devrinden beri Roma dışında bölgeye adeta çivi bile çakılmamış ve bölge harap-virane bir şekilde Türkmenlerin gelişine kadar devam etmiştir. Bunun en büyük sebebi gerek Bizans öncesi ve gerekse de Bizans devrinde buranın sadece bir tahıl ambarı ve askeri potansiyel olarak görülmüş olmasından

kaynaklandığını çok rahat bir şekilde ifade edebiliriz. İktisadi faaliyet olarak Kuzey-Güney ve Doğu-Batı ticaret yollarına yapılan kervansaraylar ve hanlar ile ticaret geliştirilmeye çalışılmış, vakıf müesseseleri ile halkın ihtiyaçları karşılanmış veya karşılanmaya çalışılmıştır. Köprüler ile de Yeşilırmak ve diğer derelerdeki ulaşımın sağlanmıştır.

Kaynaklar

ALTUN, Ara; *Anadolu Selçuklu Çağı Mimarlığı*, Ankara, 1997.

AKDAĞ, Mustafa; *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, C. I, Ankara, 1959.

AKOK, Mahmut; Candaroğlu Mahmut Bey Camii, *Belleten*, C. X, S. 38, Ankara, 1946, s. 293-301.

ALTUN, Ara; *Anadolu'da Selçuklu Mimarlığı*, Ankara, 1997.

AMASYA İl Yıllığı, 1978.

ASLANAPA, Oktay, XIV. Yüzyılda Mimari (Candaroğulları Sanatı), *XIV'yy'da Türk Sanatı*, Ankara, 1977.

AYÖNÜ Yusuf, Bizans İmparatoru 1.Andronikos Komennos'un Hayatı ve Devlet Teşkilatını Yeniden Düzenlemeye Yönelik Reformları, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/1 2014, s. 107-126.

BAKIR, Abdulhalik; *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden sanayi*, Ankara, 2002.

BAKIR, Abdulhalik; *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara, 2005.

BAKIRER, Ömür; *Danışmentli ve Selçuklu Dönemi Çorum*, V. Hitit Festivali Yayınları, Ankara, 1985.

BAYRAM, Mikail; Türkiye Selçukluları Döneminde Bilimsel Ortam ve Ahiliğin Doğuşuna Etkisi, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 7, Ankara, 2002, s. 258-263.

BAYRAM, Mikail; Selçuklu Dönemi Tokat ve Çevresinde İlmî Faaliyetler, *Türk tarihinde Tokat*, Ankara, 1987.

BAYRAM, Mikail; Babailer İsyamı Üzerine, *Hareket Dergisi*, Mart (1981), s. 18.

BORAN, Ali; *Anadolu'daki İç Kale, Cami ve Mescitleri*, Ankara, 2003.

CAHEN, Claude; *Osmanlı Öncesi Anadolu'da Türkler*, İstanbul, 1979.

CUMHUR, Müjgan; Selçuklu Dönemi Kadın Hayratı, *Erdem Dergisi*, Aydınsayılı Özel Sayısı II, C. 9 S. 26, Ankara, 1996, s. 585-619.

CANTAY, Gönül; Amasya Darüşşifası, *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul, 1991, s. 5-6.

ÇAL, Halit; Şeyh Nureddin Türbesi, *Tokat Kültürü*, Ankara, 1987.

ÇORUM İl Yıllığı, 1976.

DEMİR, yıldız, XIV. Yy.'da Ağaç İşleri, XIV. Yy. *Türk Sanatı*, Ankara, 1977.

DURAN Yener, *Boğazköy-Maşat Höyük-Ortaköy Çivi yazılı Belgelerine Göre Tarihi Coğrafya Araştırmaları*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.

DURUKAN, Aynur; Hilfet Gazi Medresesi ve Türbesi, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1998, C. 18, s. 30-31.

DÜZARATOĞLU, Veciye, *Anadolu Selçuklu Devri Duvar Çinilerinin Günümüz Yer Ve Duvar Karosuna Yansıması*, (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 1997.

ERKOÇ, Ethem; *Âşık Paşa ve Oğlu Elvan Çelebi*, Çorum, 2005.

ERDEMİR, Yaşar; Tokat Yöresindeki Ahşap Camilerin Kültürümüzdeki Yeri, *Türk Kültüründe Tokat*, Ankara, 1987.

GÖDE, Kemal; XIV. Yüzyıl Eratnalılar Döneminde Tokat, *Tokat Kültür Tarihi*, Ankara, 1987.

HALAÇOĞLU, Yusuf; *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Anadolu (Ulaşım Yol Sistemi) Maddesi, C. 3, İstanbul, 1991, s. 127-128.

HASAN, Ümit; *Osmanlı Devletine Kadar Türkler*, C. I, İstanbul, 2000.

HAYKIRAN Kemal Ramazan; Anadolu'da Bir İlhanlı Valisi: Demirtaş Noyan (1314-1328), *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (İLKE)*, Güz, 2009, S. 23.

İLTER, İsmet; *Tarihi Türk Hanları*, Ankara, 1969.

KARAHAN, Abdulkadir; XIV. Yüzyılda İlim Hayatı, *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı*, Ankara, 1977.

KASTAMONU İl Yıllığı, 1973.

KUBAN, Doğan; Anadolu-Türk Şehri, Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler, *Vakıflar Dergisi*, C. VII, S. 7, Ankara, 1968, 53-73.

KÖYMEN, M. Altay; Türkiye Selçukluları Devleti'nin Ekonomik Politikası, *Belleten*, C. 50, S. 198, Ankara, 1987, s. 613-620.

KURAN, Aptullah; Tokat ve Niksar'da Yağ- Basan Medreseleri, *Vakıflar Dergisi*, C. VII, S. 7, Ankara, 1968, s. 39-43.

KÖPRÜLÜ, Fuat; *Anadolu'da İslamiyet*, Ankara, 2005.

OCAK, A. Yaşar; *XIII. Yüzyılda Anadolu'da Babailer İsyanı*, İstanbul, 1980.

OCAK, A. Yaşar; *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Baba İlyas Maddesi, C. 4, İstanbul, 1991, s. 368.

ÖZTÜRK, Nazif, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat*, Ankara, 1987.

ÖDEKAN, Ayla; *Osmanlı Devletine Kadar Türkler*, İstanbul, 2000.

ÖNALP Ertuğrul; XVI. Yüzyıla kadar Türkiye ve Bazı İslam Ülkelerinde Bulunan İspanyol Gezginler; *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (OTAM), S. 2 Ankara, 1991, s. 231-237.

MEMİŞ, Ekrem; *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, İstanbul, 2001.

SAVAŞ, Saim; Tokat'ta Hoca Sünbül Zaviyesi, *Vakaflar Dergisi*, C. 24, Ankara, 1924, 199-208.

SOLMAZ Sefer; Danışmentlilerde Kültür ve Sanat, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 8 Ankara, 2002, 62-71.

SÜMER, Faruk; *Oğuzlar*, İstanbul, 1999.

SEVİN, Veli, *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul, 1997.

ŞAHİN, İlhan-EMECEN, Feridun; *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Amasya Maddesi, C. 3, İstanbul, 1991, s. 1-4.

ŞAHİN, İlhan; *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Çorum Maddesi, İstanbul, 1993, C. 8, s. 373-376.

ŞAHİN, İlhan; *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kastamonu Maddesi, C. 24, İstanbul, 2001, s. 585-588.

TANMAN, M. Baha; Danışmendliler (Mimarî) Maddesi *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul, 1993, s. 474-477.

TEKİN, Zeki; *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Deri Maddesi (Türklerde Dericilik), İstanbul, 1994, c. IX, s. 176-178.

TOKAT İl Yıllığı, 1973.

TURAN, Osman; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1971.

TURAN, Osman; Selçuk Kervansarayları, *Belleten*, C.X, S. 39, Ankara, 1946, s. 471-496.

Tızlak, Fahrettin, Osmanlılardan Önce Türklerde Madencilik, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 7, Ankara, 2002, 407-414.

UÇKUN Rabia; Melik Danışment Gazi'nin Tarihi ve Efsanevi Şahsiyeti Üzerine, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. II, İzmir, 1997, s. 257-266.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; *Anadolu Beylikleri*, Ankara, 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı Ondört ve Onbeşinci Asırlarda Anadolu Beyliklerinde Toprak ve Halk İdaresi, II. *Türk Tarih Kongresi*, İstanbul, 1937, s. 499-506.

UMAR, Bilge; *Türkiye Halkının İlkeçâğ Tarihi*, c. I, İzmir, 1982.

ÜMİT, Hasan; *Osmanlı Devletine Kadar Türkler (Sosyal-İktisadi)*, c. I, İstanbul, 2000.

ÜÇER, Müjgan; Tokat Efsaneleri ve İnanışları, *Türk Kültüründe Tokat*, Ankara, 1987.

YILDIRIM, Ali; Tokat ve Çevresindeki Mimari Eserlerindeki Hadiseler, *Türk Tarihinde Tokat*, Ankara, 1987.

YÜCEL, Yaşar; Anadolu Beyliklerinde Devlet Teşkilatı ve Toplum Hayatı, *Belleten*, c. LIV, S. 210, Ankara, 1990, s. 805-823.

YURDAKUL, Erol; Amasya-Yolpınar (Hakala-Kağla-Kağala) Köyünde Bulunan İslami Yapılar, *Vakıflar Dergisi*, C. 24, Ankara, 1994, s. 177-198.

Resimler

Resim 1-Çorum Ulu Camii (Murad-ı Rabi) (<https://mapio.net/pic/p-8273485>)

Resim 2- Niksar Ulu Cami (<http://gezilecekyerler.com/niksar-ulu-cami/>)

Resim 3- Niksar Ulu Camii
(<https://www.yenisafak.com/ramazan/sade-ve-iddiasiz-ocnu-niksar-ulu-camii-2487471>)

Resim 4-Kastamonu Kasaba Köyü Mahmut Bey Camii
(<https://tr.pinterest.com/yusufbyz/kastamonu/>)

Resim 5-Tokat-Mahperi Hatun Kervansarayı (<http://tokatta.com/mahperi-hatun-kervansarayi/>)

Resim 6-Amasya Darüşşifası ([http://www.geziklubu.com/?pnun=108&pt=Bimarhane-\(Darüşşifa\)-/-Sabuncuoğlu-Tıp-ve-Cerrahi-Müzesi](http://www.geziklubu.com/?pnun=108&pt=Bimarhane-(Darüşşifa)-/-Sabuncuoğlu-Tıp-ve-Cerrahi-Müzesi))

Türk Yurdu Dergisinde Irak Türkleri ile İlgili Yayınlanan Makalelerin Genel Bir Değerlendirmesi (1912-1930)

An Overview of the Articles Relating With Iraq Turks Published In Türk Yurdu Journal (1912 - 1930)

Taner BİLGİN*

Özet

Irak Türkleri özelde de Kerkük, Türk aydınları içerisinde önemli bir yere sahiptir. Özellikle cumhuriyet dönemiyle birlikte kaybettiğimiz topraklara duyulan özlemin adı olmuştur Kerkük. Bu çalışmamızda Türk Yurdu dergisinde 1912-1930 yılları arasında yayınlanan yazılar üzerinden, Irak Türklerine ve Türkmen coğrafyasına nasıl bir bakış açısının olduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır. Türkmenlerin 100 yıl önce ki sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapıları, Irak'ta ki Türk varlığının tarihsel kökenleri, eğitim durumları, dil, örf ve adet gibi sosyolojik olguların tarihsel süreci hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Irak Türkleri, Kerkük, Erbil, Telafer, Musul

Abstract

Iraq Turks, in particular Kirkuk has a significant place among the Turkish intellectuals. Kirkuk, especially became the name of longing for the lands we lost along with the Republic Period. In this study it will be tried to put forward the point of view to Iraq Turks and Turkmen geography through the articles published between 1912 - 1930 in the Journal of Turk Yurdu. The information about the socio - economic and socio - cultural structures of the Turkmen 100 years ago, the historical roots of the existence of the Turkish presence in Iraq, process of

* Doç. Dr. Öğretim Üyesi: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, taner.bilgin@bilecik.edu.tr

sociological phenomena such as educational status, language, customs and tradition will be given.

Key words: Iraq Turks, Kirkuk, Erbil, Telafer, Mosul

Çalışmamıza kaynak teşkil eden ilk makale Haşim Nihad Erbil'in 1912-1913 yıllarında Türk Yurdu dergisinde tefrika halinde yayınladığı yazıları olacaktır.¹ Erbil bu yazılarında Irak'a yapmış olduğu bir seyahatinde ki gözlemlerini aktarmıştır. Erbil Irak'taki Türk varlığı ile ilk karşılaşmasını² şöyle aktarmaktadır:

Uzun bir yolculuktan sonra dinlenmek için uygun bir yer bulup dinlenmeye başlamıştık ki bir takım atlılar yanımıza geldi uyanırlar uyanı, Arapça konuştular. Bu ıssız gecenin meçhul yolcuları bizden su istiyorlar, tütin istiyorlardı. Konuşmaların gürlütüsünden en sonra uyanmış bir yoldaşımız, ihtimal uyku sersemliğiyle kendi kendine söyler gibi Türkçe bağırdı: Bu adamlar gece vakti bizden ne istiyorlar? İşte o zaman, dünyanın en ulvi ve azametine doymulmaz bir bailesini yaşadım: Onlardan birisi atını bize doğru sürdü ve Türkçe olarak: Ağa dedi, bizde Türk'üz! Erbil yaşadığı bu olay karşısında duyduğu şaşkınlığı ve mutluluğu şu sözlerle ifade etmektedir: Irak'ın Musul'a yakın bir köşesinde, bu Arap kıyafeti içerisinde onların bize Türklüğünü haykırması, gecenin karanlıklarından fıskıran göz kamaştırıcı bir ıskık dalgasıyla ruhuma çarptı. Böyle insanın içine sığmayan büyük, taşkın sevinçlerin verdiği bedii baygınlığa uğradım.³

Bu karşılaşma neticesinde yarı sevinç yarı şaşkınlık yaşayan Erbil, Irak'ta ki Türk varlığıyla ilgili daha önceden yeterli malumat sahibi olamamanın verdiği kızgınlık ve üzüntüyü şu şekilde dile getirmektedir: *Zavallı bizler!... Edirnekapısının açıldığı İstanbul surunu, Çin seddini görmeye gitmek derecesine harikulade bir seyahat sayarız. Bütün dünya sandığımız İstanbul'a öyle kapanmışız ki öz ırkdaşlarımızdan bile haberimiz olmuyor.* Erbil seyahatinin ilerleyen günlerinde

¹ Haşim Nahid Erbil, Irak Türkleri (I-VII), Türk Yurdu Dergisi, C:9, nr. 3-9, 8 Teşrin-i Evvel 1331, 31 Kanun-ı Evvel 1331, s. 2785-2788; 2800-2804; 2817-2822; 2830-2834; 2844-2848; 2858-2864; 2874-2878.

² Haşim Nahid Erbil, Erbil doğumlu olup okuyucuların dikkatini celp etmek için "ilk kez karşılaşma" ifadesini kullanmıştır.

³ Erbil, s.2785

yapmış olduğu gözlemlerden yola çıkarak Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı, Türkmeneli bölgesi olarak ifade edilen coğrafyanın sınırlarını da şu şekilde çiziyor: *İlk önce size Irak Türklerinin bulunduğu yerleri göstermeliyim: Bilirsiniz ki İstanbul'dan Bağdat'a kadar uzayan bir "posta yolu" var. Şimdi haritayı alıp – Dicle'nin sol sahilinden geçen bu yolu takip etmek üzere- Musul'dan Bağdat'a kadar bir çizgi çekiniz. İşte bu çizginin uzadığı yerlerde, yani posta yolunun uğrağında bulunan nahiyeye, kaza, sancak merkezli abalisi hep Türk'tür. Erbil, coğrafi sınırlarını çizdiği bölgede yaşayan Türkmen nüfusun tarihsel kökenleriyle ilgili ise şunları söylemektedir: Sayıları yüzbinlere çıkan bu Türkler ne zaman Irak'a gelmişlerdir? Buldukları kasabaların, şehirlerin taşına toprağına, ticaretine ve bütün servetine hakim, Irak'ın şu parçasına bütün manasıyla hakim bunlar, zannederim, Osmanlı Türklerinden daha evvel buraya gelip yerleşmişlerdir.⁴*

Erbil, seyahati esnasında yapmış olduğu gözlemler içerisinde dil mevzuuna özel bir parantez açmıştır ve Erbil Türkçesiyle İstanbul Türkçesi arasındaki benzerliğe dikkat çekmektedir: *Lehçe ana lisanın değişen çehresi, şubesi olduğuna göre Erbil Türkçesinin yazı lehçesi itibarıyla İstanbul'unkinden farkı yoktur. Konuşma tarzına gelince; bunu da fiillerin tasnif ve tekellüm tarzı, isimler, sıfatlar, edatlar bir de cümle teşkili noktalarından ayırt etmek icap eder. Yazar Türkmenlerin dillerine sahip çıktıklarını, yaşayan bir dil canlılığının olduğunu bunun söze, musikiye ve şiire yansıdığını ifade etmektedir: Gariptir ki bazı asil Türkçe kelimeler buralarda daha canlı yaşıyor. Mesela "yimek" fiili buranın lisanında mevcut olmakta beraber, bizim yenecek şeylere verdiğimiz "yimek" ismi yerine burada "aş" kullanılıyor.⁵*

Dil ve musikide ki canlılığı lisanın ve vicdanın canlılığı olarak müşahade eden Erbil bu durumu Türkmen dilinin teşekkülünü ve ahengini veren bazı şarkıları yazmak suretiyle izah etmiştir: *"hoyrat" denilen gazeller vardır ki bu dörtlükler hala bütün asaletiyle yaşayan bir Türk vicdanının varlığını gösterir; Namerde merd/ Kim diyer, namerde merd/ Onda kıyamet kopar/ Baş eğer namerde merd. Erbil'e göre asırlarca dilden dile dolaşan bu hoyratlar, Irakta*

⁴ Erbil, s.2786

⁵ Erbil, s.2819

Türkmenlerin kendi lisansı, düşüncesi ve duygularıyla var olmalarını sağlamıştır.⁶

Erbil, Irak'ın sahip olduğu en temel doğal zenginliklerin su, petrol ve toprak olduğunu ifade etmektedir. Suyun ve toprağın iyi kullanılması halinde Erbil civarındaki mahsullerin bire yüz, bire altmış verecek kadar toprağın bereketli olduğunu söylemektedir. Petrolün ise Amerika'nın kontrolüne geçmesine mani olunması gerektiğini, bunu gerçekleştirecek yegâne ülkenin Türkiye olduğunu anlatmaktadır. Erbil, Türkiye'nin bu bölgedeki petrol madenlerini işletmesi halinde dünyanın önemli ekonomik güçlerinden biri olacağını ve bunun gerçekleşmesi içinde “*Türk yurdunda bulunan bu servetin yine Türklere kalması*” gerektiğini belirtmekte ve herkesi bu amaç uğrunda mücadele etmeye davet etmektedir.⁷

Bu çalışma kapsamında ele alacağımız ikinci yazı, yazarı belli olmayan “*Irak Türklerine Dair Umumi Malûmat*” isimli makale olacaktır.⁸ Yazar Irak Türklerinin varlığını çok eski zamanlara dayandırarak Irak coğrafyasının kadim bir Türk yurdu olduğunu öne sürmektedir: *Irak tarihi bizî inkâr kabul etmeyecek surette Irak'ın en eski devirlerinden beri Türk vatani olduğu neticesine isal eder. Tarihin ilk devirlerinde Irak'ta yaşamış olan Mitani'ler orta Asya'dan Hicret etmiş olan Türklerdir. Yazar ortaya koyduğu bu tezi destekleyici bir takım bulguları okuyucunun dikkatine sunmaktadır: Irak öteden beri Türk vatani olmuş mamur bir kıt'a idi. Bu elde ilk defa medeniyet kuran Samerilerin Altay sülalesinden Samur hanın hanedanı oldukları Türk silsilenamelerinde adlarıyla sanlarıyla yazılıdır. Anadolu'da medeniyet kuran Hititler ile Huzistan'da hükümet eden Neptiler Samerilerin irkan ablâfıdır. Bıraktıkları eski medeniyet eserlerine göre bunların Turan ırkından oldukları bir çok Arap müellifi de ziker ve ispat etmişlerdir.*⁹

Erbil'in bizlere aktardığı Türkmen coğrafyasının sınırlarını ve Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı şehir ve kasabaları, bu yazımızda bizlere aktarmaktadır: *Türkler bugün Musul – Sencar yolu üzerinde vaki Telafîr'den*

⁶ Erbil, s.2822

⁷ Erbil, 2876-2879

⁸ Irak Türklerine Dair Umumi Malûmat, *Türk Yurdu Dergisi*, 17. Cilt, S.23-33

⁹ Irak Türklerine Dair Umumi Malûmat, s.23

– *münhasıran bir Türk kasabası – başlayan Musul, Erbil, Altınköprü, Kerkük Selâhiye'den geçerek Bağdat yakınında kâin Mendelikasabasında nihayet bulan geniş sahada sakindirler.*¹⁰Yazar, Irak Türklerinin yoğun olarak yaşadığı Telafer, Erbil ve Kerkük gibi merkezlerin eğitim durumları, yer altı zenginlikleri, nüfus yapısı ve bir takım sosyolojik durumu betimleyen bir takım bilgiler vermektedir.

Bizimde ilk ele alacağımız Türkmen yerleşim yeri Telafer olacaktır. Telafer Musul- Sencar yolu üzerinde Musul'dan 70 kilometre uzakta bulunan bir Türk kasabasıdır ve buraya iki yüz sene önce Anadolu'dan geldikleri düşünülmektedir. Kasa merkezi olan bu kasabaya bağlı yirmi köy mevcuttur. Köylerle birlikte Telafer'in nüfusu 16.000'dir. Telafer Türkleri genellikle ziraat ile geçinirler. Bu bölgede incir ve nar bahçeleri çoktur. Telafer Türklerinin emlak ve araziden başka elli bin kadar koyun ve keçi, iki binden fazla esterleri, sekiz yüze yakın at ve kısrakları vardır.

Telafer'in Avkenni köyünde bir petrol madeni varsa da henüz işletilmemektedir. Telafer mıntokasında belli başlı nehir yoktur. Yalnız dört değirmeni işletmeye yetecek kadar bir memba suyu vardır. Kışın bu memba suyu artar. Bütün bağları sulamaya kâfi geldikten sonra on bin dönüm araziye daha sular. Yazar,Telafer'in inanç yapısına dair de bir takım bilgiler vermektedir; *bugün on iki aşiretten mürekekep olan Türk ahalinin büyük bir kısmı kızılbaşdır. Kaza merkezinde ki dokuz mahallenin yalnız ikisi Sünni'dir. Örf ve adet hep Türk örfleridir. Komşu Arap ve Kürt köylerinden kız alıp verirler*¹¹.

İkinci Türkmen yerleşim yeri olan Erbil ile ilgilide yazar, Telafer ve Kerkük kadar olmasa bile Erbil'in genel ahvali ile ilgili bilgiler aktarmaktadır: *Osmanlı devletinin son zamanlarında bütün şekil ve ruhuyla Türkleşmeye başlayan Erbil şehri de büyük mubarebenin neticesinde diğerleri gibi ana vatandan ayrıldı. Memlekete hakim olan ecnebi siyasetinin teşvik ve yardımıyla hareket eden Kürt unsuru Kerkük'te Türkler karşısında ricata mecbur kaldığı halde Erbil'de maalesef hakim bir vaziyete geçti. Bugün Erbil'de bütün mekteplerde tadrısat kürt lisani ile verilmektedir.Fakat şunu*

¹⁰ Irak Türklerine Dair Umumi Malûmat, s.26

¹¹ Irak Türklerine Dair Umumi Malûmat, s.26

*kayıtmek lazım gelir ki Bağdat'a gelen Erbilli Türk talebe içinde çok kuvvetli bir milliyet hissini mevcudiyetine şabit oldum.*¹²

Yazar son olarak Kerkük ile ilgili bazı bilgiler vermiştir. Kerkük, bugün olduğu gibi tarihsel süreç içerisinde Irak Türklüğünün en büyük merkezi olmuştur. Kerkük çok eski bir şehirdir. 35000 kadar tahmin edilen nüfusunun büyük bir kısmı ziraat ve hayvancılık yaparak geçmektedir. Vaktiyle Irak memurlarının hemen hepsi Kerküklülerden oluşmaktaydı. Kerküklüler zekâ ve kabiliyetleriyle devlet işlerinde büyük bir liyakat ve ehliyet göstermişlerdir. Ana vatandan ayrılmasından sonra şehir iktisaden çok gerilemiştir. Vaktiyle, Kerkük'te yaşayan Türkmenlerin elinde bulunan birçok meslek ve iş Ermeni ve Nasturi muhacirlerin eline geçmiş ve şehir de büyük bir buhran baş göstermiştir. Eskiden beri refah içerisinde yaşamaya alışkın olan Kerkük Türkleri bugün sıkıntı içerisinde. İçlerinde hatırı sayılır bir servete sahip olan kimseler çok azdır.¹³

Yazar, farklı başlıklar altında Kerkük'ün nehir ve suları, iklimi, toprağının yapısı, madenleri, tarihsel kökeni, din ve mezhep yapısı, şiir ve edebiyatı hakkında da bilgiler vermektedir: *Kerkük'te yaz kış akan büyük nehir yoktur. Yazın suların alığı ziraat yapılmasına mani olmaktadır... Irak'ın sair mahallelerine göre Kerkük muntkası çok mutedil bir iklime maliktir. Yazın hava sıcaklığı 38 santigrada çıkar, kışın ise 10 dan aşağı düşmez. Mabsulün bollu yağmurların muntazam yağmasına bağlıdır. Aksi taktirde yağmurlar yağmazsa köylü çok büyük felakete uğrar... Kerkük muntkasının toprak jeoloji teşekkül at itibariyle iç kısımdan oluşur; kireçli, killi, volkanik toprak... Kerkük şehrine çok yakın Babagürgür adlı bir mahalle petrol madeni bulunduğu öteden beri malumdu. Sultan Hamit zamanında buralara bir çok defa Alman mühendisleri gönderilmiş ve serveti madeniye hakkında mufassal raporlar verdirilmiştir.*¹⁴

Şehir Kasaba ve Köy Nüfus Miktarı

Yer Adı	Nüfus Miktarı	Yer adı	Nüfus miktarı
---------	---------------	---------	---------------

¹² Irak Türklerine Dair Umumi Malûmat, s.27

¹³ Irak Türklerine Dair Umumi Malûmat, s.28

¹⁴ Irak Türklerine Dair Umumi Malûmat, s.28-30.

Teklikon	6000	Beni Yusuf (Ninova)	5700
Karakoyun Aşiretine Mensup Köyler	6800	Erbil	32000
Altun Köprü	5000	Kerkük	58000
Kerkük Civarındaki Köyler	6000	Dakok	4000
Dakok Civarındaki Köyler	5500	Tuzhurmatu	7500
Salahiye	35000	Bayat Aşiretine Bağlı Köyler	87000
Salahiye Civarındaki Köyler	5800	Kara Tepe	3500
Vali Abbas	400	Hanekin	28000
Mendeli	15000	Şhriban	7500
Kızlarbat	5000	Pedre	7500
Horasan	2500		

Nüfus miktarı tahminen üç yüz bine yakın olan bu Türkler Dicle nehri boyunca uzanan İstanbul-Bağdat yolu üzerine yayılmıştır. Bu yolun

nihayet bulduğu Bağdat şehrinin içinde Türk hâkimi başlı başına bir mahalle teşkil eder ki bunun ismi “Karakol” dur. Bu mahallede bulunan Türkler Arap nüfusunun yoğunluğu ve Arap muhitinin nüfuzu içinde kıyafetleri Arap’inkine benzemiş ise de yine Türkçe lisanlarını muhafaza etmektedirler.

Bir diğer makale ise Haşim Tahir tarafından “Irak Türkleri” başlığıyla kaleme alınmış ve tefrika halinde dergide yayınlanmıştır. Bu makalede de Irak coğrafyası ile ilgili ayrıntılı bilgiler bulmak mümkündür. Haşim Tahir, makalenin başında Irak coğrafyasını Osmanlı İmparatorluğunun hâkimiyeti altında bulunduğu dönemde Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerini ihtiva eden bölgeyi kapsadığını, tabii servetinin ve mahalli ahalisinin zenginliğinin de öteden beri civar hükümdarların ihtirasını celp ettiğini ifade etmektedir. Yazar bu nedenlerden ötürü Irak coğrafyasının, dışardan daimi olarak muhtelif tecavüzlere ve istilalara maruz kaldığını belirtmiştir.

Bunun yanında Irak’ın, kadim bir devlet olan “Asur-Babil” gibi medeniyetlere de ev sahipliği yaptığını, bu medeniyetin meydana gelmesini temin eden amiller arasında da ikliminin güzelliği ve toprağının verimliliğinin etkili olduğunu belirtmektedir. Ancak bu medeniyete ait Ninova şehri ve Semiramis’in muallik bahçesi gibi eserlerden hiç birinin bugün kalmadığı ifade edilmektedir.¹⁵

Coğrafyanın önemine de değinen yazar; *“Musul” şehrinin çok uzaklarından başlayıp cenuba doğru ta Basra körfezine kadar imtidat eden “Dicle” vadisi eğer ma’ruf bir mukayese ile ifade edilmek lazım gelirse? “Nil” vadisinden on defa geniş ve daha zengindir denilebilir. Her nevi hububat ziraasalih olan bu vadinin bazı mahallerinde buğday ve arpa mahsulü bire yüz ve yüz elli derecesindedir. Yine Dicle vadisinde “Hamam Ali” “Şirkat” “Koyer” “Kerkük” “Heyet” “Mendeli” mahallerinde petrol menbaları o kadar fazladır ki bazı noktalarda zift ve nefin yeryüzüne kadar fıskırıp göller teşkil ettiği görülür. Mütebassıslarının tabkikine göre Irak’taki petrol madenlerinin menbaı, Kafkasya’daki petrol menbalarından daha derindedir. Şu surette ki eğer bir gün Kafkasya petroleri kurursa Irak petrol menbaları daha çok zaman sonra yine devam eder”* demektedir.

¹⁵ Haşim Tahir, “Irak Türkleri” *Türk Yurdu Dergisi*, s,31.

Irak coğrafyasında mahalli ahalinin gösterdiği etnografik manzaranın da pek karışık olduğunu belirten yazar, bunun nedenini; “*bölgenin muhtelif istilalara uğramış olmasının neticesi olarak muhtelif medeniyetlerin ve dinlerin kaynağı haline gelmiş ve artık muhtelif komitelerle meskûn bulunmuştur*” olarak ifade eder.¹⁶

Irak bölgesine Türk ahalinin gelişinin Abbasiler döneminde gerçekleştiğini ifade eden yazar, bu hususta iki faraziye olduğunu belirtmiştir. Birincisine göre Irak Türklerinin, Osmanlı saltanatı zamanında idari ve askeri bir mülhaza ile oralara ikame edilmiş olan Türk aileleri ve Türkleşmiş olan yerli ahalinin inzimamından oluştuğunu, ikincisine göre ise, Asya steplerinden garbe doğru vuku bulan muhaceret sırasında Anadolu’ya Selçuk ve Osmanlı Türklerinin gelip yerleştikleri gibi Irak Türklerinin de Irak’a yerleşmiş olabileceği şeklindedir.¹⁷

Birinci Faraziyeyi de yazar şu şekilde ifade etmiştir: *Türk kasaba ve köylerinin İstanbul-Bağdat kebiri üzerinden bulunmak birinci faraziyeyi meydana getiriyor ve denilir ki Murad-ı Rabi’ Irak kıtasını Anadolu’ya Irak’ıbağlamış olmak için aynı9 hat üzerinde Türk muhacirleri ikame etmiştir. Filhakika bu kasaba ve köyler, yol üstünde kâindir. Bununla beraber bu Türk abalının arasında eski Türk askeri teşkilatına dâhil olan “sipahi” ocağına mensup bazı aileler abfadının (elan) mevcut olması ve “sipahi” “Paşa, bayır (Bayar), ikdar (akdar) ”¹⁸ gibi askeri unvanların aile kâinyesi gibi hala taşınması ilk faraziyeyi teyit edecek delail mahiyetinde ad olunabilir. Ancak, ciddi tetkikine girişince görüliüyor ki aynı hat üzerinde bulunan Türk kasabaları-kadim itibarıyla- Murad-ı Rabi’in saltanat zamanında değil, hatta Osmanlı ve Selçuk Sultanlarının da zamanına takdim eder. Sonra Irak Türklerinin öyle karakteristik evsafı vardır ki bunların Osmanlı ve hatta Selçuk Türklerine bile mensup olmadıklarını ve o sultanların tesisinden evvel Irak’a geldiklerini gösterir. Bunu kısmen ikinci faraziyeyi tetkik sırasında ve kısmen Irak Türklerinin milli evsafını izah ederken göreceğiz.*

İkinci Faraziye de ise şu çıkarımlarda bulunmuştur: *“Türklerin Asya steplerinden şimale, garbe, cenuba muhaceretleri müspet ve tarihi bir hadisedir. Muhaceret,*

¹⁶ Haşim Tahir, “Irak Türkleri” s,32.

¹⁷ Haşim Tahir, “Irak Türkleri Tarih ve Asar-ı Atika” *Türk Yurdu Dergisi*, s.49-50

¹⁸ Bu isimleri taşıyan aileler, Erbil’de mevcuttur.

demirden ağır bir silindirin üstünden geçtiği topraklar üstünde iz bırakması gibi Türk akınları da izlerini ve eserlerini bırakmışlardır. Bununla beraber kadim muhaceret yollarının Nasıl ibda' etmiş olduğunu ilmi bir nazarla izaha çalışmış olan Fransız âlimlerinden "EdmonDomolen" Türk akınlarının hangi yolları takip etmiş olduklarını "Commont la routocree le teygosocial" nam eserinde izah etmiştir. İşte bu vecible Irak Türklerinin İran ve Azerbaycan tarikıyla ve muhtelif zamanlarda Irak'a gelip yerleşmiş oldukları faraziyesi kabul olunabilir; Çünkü bunu teyit eden delail bugün dahi mevcuttur"¹⁹

- A- Musul'un şimal-i garbisinde kain bir nahiyeye merkezi olan "Tal'fer" kasabası abalisi; --ki Arap kıyafetine girmiş olmalarına rağmen asıl lisanları olan Türkçeyi yine konuşurlar ve Türk ahlak ve adetini muhafaza ederler -- kendilerinin "Timurhan" neslinden olduklarını unutmamış ve Türk şuurunu kaybetmemişlerdir.
- B- Büyük Zap ile Dicle nehrinin birleştiği noktada bir düzine Türk köyü mevcuttur. Bunlar kadim bir Türk aşireti olan "Karakoyun"dan olduklarını bilirler ve Türkçe lisanlarını ve milli ananelerini muhafaza ederler.
- C- "Erbil kasabasında inşaatın başlıca malzemesini teşkil eden tuğlaları ameli usuller dairesinde büyük ocaklarda imal etmek mütebassıs olan "Koreciler?" lakabını haiz bir kısım halk var ki bunların asıllarını Acemistan'dan geldiği halk arasında şayidir.
- D- "Salahiye" yahut "Eski Keferi" denilen kasabanın civarında kadim bir Türk aşireti olan "Bayat" lar bugün köylü halinde yaşamaktadırlar.²⁰

Nüfus miktarı tahminen üç yüz bine yakın olan Irak Türklerinin Dicle nehrine mevazi bir surette uzanan İstanbul-Bağdat yolu üzerine yayıldığını belirten yazar, bu yolun nihayet bulduğu Bağdat şehrinin içinde de Türk hâkimiyetini teşkil eden bir mahallenin varlığından bahseder. Bu mahalle için de şu tespitlerde bulunur: "İsmi "Karağol" (Karakol) dur. Bu mahallede bulunan Türkler, Arap nüfusunun kesafeti ve Arap muhitinin nüfuzu içinde

¹⁹ Haşim Tahir, "Irak Türkleri Tarih ve Asar-ı Atika" s.51.

²⁰ Haşim Tahir, "Irak Türkleri Tarih ve Asar-ı Atika" s.51.

kiyafetleri bazı mertebe-i ahlak ve tabiiyetleri Arabinkine benzemiş ise de yine Türkçe lisanlarını muhafaza etmektedirler.”²¹

Yazar Irak coğrafyasında bulunan Türk varlığını da makalede ispata çalışmıştır. Bunun içinde Lisan ve Edebiyat gibi bazı doneleri örnek göstermiştir.²² Lisan konusunda Irak Türklerinin, aile ocaklarında ve içtimai hayatlarının bütün tezahüratında “Türkçe” konuştuklarını belirttikten sonra, iktisadi zaruretleler şehirlere gelip Türklerle muamelede bulunan Kürt ve Arapların dahi bu lisanı az çok öğrendiklerini belirtir. Bu lisanın şivesinin ise İstanbul, Konya, Ankara Türklerinden ziyade Azerbaycan Türklerinininkine daha yakın olduğu vurgusunu yapar.²³

Yazar Edebiyat konusuna ise tefrikada daha geniş yer vermiştir.Selçuklu ve Osmanlı saltanatı zamanında iki nevi edebiyatın mevcudiyetine değinen yazar, bunların birinin havas edebiyatı olduğunu, diğerinin de halk edebiyatı olduğunu belirttikten sonra, birinci nev’ edebiyatın, Selçukiler zamanında sırf İran edebiyatından etkilendiğini, Osmanlılar zamanında ise hem İran ve hem de Arap edebiyatının tesirleri altında teşkil etmiş ve yalnız münevver tabakaya münhasır kaldığını belirtir. Türk şairleri arasında nüfuzu halk tabakasına kadar inmiş tek yazarın ise Irak Türklerinden olan Fuzuli olduğunu söyler. “Havas şairlerinden yalnız onun böyle bir müstesna talihe mazhar olmasının sebebini de Fuzuli’nin mevzularını şarkın canlı ananelerinden ve hurafelerinden almış olması ve bunları hemşerilerinin şivesiyle terennüm etmiş bulunmasına bağlar.”²⁴

²¹ Haşim Tahir, “Irak Türkleri Tarih ve Asar-ı Atika” s.53.

²² Haşim Tahir, “Milliyet Mefhumu” s.54.

²³ Haşim Tahir, “Milliyet Mefhumu” s.55. Mesela (Gitmek) ve (gelmek) fiilleri Irak Türkleri şivesiyle tasrif olunduğu zaman görülür ki fiillerin sonu Anadolu şivesinde olandan farklıdır. Mesela cem’-i mütgam (mudgam) (gittik), (geldik) kelimelerini Irak Türkleri (Gittiğ) (geldiğ) suretinde telaffuz ederler. Adları telaffuz ederken bunları Azeriler gibi biraz yayık söylemekler beraber “yigirmi” kelimesindeki “N” harfını İstanbullular gibi “Y” tarzında değil gitmek mastarındaki “N” gibi telaffuz ederler. “Yıldız” ı “yolduz” “taş” ı “daş” “sıcak”ı “sıcağ” “moruk” u “morog” gibi söylerler. Bununla beraber Irak Türklerinin lisanı İstanbul’unkinden ziyade ecnebi unsurlardan masun?

²⁴ Haşim Tahir, “Irak Türkleri” s.56-84.

Yazar çok dindar olan Irak Türklerinin lisanı üzerinde Süleyman Çelebi'nin "Mevlit" kitabının da büyük bir etkisi olduğu teşhisinde bulunur. Ayrıca yazar Nedim, Baki, Nefi, Veysi gibi şairlerin eserlerinin Irak coğrafyasında oldukça yaygın olduğunu belirttikten sonra: "İstanbul ve diğer Türk merkezleri yabancı milletlerin tesirleri altında eski ananelerini kaybettikleri sıralarda bile Irak Türkleri divanhanelerinde sabah akşam toplanmak itiyatlarını muhafaza suretiyle dillerini korudukları vurgusunu yapar.²⁵

Yazar Irak Türklerinin halk edebiyatı içinde gerek zenginliği ve gerek yüksek bir bedii zevke delaleti itibarıyla bahse değer bulmuş ve tefrikada bu konuya değinmiştir. Irak coğrafyasında kitaplara geçmemiş olan bu halk şiirlerinin çoğunlukla ikişer beyit yani dörder mısradan oluştuğunu ve bölgede bu şiirlerin çok fazla olduğunu ve eğer toplattırılıp bir araya getirilse ciltler teşkil edeceğini" ifade eder.²⁶ Ayrıca bunlarla ilgili de birçok örnek vermiştir:

Su Sesi

Su kükrenmiş su seni

Geçme namert köprüsünden

Koy götürsün su seni

Daldasına

Gün vururmuş daldasına

Namert aslan olursa

Sığınma daldasına

İki kardeş bir aba

Yıkılmıştı bir hana

Felek bir tepme vurdu

²⁵ Haşim Tahir, "Irak Türkleri" s.84.

²⁶ Haşim Tahir, "Irak Türkleri" s.85.

Her birimiz bir yana.²⁷

Yazar bu halk şüirlerinin bilhassa âşık ve guraba ait olanlarının çok yüksek olduğunu, bununla birlikte İstanbul'da görülen ve ahlak noktasından hiç de Türk ruhuna uygun gelmeyen yabancı şarkılar karşısında Irak Türklerinin hem ahlaki bir temizliğinin hem de hissi bir inceliğinin olduğunu belirtir.

İndiler çaya bular

Bağzırı aya bular

Matem bu sud gönlüme

Vurdular maye bular.²⁸

Bağa duvar

Çekmişler bağa duvar

Kaşın bağ, gözün bağban

Kirpiğin bağa duvar.²⁹

Bağdat'ın yollarında

Su varmış göllerinde

Bir çift kolbağ(*bilezik*) oldum

²⁷ Etrafında azaları toplanmış sakin ve mesut bir aile ocağının bir gün birden kaderin bir cilvesiyle yıkılıp dağılivermesi ve bunun karşısında hissedilen derin heyecanın sükût ve sabır içinde tecellisini hep birden şu dört mısra bize gösteriyor. Bu aynı zamanda bir âlimin kemal ve zevalini de gözümüz önüne getirmektedir.

²⁸ Bu şiir bize Türkün bedii duygularına şekil vermek için tabiiyet (tabiat?) ve eşyadan timsal (simge) alması pekiyi bildiği derecede onun çoban ruhunda faş ediyor. Genç ve zinde bir ruhun çaya inen güzel karşısında birde bire garip bir heyecanla titreyişi beyaz ve durgun bir sut tabakasının yeni bir mahiyetle kaynaşıp köpürmesini ne kadar güzel izah ediyor!.

²⁹ Bu türkü, eşyadan bir minyatür itinası ve yüksek bir terkip kabiliyeti ile sevgili çehresi yapıyor.

Yârimin kollarında.³⁰

Yandı canım

Tutuştı yandı canım

Asıl okun (*okunu*) atmadan

Merend(*kalbur*) döndü canım.³¹

Yüz yerden

Yaralı yüz yerden

Passız yaram sağ olmaz

Tabip gelmese yüz yerden.³²

Seher, yad ile meni

Gitme, şad ile meni

Geçtiğin yola kurban

Orada yad ile meni!..³³

Geceler gündüz gimim(*gibi*)

Mum yanar yıldız(*yıldız*)gimim

³⁰ Aşık, bize; sevgilinin Bağdat tarafına gittiğini haber verdiği gibi onun geçtiği yollardaki durgun gölleri tasvir ediyor. Bu uzaklara giden sevgili yolcunun kollarında bir bilezik olmak hayali, sanki kollarda sudan suya aksetmektedir.

³¹ Sevgililerin yan bakışını oka benzetmek şarkın eski bir buluşudur. Bu türküde âşık, ok darbelerinin izlerini göstermek için bir timsal ortaya koymakla onu ikmal ediyor.

³² Hasret ve şiddeti, sevgilisiz kalmanın çaresizliği bundan daha kuvvetle söylenemez.

³³ Seher zamanına bir şahsiyet veren âşık, sözünün ahengine öyle acı bir ıstırap katıyor ki kafiyelerin tekrarı, hıçkırıkların ahenktar bir tekrarı gibi insana geliyor.

Her yardıma düştükçe
Men eriremdüz (*tuş*)gimin.³⁴

---- ---- ---- ----
Yüz aya değer
Hasan'ın yüz aya değer
Ay var bir güne değmez
Gün var yüz aya değer.³⁵

---- ---- ---- ----
Kara bağdım (baktım)
Sefin de kara bağdım
Bu senin şom talihin
Bu matem kara bahtım.³⁶

---- ---- ---- ----
Peştamal işle yolla
Başın gümüşle yolla
İçine beş elma koy
Birini dişle yolla.³⁷

³⁴ Bu şiirin her bir mısrası bir tablodur. İlk mısra Irak gecelerinin gündüz kadar aydınlık olduğunu haber veriyor. İkinci mısra ise aşığın mumla aydınlatılmış bir odada sevgilisini düşündüğünü anlatıyor. Nihayet son iki mısradaki hasretle vücudunun mum ve tuz gibi erimekte olduğunu söyleyince, bu hayal mahşerinin arasında aşığa artık acıyoruz.

³⁵ Burada his inceliği ve kelime oyunu, muhtelif renkler gibi birbirine karışmaktadır. Bunun zevkini de hissediyoruz.

³⁶ “Sefin” Erbil’e yakın bir dağın ismidir ki şahikası ekseriya karla örtülüdür. Burada kelime sanatı ile âşıkane hüznün tesiri birbirinden daha güzeldir.

³⁷ İstanbul’un taklidi, kozmopolit ve çirkin edebiyatı yanında bu halk şiirlerinin gerek bedii ve gerek ahlaki kıymetleri burada da göze çarpıyor. Adem ile Havva’nın cennetten kovuldukları günden beri elma lisan-ı sevgin bir nimetli olmuştur. Âşık sevgilisinden istediği elmalardan birinin sevgili dişlerle dişlemesi istemesiyle saf, masum arzusunu ima ediyor.

 Dağlar dağımdır benim

Gam ortağımdır benim

Dindirme kan ağlarım

Yaman çağımdır benim³⁸

Yazar coğrafya da söylenegele masallara da değinmiştir. Menşei Hint veya Çin olsun; şark ve Türk âleminde mevcut olan masalların büyük kısmının, bütün Türk muhitinde az çok tadilatla birbirinin aynı olduğuna değinen yazar, bu coğrafyada yaşayan Irak Türklerinin anlatılarının da diğer Türklerden farklı bir manzara göstermediğini ifade etmektedir. Resim ve heykeltıraşlık konusunda ise İslam dinince sakıncalı olduğu düşüncesiyle bütün Türk coğrafyalarında olduğu gibi Irak'ta da itibar görmediği ancak bazı şekli ve şiiri sanatların resim ve heykeltıraşlığa ait olanların maddesi olan mimarlık, oymacılık, vs'nin Irak Türklerinde de mevcut olduğu bilgisi verilmiştir.³⁹ İstanbul'daki ki gibi yüksek mimari eserler coğrafyada olmamasına rağmen camilerin, medreselerin, kışlaların selamlıkların ve hanelerin mimarı üsluplarından hanelerin döşeme ve tezyinatına kadar her şeyde mahalli hususiyetlerin varlığına dikkat çekilmiştir. Yine İstanbul ve Bursa'daki gibi ipek ve sırma ile müzeyyen ve kıymettar el işlerinin Irak coğrafyasında da var olduğu belirtilmiştir.⁴⁰

Edebiyata dair konular arasında olan Mahalli Tiyatronun Irak coğrafyasında olmadığını görmekteyiz. Ancak bunun yanında Musikinin Türkler arasında etkin bir şekilde kullanıldığını söyleyebiliriz. Özellikle saz, santur,

Peştamallar bir nev' başörtüsü gibi kullanılır ki bunların ipeklisi ve sırmalı da var; Âşık bunların bir gümüş işlemlerini istiyor. Bütün bu arzuları serdeden şiirin "işle, gümüşle, dişle" kafiyeleri kuş civıtlarını ve süslerini aktıran bir musiki ibda' etmektedir. Aşığın gam ve ...ifadesi bazen bu halk şiirlerinde ulvi bir ahenk alır.

³⁸ Âşık, büyük hasretini büyük dağlarda gezdiriyor. Nazlım edişinde bile arslan kükremesine benzeyen bir muhabbet (mehabet?) var. Mısrası levhalar ve biri birine çarpan yatağanlar gibi hayalimizde aks-ı sadalar yapıyor. Haşim Tahir, "Irak Türkleri" s.85-89.

³⁹ Haşim Tahir, "Irak Türkleri" s.91.

⁴⁰ Haşim Tahir, "Irak Türkleri" s.92.

keman, kanun, tef, davul, zurna gibi musiki aletler ile şarkılar ve gazeller Irak Türkleri tarafından icra edilmektedir.

Ahlak konusuna da değinen yazar Irak Türklerinin “mizaç” itibarıyla fazla hassas olduğu için ahlak tezahürlerinin de sert ve haşin olduğundan bahseder. Ayrıca Irak Türkünü; “özü sözü birdir ve Anadolu’nun halim ve sükûnuna mukabil, Irak Türkünün İslami ahlak huşunete tecelli eder” şeklinde tanımlar.⁴¹

Yazar Hukuk açısından da coğrafyanın insanı hakkında bilgi vermiştir. Buna göre: Irak Türkleri faizi haram addederek faizle para verenlere hakaretle bakar, başkalarının hukuka riayet hususunda gösterdikleri itina tasvirin fevkindedir; lakin bu pek tabiidir; çünkü mademki bu hukuk-u dinidir ve mademki bu halk dindardır ve dini hükme mütekadirler? tabiiyetiyle dini bir mahiyeti olan hukuka hürmet ederler. Hükümetin nizamı mahkemelerin mevcut olduğu halde; efrat aralarında zuhura gelen hukuki ihtilaflardan dolayı müftülere müracaat ederler ve müftü ne derse ona göre amel ederek hükümete müracaattan çekinirler⁴²

Irak Türklerinin iktisadi yapısı içinse yazar, bazı Türklerin arazinin yapısına göre koyun beslediğini, bu mesleği icra eden ve sürüsü olan birçok zengin Türk’ün varlığından bahseder. Ayrıca yazar sürü sahiplerinin Arap ve Kürt çobanlar tutarak bu insanlardan da faydalandığını belirtir.

Irakta tarımın yağmur sularına bağlı olduğunu belirten yazar, arazileri sulayacak nehirlerin azlığından da yakınır. Ancak belli aralıklarla yan yana kazılankuyular sayesinde suni kanallar ve bu kanalların çevirdiği değirmenlerin yapıldığını bunlarında Türklerin tekelinde olduğunu ifade eder.

Son olarak şehir ve kasabadaki saatçilik, demircilik, dokumacılık, terzilik, seracılık, kunduracılık, mahalli sanatlarla sebze ve etçilik, kasaplık, bakkallık ve manifatura eşya satış gibi meslek ve işlerin Türklerin elinde olduğunu belirttikten sonra; “Hülâsa Irak Türkleri irfan seviyesiyle diğer

⁴¹ Haşim Tahir, “Irak Türkleri” s.92.

⁴² Haşim Tahir, “Irak Türkleri” s.92-93.

unsurlara da faik oldukları gibi iktisat sahasında da mutlak bir hâkimiyeti haizdirler”⁴³ diyerek bölgedeki Türklerin etkinliğinden bahseder.

⁴³ Haşim Tahir, “Irak Türkleri” s.94.

Bursa'da Kızık Köylerinin Kırsal Turizm Açısından Analizi

Determination of Rural Tourism Potential of Kızık Villages in Bursa

Serpil KARA* -Taner KILIÇ**

Özet

Günümüzün en önemli sorunlarından biri hızlı kentleşme ve buna bağlı olarak ortaya çıkan aşırı yapılaşmadır. Bu durum var olan doğal alanları giderek ortadan kaldırmaktadır. Toplumsal yaşamdaki bu değişim insan hayatını fiziksel ve psikolojik boyutta etkilemektedir. Bu nedenle günlük yaşam tarzının sıradanlığından uzaklaşmak isteyen insanlar, yılın belli bir döneminde, kısa süreli ya da günübirlik aktivitelere katılarak, kendini fiziksel ve psikolojik olarak yenileyebileceği kırsal mekanlara yönelmektedir. Böylece konum olarak şehirlere yakın, doğal ve tarihi dokusu ile potansiyel rekreasyon alanı olan kırsal mekanlar, turizm çekiciliği olan yerleşimler olarak değer kazanmaktadır.

Zengin tarihi geçmişi ve doğal çekicilikleri ile kırsallığını hala koruyabilen; Cumalıkızık, Hamamlıkızık ve Derekızık köyleri araştırma sahamızı oluşturmaktadır. Fidyekızık ve Değirmenlikızık yerleşmeleri ise kent merkezine yakınlığından dolayı zaman içinde aşırı yapılaşma ve yoğun nüfuslanma sonucu kırsal özelliklerini yitirmişlerdir. Bu nedenle bu köyler çalışma alanımızın dışında bırakılmıştır. Araştırmanın temel amacı, Bursa şehir merkezine oldukça yakın bir konumda bulunan Kızık köylerinin kırsal turizm potansiyelini belirlemek ve bu potansiyelin kentsel rekreasyon açısından nasıl değerlendirildiğini ortaya koyabilmektir. Araştırma evrenini, Kızık köylerine gelen ziyaretçiler, bu köylerde yaşayan yerel halk ile esnaf oluşturmaktadır. Ziyaretçilere yüz yüze görüşme tekniği ve rastgele örnekleme göre, yerel halka ve esnafa ise yüz yüze görüşme tekniği ile anket uygulanmıştır. Araştırma 470 kişi ile gerçekleştirilen karma desenli bir araştırmadır. Birinci elden sağlanan veriler SPSS 21 programı ile analiz edilerek değerlendirilmiştir. Ayrıca

* Uzm. Serpil Kara, Tan Okulları, Nilüfer-Bursa / Türkiye, serpil.comert@hotmail.com, Orchid ID: <https://orcid.org/0000-0002-2973-2075>

** Dr. Öğr. Üyesi Taner Kılıç, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, 11230, Gülümbe Kampüsü-Bilecik / Türkiye, taner.kilic@bilecik.edu.tr, Orchid ID: <https://orcid.org/0000-0002-1944-8214>

SWOT analizi yapılarak çalışma alanımıza konu olan Kızık köylerinin turizm potansiyeli ortaya çıkartılmaya çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: Rekreasyon, Turizm, Kırsal turizm, Kızık köyleri, Bursa

Abstract

The impact of Globalization has been increasing in economic and social life depending on technological development. One of the most important today's problems in the world is excessive and rapid urbanization which leads to destroy existing natural areas. This change in the social life has effects on human life in terms of body and mental in the long term. Therefore, people who want to move away from mundane everyday life practices, tend to join in one-day or short-term physical activities in the rural areas in a certain period of year in order to recover themselves mentally. Thus, rural areas which have potential recreation areas located near the city center with its natural and historical contexts, are gaining a character of tourism center.

Some of Kızık villages in Bursa are selected as our study area that consists of Cumalıkızık, Hamamlıkızık and Derekızık villages because they still have been protecting their countryside features with its rich history and natural beauties. On the other hand, Fidyekızık and Değirmenlikızık settlements, which have been handled in the context of rural tourism, have lost their rural characteristics due to their proximity to the city center which causes these villages to have excessive urbanization and dense population. For this reason, these villages are excluded from our study area. The initial aim of this study is to determine the rural tourism potential of villages of Kızık and to evaluate the potential of these villages regarding the urban recreational tourism. For the data collection phase, field research and literature review were conducted, and some necessary documents were obtained from the relevant government agencies. The population of this study consist of visitors, the local people and artisans. Thus, the three analysis units of the research are visitors, local people and artisans. While a questionnaire was applied to the visitors as the random sampling face to face interview technique, same questionnaire was applied to the local villagers and artisans as the face to face interview technique. The research is mixed-pattern research with 470 people. First-hand data were analyzed and evaluated by SPSS 21 program. Besides, SWOT analysis has been done to reveal the tourism potential of the Kızık villages in our study area.

Key Word: Recreation, Tourism, Rural tourism, Kızık villages, Bursa.

1. Giriş

Dünyada meydana gelen hızlı sanayileşme, aşırı kentleşme ve artan teknoloji; ekonominin gelişmesine ve sosyal yapının değişmesine yol açmaktadır. Özellikle hızlı nüfus artışı ile büyük şehirlerde yaşanan

kargaşadan uzaklaşma isteği, turizmi doğal bir sonuç olarak ortaya çıkarmaktadır. Turizm tarihi-geleneksel değerleri, sosyo-kültürel özellikleri ve çevresel faktörleri kapsayan bir hizmet sektörüdür. Bu nedenle turizm çok boyutlu ele alınması gereken bir olgudur.

Turizmde deniz-kum-güneş üçlüsü uzun yıllar çekim gücü yaratırken, bugün turistlerin tatil yeri seçiminde özgün doğal ve kültürel zenginlikler daha fazla rol oynamaya başlamıştır¹. İnsanların rekreasyon ve turizm anlayışı sürekli değişime uğramaktadır. Uluslararası çevre bilincinin gelişmesi, turizmin önemli faktörlerinden biri olan doğal çekiciliklerin korunmasına yol açarak ekoturizmin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Ekoturizm, turizm faaliyetleri gerçekleştirilirken doğal ve tarihi değerlerin gelecek nesillere aktarımını benimsemektedir. Bu anlayış beraberinde sürdürülebilirlik kavramını ortaya çıkarmaktadır. Bir turizm ilkesi olarak gelişmeye başlayan sürdürülebilir turizm, tarihi ve kültürel değerler ile doğal zenginliklerin korunarak, turizmin uzun vadede kalıcılığını sağlamaktır. Kırsal alanlarda ortaya çıkan bir turizm çeşidi olarak kırsal turizm ise çok yönlü ve kompleks bir aktivitedir. Kırsal turizm, çiftlik turizmi, yeşil turizm veya yayla turizmi olmakla birlikte, doğa tatillerini ve özellikle de ekoturizm, alışveriş, kayak, bisikletli ve atlı doğa gezileri, macera, rafting, spor, termal turizm, avcılık ve balıkçılık, sanat, tarih ve etnik yapıya endeksli bir turizm çeşididir².

Sanayi devrimi ile birlikte doğal kaynakların yoğun kullanımı çevresel tahribatı arttırarak kentlerde olumsuz bir baskı ortaya çıkarmıştır. Bu baskıdan kurtulmak isteyen kent insanı boş zamanlarında dinlenmek ve psikolojik olarak kendini yenileyebilmek için kırsal alanlara yönelmiştir. Özellikle sahip olduğu tarihi-kültürel değerleri, geleneksel yaşam tarzı, yerel ürünleri ve doğal güzellikleri ile çeşitli sportif faaliyetlerin yapılabileceği kırsal mekanlar turizm ve rekreasyon potansiyeli taşımaktadır. Bu potansiyel her

¹ Soykan, 2001, "Ege Bölgesi'nden Kırsal Turizme Özgün Bir Örnek: Şirince Köyü (Selçuk/İzmir)", Maltepe Üniversitesi Meslek Yüksekokulu Dergisi, Yayın No: 1, İstanbul: Safa Tanıtım ve Matbaacılık.

² Soykan, 2006, "Avrupa'da Kırsal Turizme Bakış Kazanılan Deneyim", II. Balıkesir Ulusal Turizm Kongresi, 20-22 Nisan, s.72-73.

yaştan bireyin aktif ya da pasif olarak kısa süreli veya günübirlik katılımları ile açığa çıkmaktadır. Böylece giderek gelişen kırsal turizm gerçekleştirildiği kırsal mekanların da önemini arttırmaktadır. Gün içinde yapılabilecek çok sayıda aktiviteyi içinde barındıran kırsal alanlar rekreasyonel açıdan da büyük potansiyel taŐır. Ancak bu potansiyelinin planlı kullanılmaması halinde çevresel bozulmalar ortaya çıkar. Doğal ve tarihi değerlerin bozulmaya başladığı kırsal mekanlar, ziyaretçilerin beklentisini karŐılayamaz hale gelir ve turizm faaliyetleri kısa vadede sona erer.

Bu araştırmanın amacı, Bursa'daki Kızık köylerinin kırsal turizm potansiyelinin ortaya konulması, bu potansiyelin kentsel rekreasyon açısından nasıl değerlendirildiğinin araştırılması, sorunların tespit edilmesi ve ileriye yönelik öneriler sunulmasıdır.

Bu çalışmada araştırma evrenine dahil ettiğimiz paydaŐlar, bu köylere gelen ziyaretçiler ile bu köylerde yaşayan yerel halk ve esnaftır. AraŐtırmada ziyaretçiler, yerel halk ve esnaf olmak üzere üç analiz birimi bulunmaktadır. Ziyaretçilere yüz yüze görüşme tekniği ve rastgele örnekleme göre, yerel halk ve esnafa ise yüz yüze görüşme tekniği ile anket uygulanmıştır. Araştırma 470 kişi ile gerçekleştirilen karma desenli bir araştırmadır. Yerel halk anketi, köye dıŐarıdan gelen esnafların varlığından dolayı köyde ikamet edenler ve esnaflık yapanlar olmak üzere iki ayrı gruba uygulanacak Şekilde hazırlanmıŐtır. GörüŐmeler 1 Mart - 20 Eylül 2016 tarihleri arasında üç farklı arazi çalışmasında gerçekleŐtirilmiŐtir. Cumalıkızık köyünde 320 ziyaretçi, 15 yerel halk ve 25 esnaf, Derekızık ve Hamamlıkızık köylerinde ise 40'ar ziyaretçi, 5'er esnaf ve 10'ar yerel halk ile yüz yüze görüŐülmüŐtür. Cumalıkızık köyünde ziyaretçilere uygulanan anket sayısının Derekızık ve Hamamlıkızık köyünden fazla olduğu dikkat çekmektedir. Bu durum Cumalıkızık köyünün kültür turizminin önemli merkezlerinden biri olması ve UNESCO tarafından dünya miras listesine alınması sonucu yıl içinde köye gelen ziyaretçi sayısının çok daha fazla olmasından kaynaklanmaktadır. Hafta içi ve hafta sonu ziyaret edilen köylerde yapılan görüŐmeler sonucunda elde edilen veriler SPSS 21 programında değerlendirilmiştir. Köylerin turizm potansiyelini ortaya çıkarmaya yönelik SWOT analizinin yapılması ile araştırmanın ana aŐaması tamamlanmıŐ ve araştırma rapor halinde yazılmıştır.

Kırsal turizm kapsamında ele aldığımız köylerden Fidyekızık ve Değirmenlikızık yerleşimleri kent merkezine yakınlığından dolayı zaman içinde aşırı yapılaşma ve yoğun nüfuslanma sonucu kırsal özelliklerini yitirdiğinden çalışma alanımızın dışında bırakılmıştır.

2. Kavramsal Çerçeve

Turizm insanların geçici veya devamlı asli kazanç elde etme faaliyeti için yerleşmeye dönüşmemek şartıyla konaklamaları; tatil, dinlenme, sağlık, kültür, spor, avlanma, diğer toplumları tanıma ve benzeri amaçlarla yurtiçi ve yurtdışı bölgelere gitmelerinden doğan; ekonomik, sosyal, kültürel iletişimlerin, doğal ve yapay çevre ortamında paylaşılmasıdır³. Doğal ve yapay çevrede var olan turizm çekicilikleri bulunduğu coğrafyadan etkilenmektedir. Coğrafya, en basit tanımıyla insan ve mekân ilişkilerini inceleyen bir bilim dalıdır. Coğrafya, birbirinden farklı doğal, beşeri, ekonomik, tarihi ve sosyal ortam ve olgulardan kaynaklanan karmaşık sorunları, kendi ilke ve yöntemlerine uygun olarak araştırıp, özellikle insan ve onun yaşama alanı olan doğal ortamı esas alarak çözümler sunmaya çalışır⁴. İnsanı ve mekânı araştırma merkezine alan coğrafya, yaşam alanlarındaki mekansal farklılığın en temel etkenidir. Bu durum insanların yaşam biçimi üzerinde doğrudan belirleyici olmaktadır. Sonuçta mekansal farklılıkların insan yaşamı üzerindeki etkisi turizm kavramını ortaya çıkarmaktadır.

Turizmin bir yerleşmeyi nasıl etkileyip değişime uğrattığı, bu değişim sırasında yerleşmede nasıl toplumsal-ekonomik-mekânsal etkiler yaratabileceği, turizmin mevsimlik özelliğinin nüfusa nasıl yansıdığı, ulaşım ile ilişkisi turizm ve coğrafyayı birleştirmekte ve turizm coğrafyasının gelişmesine neden olmaktadır. Beşeri coğrafyanın alt inceleme dallarından olan turizm coğrafyası; insan topluluklarının içinde yaşadığı, doğa ile birlikte oluşturdukları doğal ve kültürel varlıkları turizme yönelik incelemekte, insanlığın ortak mirası olan doğal ve kültürel çevre değerlerinin turizm amaçlı

³ T.C. Çevre Bakanlığı, 1997, Türkiye Çevre Atlası-96, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s.151.

⁴ Elibüyük, 1997, "Coğrafya'nın Önemi, Tanımı ve Sınıflandırılması", Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Talip YÜCEL'e Armağan, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yıl XXXIII/1-2, 105-130, Ankara.

kullanılması, korunması ve gelecek kuşaklara aktarılmasında etkin görevler üstlenmektedir. Başka bir anlatımla turizm coğrafyası insanların gittikleri turistik yerlerin coğrafi konumu, yüzey şekilleri, iklimi, bitki örtüsü, termal kaynakları, tarihi ve kültürel varlıkları ile ilgilenmektedir⁵.

Toplumsal bir varlık olan insan, turizm faaliyetleri sırasında kendini psikolojik ve fiziksel olarak ayakta tutacak çeşitli aktivitelere katılmaktadır. İnsanların bu doğrultuda gerçekleştirdiği turizm etkinlikleri, rekreasyon etkinlikleri ile birbirine benzemektedir.

Rekreasyon, insanoğlunun haz alma duygusu açısından doyurucu, duygusal ve zihinsel açıdan renovatif amaçlar taşıyan, sosyal, kültürel, ekonomik ve fizyolojik imkanları ile insanların iş vb. zamanlarından arta kalan boş zamanlarını değerlendirmeyi amaçlayan eylem ve etkinliklerdir⁶.

Rekreasyonun önemli bir uygulama alanı olan turizm, bazı çeşitleri ile bir boş zaman etkinliğinden çok yapılmasında zorunluluk ya da gereklilik bulunan bir çalışma özelliği taşımaktadır (iş turizmi gibi). Gerek bu şekilde oluşan turizm gerekse rekreatif amaçlı gerçekleştirilen turizm ile rekreasyon arasındaki bazı ilişkilerden söz edilebilir⁷.

Turizm amaçlı geziler, eğlenme ve dinlenme amaçlı gezilerden yer, yol, yüzler, yaşam tarzları, tavır ve davranışlarda çok boyutlu değişiklikler yapma imkanlarını arttırma özellikleri ile farklılıklar gösterir. Turizm genel olarak insanın para ve zaman harcamada büyük bir satın alma olayı iken rekreatif hizmetleri veya ürünleri kişinin olağan tüketim alışkanlıklarının içinde yer alır. Turizm, tüketicinin onu elde etmesi için evinden ayrılmasını gerektirirken rekreasyon, evde veya çevresinde yapılabilir⁸. Turizm ve rekreasyon kavramsal açıdan farklılık gösterse de gerçekleştirilen etkinlikler açısından birbirinden bağımsız düşünülemez. Özellikle turizm amaçlı yapılan tüm seyahatlerde

⁵ Emekli, 2006, "Coğrafya Kültür ve Turizm: Kültürel Turizm", Ege Coğrafya Dergisi, S:15, s.51-59.

⁶ Sevil, 2012, "Boş Zaman ve Rekreasyon: Kavram ve Özellikler (1. Ünite)", Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

⁷ Karaküçük, 2008, Rekreasyon Boş Zamanları Değerlendirme, **IV**. Baskı, Ankara: Gazi Kitabevi.

⁸ Karaçar, 2014, "Boş Zaman ve Rekreasyonun Tarihsel Gelişim Süreci", Ali Yaylı (Ed.); *Rekreasyona Giriş*, 1. Baskı, Detay Yayıncılık: Ankara, ss.69-130.

bireyin kendini mutlu etmek için yaptığı aktiviteler rekreasyonel turizm olarak adlandırılır.

Doğal ve yapay çevrede gerçekleştirilen turizm etkinlikleri, coğrafi bölgelerin sahip olduğu turistik çekiciliklere göre çeşitlenmektedir. Festival, folklor, tiyatro, sergi gibi sanat etkinliklerine katılmak, geçmiş ve yaşayan uygarlıklar ile kültürel değerleri tanımak, tarihi yerleri ve toplumun yaşam tarzlarını görmek amacıyla yapılan gezi kültür turizmi olarak adlandırılmaktadır.⁹ Turistlerin ihtiyaçlarının çeşitlenmesi kültürel kaynakların önemini arttırarak kültürel turizmin, gelişmesine katkıda bulunmuştur. Kültürel turizmin ilgi uyandıran değerlerinden biri olan geçmiş yaşantıya ait izler ise tarihi turizmin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Özellikle teknolojik yaşantı, doğal kaynakların hızlı tüketimi karşısında kendini koruyabilmiş kırsal alanlar, sahip oldukları tarihi mimari ve sokak dokusu ile tarihi kültürel turizmin en çekici merkezlerini oluşturmaktadır. Değişik kültürleri ve kültür eserlerini görmek için yapılan seyahat olarak tanımlanan kültürel turizm, bölge halkının kültürü, tarihi ve bölgenin arkeolojik özellikleri ile ilişkili bir turizm türüdür¹⁰.

Doğal kaynaklara bağlı gerçekleştirilen kırsal turizm ise kırsal yerleşmelerden bağımsız düşünülemez. Kırsal turizmin bir unsuru olan kırsal coğrafi ortamlar; doğal ve kültürel yapılarıyla, özellikle kent insanının giderek artan rekreasyon gereksinimine geçmişten günümüze cevap vermeye çalışmaktadır. Kent insanları, çoğunlukla kırsal alanlara, rekreasyonel amaçlı gününbirlik veya akraba-eş/dost ziyaretleri için giderken, özellikle kırsal yaşam biçiminin çekiciliği, stres ve baskı yaratacak sınırlamaların ve zorunlulukların olmayışı, buna karşın kişilerin kendilerini özgür hissetmelerini sağlayacak olanakların varlığı, günümüzde gerek hafta sonları gerekse mevsimlik tatillerde bu ortamlara yoğun ziyaretleri beraberinde getirmiş ve böylece kırsal turizm denilen bir turizm türü doğmuştur¹¹. Dünyada olduğu gibi ülkemizde

⁹ Aydın, İ. (1990). Açıklamalı Turizm Terimler Sözlüğü, Aydın. ss.27.

¹⁰ Haberal, 2015, Turizmde Alternatif: Ekolojik Turizm, Doğa Turizmi, Kırsal Turizm, Yayla Turizmi. Ankara: Detay Yayıncılık.

¹¹ Soykan, 1999, "Doğal Çevre ve Kırsal Kültürle Bütünleşen Bir Turizm Türü: Kırsal Turizm", *Anatolia Turizm Araştırma Dergisi*, Yıl 10, Mart-Haziran.

de kırsal turizmin önemi son dönemde giderek artmaktadır. Kırsal turizm; doğal çevrenin varlığını sürdürebildiği, şehir yerleşmelerinden mekan olarak farklı geleneksel yaşam tarzının sergilendiği, tarihsel ve kültürel değerleri ile otantik havanın egemen olduğu ortamlarda gerçekleştirilir.

Turizmin gerçekleştirildiği ortamda devam edebilmesi sürdürülebilirliğine bağlıdır. Bu nedenle sürdürülebilirlik tüm turizm türlerinde önem taşımaktadır. Sürdürülebilirlik kavramı yaşamsal faaliyetlerin bütününde kendine yer bulduğundan birçok konuyla ilişkilendirilebilir ve farklı anlamlar yüklenebilir. Örneğin; ormanların, sulak alanların sürdürülebilirliği, sürdürülebilir kentler, sürdürülebilir tarım, sürdürülebilir mimari, sürdürülebilir turizm vb. gibi kullanımlar sürdürülebilirlik konusunu, üzerinde çok konuşulan karmaşık bir kavram haline dönüştürmüştür¹². Sürdürülebilirlik her ne kadar karmaşık bir kavram haline dönüşse de ilgili olduğu alanda var olan unsurların planlı bir şekilde değerlendirilmesini ve özellikle turizmde çekiciliklerin korunarak geleceğe aktarılmasını ifade etmektedir. Doğal ya da tarihi mekanlarda var olan mirasların gelecek nesillere aktarılması, yerel halkın sahip olduğu değerlerin tahrip edilmesine ve hızlı tüketilmesine engel olması, turizmi geçim kaynağı olarak uzun vadede gerçekleştirmesi için sürdürülebilirlik önem arz etmektedir.

3. Bursa Kızık Köylerinin Genel Özellikleri

Bursa'nın doğusunda Uludağ'ın kuzeye bakan yamaçlarında birkaç kilometre arayla sıralanmış beş Kızık köyü yer almaktadır. Bu köyler arasında Uludağ'ın kuzey yamaçlarından akan dere ve çaylar sınır oluşturmaktadır. Kestane, kayın, meşe, kiraz, dut ve çam ağaçlarının geniş yer kapladığı birer tarım ve orman köyü özelliği taşıyan köylerin ortalama yükseltisi 300 metredir. Köyler, Bursa merkezine 15 kilometre uzaklıkta bulunan Derekızık köyü en doğuda olmak üzere Hamamlıkızık, Cumalıkızık, Fidyekızık ve Değirmenlikızık olarak batıya doğru dizilmiştir. Yapılan araştırmalar sonucu elde edilen bilgilere göre bu köylerin aynı zamanda İç Anadolu'dan Bursa'ya

¹² Yavuz, 2010, "Sürdürülebilirlik Kavramı ve İşletmeler Açısından Sürdürülebilir Üretim Stratejileri", Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S:7(14), s.63-86.

kadar uzanan İpek Yolu kenarında sıralandığı bilinmektedir. Köylerin kuruluş yılları ise tahrir defterlerinde yer alan kayıtlara göre Osmanlı Dönemi'ne dayanmaktadır. Köylerin kurucularının Orta Asya'dan gelen Kızık Türkmenleri olduğu bilinmektedir. Kurtuluş Savaşı yıllarında Yunanlılar tarafından tahrip edilen köylerden sadece "Cumalıkızık" tarihi dokusunu koruyup günümüze kadar ulaşabilmiştir. Tarihi sokak dokusu ve Osmanlı mimarisi evleri ile ayakta kalabilen nadir köylerden biri olan Cumalıkızık UNESCO tarafından Dünya Mirası olarak ilan edilmiş ve tarihi bir sit alanı olmuştur. Kırsal mekan özelliğini koruyan Derekızık ve Hamamlıkızık köyleri, Osmanlı mimari motiflerini yansıtan birkaç yapıyla tarihi geçmişini günümüze kadar getirmiştir.

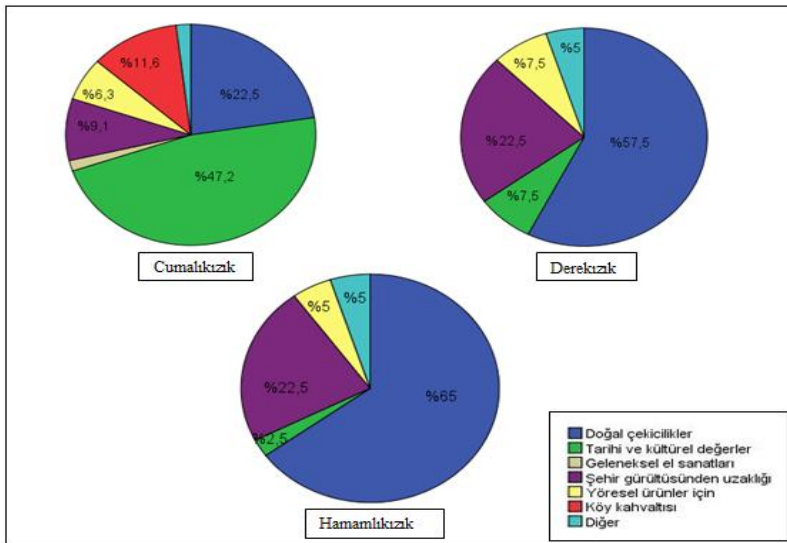
Çalışma alanımızı kırsal mekan yapısını koruyan Derekızık, Hamamlıkızık ve Cumalıkızık köyleri oluşturmaktadır. Tarihsel geçmişinin yanı sıra sahip oldukları doğal güzellikleri ile çekiciliği olan ve geliştirilebilir kırsal turizm alanlarıdır. Şehir merkezine göre en uzak ve en doğuda yer alan Derekızık, piknik yapan günübirlikçilerin tercih ettiği kırsal mekanlardan biridir. Hamamlıkızık yakınlığından dolayı Cumalıkızık'ın gölgesinde kalmış gibi gözükse de mesire alanları ve alabalık çiftlikleri ile ziyaretçileri kendine çekmektedir. Cumalıkızık ise tarihi kırsal turizm mekanlarından biridir.

Şekil 1: Kızık Köylerinin Lokasyonu

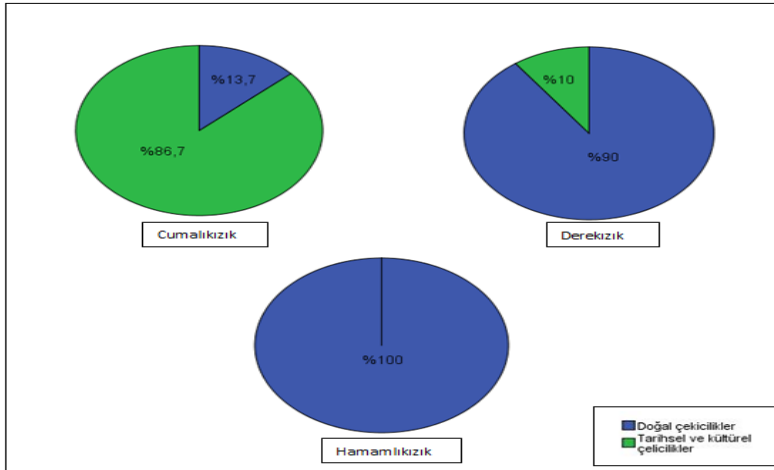
4. Bulgular ve Yorumlar

Kırsal alanlar; doğal çekicilikleri, tarihi değerleri ve geleneksel yapısı ile önemi artan turistik mekanlardır. Uzun yıllar gerçekleştirilen kitlesel turizm, hızlı tüketim sonucu turizm alanlarında çevresel yapının bozulmasına ve turizm alanlarının çekiciliğini yitirmesine neden olmuştur. Dolayısıyla doğal ve tarihi değer olarak kendini koruyabilmiş mekanların önemi artmaya başlamıştır. Bu kapsamda kıvık köylerine gelen *ziyaretçilere*, kıvık köylerini tercih etme sebepleri sorulmuştur. Üç köye ait veriler değerlendirildiğinde Cumalıkızık ziyaretçilerinin % 22,5'i, Derekızık ziyaretçilerinin % 57,5'i, Hamamlıkızık ziyaretçilerinin ise % 65'i doğal çekicilikler cevabını vermiştir. Cumalıkızık, kırsal alan sivil mimarisinin en önemli örneğidir. Tarihine özgün geleneksel konutları ve sokak dokusu ile bozulmadan günümüze ulaşmıştır. Bu nedenle ulusal ve uluslararası çevrede büyük ilgi görmektedir. Sahip olduğu tarihi çekicilikleri ile çok sayıda turisti ağırlamaktadır. Ziyaretçiler için Cumalıkızık köyünün en önemli çekici unsurunu % 47,2 ile tarihi alanlar oluşturmaktadır (Grafik 1).

Grafik 1: Ziyaretçilere göre Kızık köylerinde en önemli kırsal turizm çekiciliği. **Kaynak:** Alan anketleri (2016)

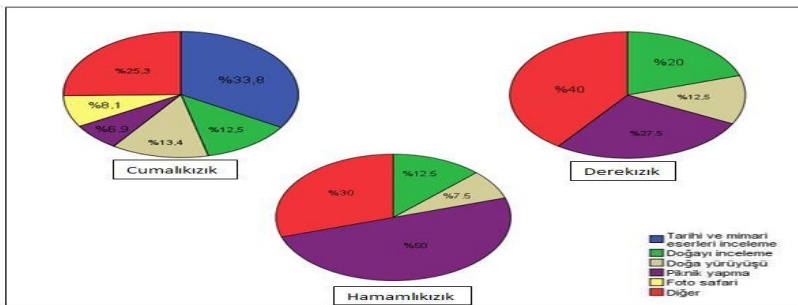
Turizmin en büyük paydaşlarından birini yerel halk oluşturmaktadır. Yaşadıkları çevrede gerçekleştirilen rekreasyonel faaliyetleri ya da turizm etkinliklerini değerlendirebilecek önemli unsur gruplarındandır. Bu düşünce içinde araştırmamızı gerçekleştirirken kızık köylerinde yaşayan *yerel halka* benzer soru sorulmuştur. Cumalıkızık halkının % 86,7'si tarihsel ve kültürel değerler, %13,3 doğal alanlar cevabını vermiştir. Hamamlıkızık'ta yerel halkın tamamı en önemli turizm çekiciliğinin doğal alanlar olduğunu ifade ederken, Derekızık'da ise % 90'ı doğal alanlar %10'u tarihi değerler olarak yanıtlamıştır. Cumalıkızık'ta yerel halkın büyük bölümü tarihi alanların varlığını önemsemektedir. Yaşadıkları çevrenin korunmasına bu anlamda katkıda bulunmaktadır. Çünkü sahip oldukları değerler ilgi görmektedir. Yerel halk hem tarihi geçmişine sahip çıkmakta hem de azalan iş imkanlarını bu değerler sayesinde arttırmaktadır. Turizmi geçim kaynağı olarak gören köy halkı ile köye gelen ziyaretçilerin benzer soruya aynı cevabı verdiği görülmektedir (Grafik 2). Yerel halkın köyleri daha iyi tanıması verilen cevaplar üzerinde belirleyici olmuştur. Günöbirlük turizm olarak değerlendirilen köylerde yerel halk, turizm çekiciliklerinin farkındadır. Bu durum gelen ziyaretçilerin beklentilerinin karşılanmasına ve köylerin turizm potansiyelinin istenilen doğrultuda geliştirilmesine olanak sağlamaktadır.

Grafik 2: Yerel halka göre Kızık köylerinde en önemli kırsal turizm çekiciliği

Kaynak: Alan anketleri (2016).

Köye gelen ziyaretçilerin köyde katıldıkları etkinlikler, geliş sebeplerinden bağımsız değildir. Dolayısıyla doğal çekiciliklerin turizm potansiyelini değerlendirirken, gelen ziyaretçilerin katıldığı rekreatif faaliyetleri de ele almak gerekmektedir. 700 yıllık yaşayan kültürel miras olarak tanımlanan Cumalıkızık, şehir içinden ve şehir dışından aynı zamanda yurtdışından gelen çok sayıda ziyaretçiyi ağırlamaktadır. Osmanlı mimarisini günümüze kadar taşıyabilen, tarihin izlerini yansıtan az sayıdaki yerleşimlendendir. Dolayısıyla gelen turistlerin %33,8'i tarihi ve mimari eserleri incelemektedir. %25,3'lük oran ile en çok yapılan diğer etkinlikler ise foto safari, kahvaltı ve doğa yürüyüşüdür. Cumalıkızık'dan sonra kırsallığını en fazla koruyabilen Derekızık köyünde gelen turistlerin %27,5'inin gerçekleştirdiği rekreatif faaliyet piknik yapmadır. Köyün sahip olduğu Baba Çınar mesire alanı buraya gelenlere piknik yapma imkanı sunmaktadır. Yapılan faaliyetlerin yanı sıra geliştirilebilir potansiyeli sayesinde var olan etkinlikler çeşitlendirilebilir. Ziyaretçilerin daha uzun sürede köyde kalmalarını sağlamak adına alternatif olanaklar oluşturulmalıdır. Baba Çınar mesire alanından Küreklidere Şelalesi'ne kadar belirlenen güzergahlar üzerinden atv turları düzenlenebilir. Bahçe turizmi kapsamında köye gelen ziyaretçilere, yerel halkın ürettiği tarım ürünlerini toplama imkanı sağlanabilir. Köy yerleşmesi özelliğini kaybeden ancak alabalık çiftlikleri ve mesire alanları ile ziyaretçi çeken Hamamlıkızık'ta en fazla gerçekleştirilen rekreatif faaliyet %50 ile piknik yapmadır. Özellikle köyün girişinde yer alan Korusu mesire alanı ile Uludağ'ın eteklerinde yer alan Hamamlıkızık Kent Ormanı bu anlamda değerlendirilmektedir (Grafik 3).

Grafik 3: Ziyaretçilerin Kızık köylerinde turistik ve rekreatif amaçlı katıldıkları faaliyetler.

Kaynak: Alan anketleri (2016)

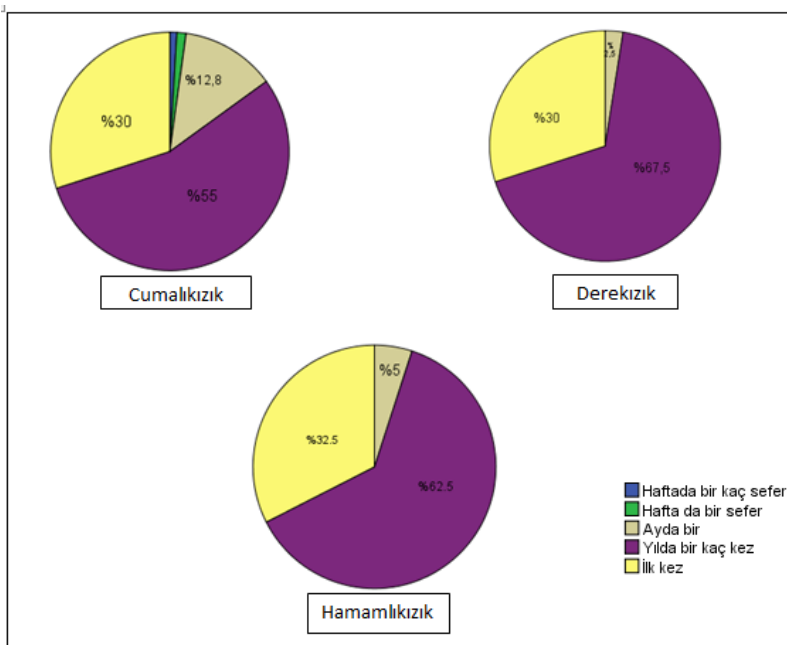
Köylerde var olan potansiyelin değerlendirilmesi köylerin sahip olduğu doğal ve tarihi çekiciliklerin yanı sıra, ziyaretçilerin köylere hangi sıklıkla geldiklerine de bağlıdır. Bu nedenle Derekızık ve Hamamlıkızık'ta ankete katılan ziyaretçilere köylere hangi sıklıkla geldikleri sorusu yöneltilmiştir. Araştırmamıza katılan ziyaretçilerin yarısından fazlası Derekızık köyüne yılda birkaç kez geldiğini ifade etmiştir (Grafik 4). Yılda birkaç kez gelen ziyaretçilerin neredeyse tamamı köyün yeteri kadar değerlendirilmediğini düşünmektedir. Gelen ziyaretçilerin büyük bölümü doğal çekiciliği olduğu için köyü tercih ettiğini belirtmektedir. Ancak sahip olduğu doğal çevre şartları köyde alternatif rekreasyonel etkinliklerin geliştirilebileceğine imkan sağlamaktadır.

Ankete katılanlardan Hamamlıkızık köyüne yılda birkaç kez gelenler, köyün rekreasyonel açıdan istenilen düzeyde değerlendirildiğini düşünmektedir (Grafik 4). Burada var olan alabalık tesislerinden, kent ormanından ve Korusu piknik alanından istedikleri düzeyde yararlanmaktadırlar. Ayrıca beklenti içinde olmadıklarını belirten ziyaretçiler, köyün sınırları içinde yer alan Küreklidere Şelalesi'nin aktığı dere yatağı ve kanyonun yürüyüş yapan gruplar tarafından kullanıldığını belirtmektedir. Ancak arazi çalışmasında elde edilen gözlemlere dayanarak bu çevrenin etkinlik kaynaklı rekreasyonel faaliyetler ile zenginleştirilmesi gerektiğidir. Hamamlıkızık konum olarak Cumalıkızık ve Derekızık arasında yer almaktadır. Cumalıkızık ile arasında Orienteering geliştirilebilir, Derekızık ile sınır olan Küreklidere Kanyonu'na yürüme parkuru yapılabilir. Aynı zamanda ormanlık alandan dağ bisikletleri kullanılarak bisiklet yolları açılabilir.

Cumalıkızık köyüne gelen ziyaretçilerin % 55'i yılda birkaç kez köye gelmektedir. Genellikle gerçekleştirilen köy kahvaltısı, gözleme ve tarihi kültürel turizm köy için yeterli görülmemektedir. Daha yenilikçi ve hizmet koşullarının iyileştirildiği, kısa süreli gelen turistler için kalite değeri yüksek pansiyon ya da butik otellerin yapılması talep edilen unsurlardır. Böylece gerçekleşen turizm faaliyetlerinin yanı sıra daha çok turistin gelebileceği, yılda birkaç kez gelenlerin bu süreyi daha da kısaltacağı öngörülmektedir. Üniversite turları, şehir turları ile arkadaşları ya da akrabalarından duyup

gelenlerin sayısı ankete katılanlar arasında % 30'dur. Haftada bir ya da birkaç sefer gelen sadece % 2 kişi bulunmaktadır. Bunların köye geliş sebepleri akraba ziyaretleridir (Grafik 4).

Köylere yapılan ziyaretlerin daha sık hale getirilmesi turizmin gelişmesi ya da sahip olunan tarihi ve doğal varlıkların rekreasyonel açıdan değerlendirilmesine bağlıdır. Ancak gerçekleştirilen gününbirlik ziyaretlerin planlı bir şekilde artırılması gerekmektedir. Bu doğrultuda gelen ziyaretçilerin yaklaşımı dikkate alınmaktadır.

Grafik 4: Ziyaretçilerin köyleri ziyaret etme sıklığı

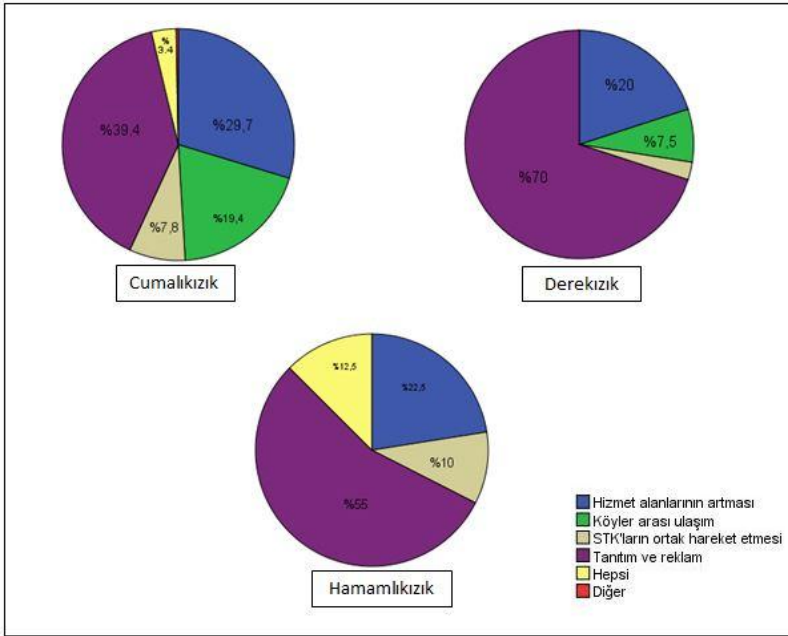
Kaynak: Alan anketleri (2016)

Cumalıkızık'ta ankete katılan ziyaretçilerin % 39,4'ü ziyaretçi sayısının artırılması ya da turizm faaliyetlerinin çeşitlenmesi için reklam ve tanıtımın yapılması gerektiğini ifade etmektedir. Özellikle dünya miras listesinde yer alan Cumalıkızık Köyü'nün daha geniş kitlelere hitap etmesi gerekmektedir. Bu nedenle köyün reklamı en iyi şekilde yapılmalıdır. Ancak ziyaretçiler Bursa şehir merkezindeki tabelalar üzerinden gerçekleştirilen tanıtımın yetersiz

kaldığını düşünmektedir. Köye ulaşımın yapıldığı güzergah üzerinde konumunu gösteren levhaların sayıca azlığı ve var olanların oldukça küçük yazılmış olması dikkat çekme açısından zayıf kalmaktadır. Bu anlamda tanıtımın daha kaliteli yapılması gerekmektedir. Cumalıkızık köyünün tarihi turizm açısından yüksek olan potansiyelinin değerlendirilmesi için doğru tanıtım en gerekli olan unsurdur. Bunun yanı sıra en iyi reklamı ise gelen ziyaretçi yapmaktadır. Genellikle gününbirlik gelen ziyaretçilerin gezi sırasında ihtiyaçlarının karşılanması oldukça önemlidir. Ruhlen doyum sağlamakla birlikte her açıdan hizmetin kaliteli olmasına özen gösterilmelidir. Araştırmamıza katılanların % 29,7'si ziyaretçi sayısının artması için hizmet alanlarının çeşitlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir.

Derekızık Köyü'ne gelen ziyaretçilerin % 70'i ziyaretçi sayısının arttırılması için reklam ve tanıtımın yapılması gerektiğini bu açıdan yetersizliğin olduğunu belirtmektedir. Ziyaretçilerin % 20'si ise köyde var olan hizmet alanlarının yetersiz olduğunu ifade etmektedir. Gününbirlik turizmin ön planda olduğu köyde, gelen ziyaretçilerin bir kısmı kısa süreli konaklama ihtiyacı duymaktadır. Ancak ziyaretçilerin konaklama ihtiyacını karşılayacak herhangi bir tesisin olmaması önemli bir altyapı eksikliğidir. Ayrıca yiyecek-içecek tesislerinin çeşitlilik göstermemesi bu alandaki seçiciliği azaltmıştır. Turizmin geliştirilebilmesi için hizmet alanlarının çeşitlendirilmesi ve kalitesinin arttırılması gerekmektedir.

Hamamlıkızık'da da Derekızık köyünde olduğu gibi ziyaretçi sayısının arttırılması için en önemli yapılması gereken tanıtım ve reklamdır. Hamamlıkızık'ta alabalık çiftliklerini, mesire alanlarını, şelale ve kanyonu rahatlatma ve kendini yenileme amacı ile değerlendiren ziyaretçilerin % 55'i tanıtım ve reklamın önemli olduğu ve köylerde yetersiz kaldığını belirtmektedir (Grafik 5). Bursa çevresinde yaşayan birçok insanın bu köylerle ilgili yeterli bilgiye sahip olmadıklarını düşünmektedir. Ziyaretçiler, görülmesi gereken yerler arasında olduğunu düşündükleri Hamamlıkızık'ın doğal çevresinin iyi bir şekilde tanıtılması gerektiğini ifade etmektedir.

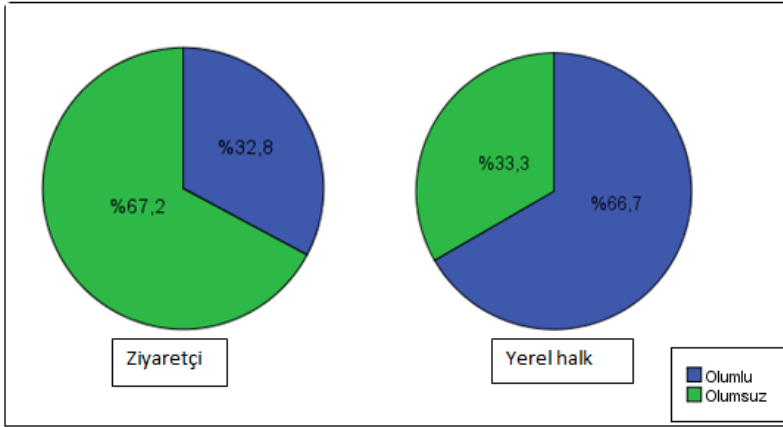

Grafik 5: Kızık köylerinde turizmin geliştirilmesine yönelik yapılması gerekenler

Kaynak: Alan anketleri (2016)

Yaşayan tarih olarak adlandırılan Cumalıkızık sahip olduğu değerleri ile açık hava müzesi özelliği yansıtmaktadır. Tüm insanlığın ortak mirası olarak kabul edilen kültürel ve doğal varlıkları dünyaya tanıtmak, bu mirası gelecek nesillere aktarmak, toplumda bu değerlerin korunması ve yaşatılması için gerekli bilinci oluşturmak amacıyla UNESCO Genel Konferansı'nca 16.11.1972 tarihinde "Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme" kabul edilmiştir. Bu sözleşme doğrultusunda Bursa ve Cumalıkızık 2000 yılında geçici miras listesine alınmıştır. Hak ettiği değeri bulması adına yapılan çalışmalar sonucunda ise 2013 Şubat ayında Dünya Miras Merkezine sunulmuştur. Katar'ın başkenti Doha'da 15 - 25 Haziran 2014 tarihleri arasında düzenlenen Dünya Miras Komitesi (DMK) 38. Dönem Toplantısı'nda Bursa'yı Dünya Miras Listesi'ne kaydetmiştir. Bursa, Dünya Miras Listesine 998. sıradan girerek bu listedeki varlık sayımızı 13'e çıkarmıştır. Bursa ve Cumalıkızık bugün hala yaşayan ticari kültürü ve kente

oldukça yakın kırsal yaşamın devamlılığı ile birlikte erken dönem Osmanlı kent kültürü ve yaşam şekline iyi bir örnek teşkil etmektedir¹³. Ulusal ve uluslararası ziyaretçilerin geldiği Cumalıkızık'ta tarihi çekiciliklerin turizm potansiyeli açısından değerlendirilmesinde bu durum da göz önünde bulundurulmaktadır.

Grafik 6: Cumalıkızık Köyü'nün UNESCO tarafından dünya miras listesine alınmasının turizm faaliyetleri üzerindeki etkisi. **Kaynak:** Alan anketleri (2016)

Cumalıkızık'ta yaşayan yerel halka Cumalıkızık Köyü'nün UNESCO tarafından dünya miras listesine alınması, köyünüze yönelik yapılan turizm faaliyetlerine etkisi olup olmadığını, gelen ziyaretçilere ise Cumalıkızık'ın UNESCO tarafından dünya miras listesine alınması köyü ziyaret etmenizdeki etkisi olup olmadığı sorusu yöneltilmiştir (Grafik 6). Yerel halk ve ziyaretçiler bu konuda tamamen fikir ayrılığı yaşamaktadır.

Yerel halkın % 66,7'si UNESCO tarafından dünya mirasına kabul edildiği için köye yönelik ilginin arttığını düşünmektedir. Buna gerekçe olarak köyde yer alan yapıların restorasyonunun artırılması, Osmanlı eserlerinin

¹³ Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü (2014), Bursa ve Bergama Dünya Miras Listesinde. [Erişim: 9 Kasım 2017, [http://: www.kulturvarliklari.gov.tr/ TR,100579/bursa-ve-bergama-dunya-miras-listesinde.html](http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,100579/bursa-ve-bergama-dunya-miras-listesinde.html)].

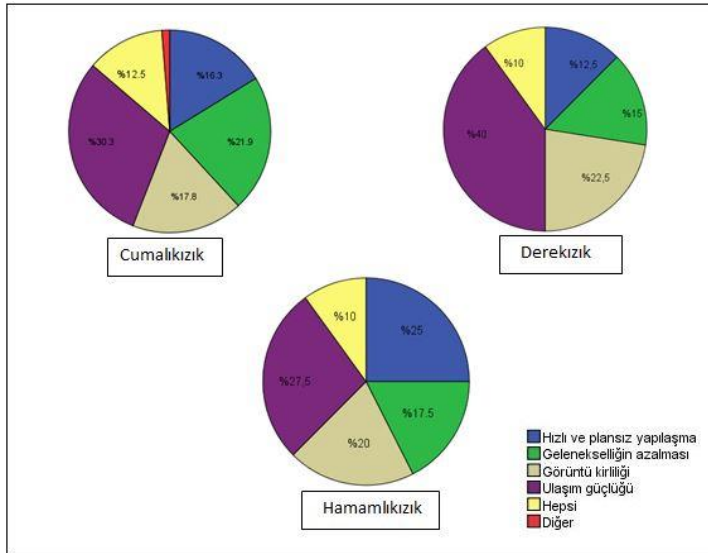
sergilendiği müzenin açılması, şehir merkezi içinde tabelalarda reklamının yapılıyor olmasını göstermektedir. Bu nedenle yerel halk köyde gerçekleştirilen turizm faaliyetlerini olumlu etkilediğine inanmaktadır. Aynı zamanda UNESCO derneğinin varlığı yabancı turistlerin köye olan ilgisini arttırmaktadır.

Gelen ziyaretçilerin % 67,2'si köyü ziyaret etmelerinde köyün UNESCO tarafından koruma altına alınmasının herhangi bir etkisi olmadığını belirtmektedir. Köyün daha çok çekilen diziler sayesinde tanındığını ve hala dizilerin etkisinin sürdüğünü, UNESCO tarafından miras listesine alındığını köye geldiklerinde öğrendiklerini ifade etmektedir. % 32,8'i ise tarihi, kültürel miras olan Cumalıkızık Köyü'nün hak ettiği değeri görmediğini ve köye gelmelerinde UNESCO'nun etkisi olduğunu söylemektedir. Köy içindeki konutların bir kısmında çekilen dizilerin isimlerinin olduğu tabelalar yer almaktadır. Köye gelen ziyaretçiler, görüntü kirliliği olarak düşündükleri bu durumun köyün tarihi yapısının önüne geçtiğini ve bu durumdan ciddi derecede rahatsız olduklarını ifade etmektedir.

Kızık köyleri doğal ve tarihi değerleri, mesire alanları, yerel ürünleri ve el sanatları ile kırsal çekiciliği olan kırsal turizm alanlarıdır. Köy kahvaltısı, piknik yapma, foto safari, treeking, tarihi mimari eserleri inceleme köylerde yapılan önemli rekreasyonel faaliyetlerdir. Ayrıca ahududu ve kiraz festivali geleneksel olarak her yıl Haziran ve Temmuz aylarında düzenlenmektedir. Dolayısıyla hafta içi ve hafta sonu çok sayıda günübirlikçilerin ziyaretine uğramaktadır. Gerçekleştirildiği alanlarda sürekliliğin sağlanabilmesi için var olan değerlerin korunması önemlidir. Yoğun kullanımın gerçekleştirildiği alanlarda korumanın yanında görüntü kirliliği, geleneksel yaşam tarzının azalması, plansız yapılaşma, doğal alan tahribatı, ulaşım güçlülüğü gibi birtakım sorunlar ortaya çıkmaktadır.

Cumalıkızık köyüne gelen ziyaretçilere köyde dikkati çeken en önemli sorunun ne olduğu sorulduğunda % 30,3'ü ulaşım güçlüğü olduğunu ifade etmiştir (Grafik 7). Şehir merkezine 15 km uzaklıkta bulunan Cumalıkızık'a ulaşım genellikle minibüslerle sağlanmaktadır. Ulaşım alternatifi olmadığı için ziyaretçiler açısından sorun olarak görülmektedir. Özel araçla gelindiğinde ise

yol ayrımlarında tabelaların yetersizliği en çok dile getirilen sorun olmuştur. % 21,9 ile geleneksel yaşam tarzının azalması en çok ifade edilen ikinci sorun olmuştur. Ankete katılanlar arasında Derekızık köyünü ziyaret edenlerin % 40'ı, Hamamlıkızık'ta ise ziyaretçilerin %27,5'i, Cumalıkızık köyünde olduğu gibi en önemli sorunun ulaşım güçlüğü olduğunu belirtmiştir Ziyaretçiler yaptıkları gözlemlerde köydeki yaşam tarzında şehir etkisinin hissedildiğini belirtmektedir. Hızlı ve plansız yapılaşma özellikle köy güzergahı çevresinde çarpık bir görüntü kirliliği oluşturmaktadır. Aynı zamanda hizmet kalitesinin yetersizliği, doğal çevre düzensizliği, tabelaların oluşturduğu kirlilik ve otopark sorunu diğer grubu içinde yer almaktadır.

Grafik 7: Kızık köylerinde ziyaretçilerin dikkatini çeken sorunlar

Kaynak: Alan anketleri (2016)

Kırsal turizmin geliştirilmesi, sorunların ortadan kaldırılarak rekreasyonel potansiyelin en doğru şekilde değerlendirilebilmesi için turizm alanının her yönü ile tanınması gerekmektedir. Kızık köylerinde yaptığımız alan gezileri ve köylerde uyguladığımız anket çalışması sonucunda SWOT

analizi yapılmıştır. Fırsatlar ve tehditler dikkate alınarak köylerin turizm potansiyelini açığa çıkaracak güçlü ve zayıf yanlar belirlenmiştir.

Cumalıkızık Köyü'nde günübirlik rekreasyonel faaliyetlerin ve kısa süreli turizmin geliştirilebilmesi için imkanların yeterli olduğu görülmektedir. Ankete katılan yerel halk ve esnafın sorulan sorulara verdiği cevaba göre en güçlü yanını köklü tarihi geçmişi oluşturmaktadır. UNESCO tarafından kültürel miras listesine alınması ve Uludağ'ın eteklerinde bulunması özellikle yerel yönetimlerin bölge üzerinde çeşitli projeleri geliştirmesine imkan vermektedir. Ancak Cumalıkızık'ta bulunan konutların özgün yapısına göre yeniden restore edilmesi sırasında yaşanan aksaklıklar ve çevre düzensizliği turizmin gelişimini yavaşlatmaktadır. Ayrıca Cumalıkızık'ta alternatif rekreasyonel faaliyetlerin yapılabileceği ortamların varlığı köye olan ilgiyi arttırmaktadır. Cumalıkızık'ta turizmin sürdürülebilmesi için Cumalıkızık'ın var olan güçlü yanlarının korunması gerekmektedir. Ayrıca bu durumun ortaya çıkaracağı alternatif turizm faaliyetleri, köyde yeni iş sahalarının gelişimine zemin oluşturacaktır (Tablo 1).

Araştırma alanı içinde yer alan Hamamlıkızık ve Derekızık'ta da anket çalışması ve gözlem yapılmıştır. Bu köyler Cumalıkızık kadar ziyaretçi çekmese de sahip olduğu doğal güzellikleri ile rekreasyonel açıdan değerlendirilebilmektedir. Ancak ziyaretçi sayısının ve turizmden gelir oranının artırılması için köylerin zayıf ve güçlü yanları ile turizme fırsat sunacak imkanlar ve engel olacak tehditlerin bilinmesi gerekmektedir. Bu açıdan kendi içsel yapısından doğan güçlü ve zayıf yönleri ile çevresel faktörlerden kaynaklanan fırsatları ve tehditleri yapılan gözlem ve anketlerle belirlenmiştir (Tablo 2 ve 3).

Derekızık ve Hamamlıkızık köylerinde kısa süreli turizm ya da günübirlik rekreasyonel faaliyetlerin yapılabilmesi için uygun ortamlar bulunmaktadır. Halkın çok az bir bölümünün geçim kaynağı olarak değerlendirdiği turizm, alternatif olarak geliştirilebilir. Özellikle Derekızık köyünde haftasonu ağırlık kazanan ziyaretler genellikle ilkbahar ve yaz döneminde gerçekleştirilir. Yakın çevresinde doğal oluşumlar açısından çekiciliği yüksek olan Saitabat Köyü'nün bulunması Derekızık Köyü'nün geri

planda kalmasına neden olmuştur. Bu durumu avantaja dönüştürebilecek potansiyelin kullanılması gerekmektedir.

Hamamlıkızık yerleşmesi alabalık çiftlikleri, kent ormanı ve mesire alanları ile ziyaretçileri kendine çekmektedir. Ancak Derekızık'ta olduğu gibi Hamamlıkızık'ta da yakın çevresinde yer alan turistik çekiciliği yüksek olan Cumalıkızık yerleşmesinin gölgesinde kalmaktadır. Sahip olduğu doğal çekiciliklerin planlı kullanımı gerekmektedir. Yapılacak doğru yatırımlar sayesinde köyler arasında turizmin gelişimi sağlanabilir. Hamamlıkızık ile Cumalıkızık arasında köy içinden tarihi yürüyüş yolları, Derekızık ile arasında ise ortak kullanım alanı olarak yararlanılacak doğa parkurları geliştirilebilir. Tehditlerin fırsata dönüştürüldüğü, halkın ekonomisine katkı sağlayacak ve ziyaretçileri psikolojik doyuma ulaştıracak projeler geliştirilmelidir.

Sonuç ve Öneriler

Kırsal turizm, kitlesel turizmin ortaya çıkardığı aşırı, plansız ve kontrolsüz kullanım sonucu özelliğini yitiren kıyı alanlarına alternatif olarak gelişmiştir. Kırsal turizme olan ilginin artması sonucu doğal ve tarihi yapılarla sahip kırsal yerleşmeler turizme yönelmeye başlamıştır. Özellikle büyükşehirlerle yakın olan kırsal alanlar gününbirlik ziyaretçilerin uğrak alanı olmuştur. Ziyaretçi sayısının artması ve çeşitlenmesi ile birlikte kırsal mekanlar var olan tarihi yapılarını ve doğal varlıklarını turizmin çekici unsuru olarak değerlendirmeye başlamıştır.

Çalışma alanımızı oluşturan Bursa'daki kızık köylerinde rekreasyonel turizm faaliyetleri ve gününbirlik turizm incelenmiştir. Bu kapsamda ele aldığımız köyleri ziyaret edenlere, yerel halka ve esnafa anket uygulanmıştır. Üç ayrı gruba yönelik oluşturulan sorularla üç ayrı köyün turizm değerleri belirlenmeye çalışılmıştır. Anketten elde edilen sonuçlara göre kızık köylerinde turizm olanaklarının istenilen düzeyde değerlendirilmediği ve var olan potansiyelin alternatif rekreasyonel etkinlikler ile geliştirilebileceğidir. Özellikle yürüyüş parkurları, hobi bahçeleri, atlı gezintiler, bisiklet turları, çeşitli yörelere ait haftaların düzenlenmesi ziyaretçilerin ifade ettiği rekreasyonel faaliyetlerdendir. Hizmet alanlarının çeşitlendirilmesi, tanıtım ve

reklamın artırılması kırsal turizmin geliştirilmesi için öncelikli olarak yapılması gerektirir. Ancak destinasyonların taşıma kapasitesi gözetilmeden hizmet alanlarının çeşitlendirilmesi ve turistik ziyaretçilere açılması, var olan kaynakların yozlaşmasına ve tüketilmesine sebep olacaktır. Bu nedenle kırsal turizmin geliştirilmesi için yapılacak her türlü çalışma planlı ve sürdürülebilir olmayı zorunlu kılmaktadır.

Doğal ve bozulmamış çevre yapısı, tarihi ve kültürel değerler, geleneksel mimari ankete katılan esnafa göre ziyaretçileri çeken en temel unsurlardır. Ancak ziyaretçileri ağırlama ve hizmet sunma açısından köylerinin yetersiz kaldığını belirten köy esnafı, kızık köylerinde yeni yatırım planları olduğunu ifade etmektedir. Anket sonuçlarına göre özellikle Cumalıkızık'ta yatırımların, konaklamaya ve ev pansiyonculuğuna yönelik olduğu görülmektedir. Bu nedenle önce yerel halka ve esnafa turizm eğitimi ve bilinci verilmeli, gelen çocukların iyi vakit geçirmeleri için özel alan oluşturulmalı, yerel ürünlerin satımının gerçekleştirildiği stantların köy içinde değil de ayrı bir alana kurularak tarihi sokak dokusunun korunması gerekmektedir.

Derekızık'ta ise doğal çevrenin çekiciliği günübirlik turizmi ortaya çıkarmıştır. Esnafın tamamı ağırlıklı olarak hafta sonu gelen ziyaretçilerin tüm haftaya yayılmasını istemektedir. Ziyaretçi sayısının artırılması için öncelikli olarak reklam ve tanıtım yapılmalı ve beraberinde hizmet alanları çeşitlendirilmelidir. Köy esnafı giderek azalan tarım ve hayvancılığa karşı turizmi alternatif ekonomik faaliyet ve geçim kaynağı olarak görmektedir. Bu nedenle köy esnafı sahip oldukları bahçelerde kamp yapmak için arazi kiralamak, bungalov evler yapmak, bahçe turizmini geliştirmeyi istemektedir. Baba Çınar olarak bilinen piknik alanından köy sınırları içinde kalan Küreklidere Şelalesi'ne yönelik çeşitli parkurlar oluşturularak çekicilik artırılmalıdır. Ayrıca oluşturulan güzergah üzerinde köylünün ürettiği çilek ve kestanelerin satılması için stantlar kurulmalıdır. Turizmin daha kaliteli yapılması ya da potansiyeli olan köylerde turizmin geliştirilmesi için valilik, STK ve dernekler köy halkı ile birlikte hareket etmelidir.

Turizmin önemli bir sektör olarak gelişmeye başladığı kızık köylerinde yerel halk ve esnaf günübirlik yapılan ziyaretlerin kısa süreli turizme

dönüştürülmesi gerektiğini düşünmektedir. Özellikle ziyaretçilerin sayısının artması ve haftanın her gününe yayılması var olan değerlerin korunmasına imkan sağlamaktadır. Ancak ziyaretçi sayısının artması ve turizmin her güne yayılması köylerdeki tarihi ve doğal çekici unsurların hızla tüketilmesine ve aşırı kullanımdan dolayı tüm özelliklerini kaybetmesine yol açacaktır. Ayrıca artan turist sayısının köyde oluşturacağı yoğunluk ulaşımın aksamasına ve otopark sorununun ortaya çıkmasına neden olacaktır. Bu durum geçimini turizmden sağlamayan köy halkının günlük yaşantısına zarar verecektir. Bu nedenle turist sayısı arttırılırken yoğunluğun olacağı günlerde özellikle haftasonu ziyaretçiler için saat sınırlaması getirilmelidir. Turizmi, ekonomik kaygılarını azaltıcı faaliyet olarak görmekte olan yerel halk bu konuda teşvik çalışmalarının destekçisi olmaktadır.

Kızık köylerinde kırsal turizmin gelişmesi, bu köylerin kullanılmasını da sağlayacaktır. Bu sayede ekonomik ve sosyal gelişme sağlanacak ve bu tür sorunların gelişimine katkıda bulunacaktır. Bu köylerde meydana gelen gelir artışı refah seviyesini yükseltecektir. Burada üzerinde durulması gereken husus turizmin çevreyi olumsuz yönde etkilememesi yani sürdürülebilir olmasıdır. Özellikle bu köyler için alınan kararlarda bu köylerde yaşayanların görüşleri önemlidir.

Kaynakça

- Aydın, İ. (1990). Açıklamalı Turizm Terimler Sözlüğü, Aydın: Coşkun Matbaası.
- Elibüyük M. (1997). 'Coğrafya'nın Önemi, Tanımı ve Sınıflandırılması', Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Talip YÜCEL'e Armağan, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yıl XXXIII/1-2, 105-130, Ankara
- Emekli, G. (2006). "Coğrafya Kültür ve Turizm: Kültürel Turizm", Ege Coğrafya Dergisi, S:15, s.51-59, İzmir.
- Haberal, H. (2015). Turizmde Alternatif: Ekolojik Turizm, Doğa Turizmi, Kırsal Turizm, Yayla Turizmi. Ankara: Detay Yayıncılık.

- Karaçar, E. (2014), "Boş Zaman ve Rekreasyonun Tarihsel Gelişim Süreci", Ali Yaylı (Ed.); *Rekreasyona Giriş*, 1. Baskı, Detay Yayıncılık: Ankara, ss.69-130.
- Karaküçük, S. (2008). *Rekreasyon Boş Zamanları Değerlendirme*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü (Kasım 1999), *Arkeolojik Sitler Koruma ve Kullanma Koşulları İlke Kararı (Karar No: 658)*. [Erişim: 8 Ekim 2017, [http:// www.kulturvarliklari.gov.tr/ TR, 44310/ilke-karari-karar-no-658-karar-tarihi-05111999.html](http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,44310/ilke-karari-karar-no-658-karar-tarihi-05111999.html)].
- Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü (2014), *Bursa ve Bergama Dünya Miras Listesinde*. [Erişim: 9 Kasım 2017, [http://: www.kulturvarliklari.gov.tr/ TR,100579/bursa-ve-bergama-dunya-miras-listesinde.html](http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,100579/bursa-ve-bergama-dunya-miras-listesinde.html)].
- Sevil, 2012, "Boş Zaman ve Rekresayon: Kavram ve Özellikler (1. Ünite)", *Anadolu Üniversitesi Yayınları* (Ed. Serdar Kocaekşi), Eskişehir.
- Soykan, F. (1999). *Doğal Çevre ve Kırsal Kültürle Bütünleşen Bir Turizm Türü: Kırsal Turizm*, *Anatolia Turizm Araştırma Dergisi*, Yıl 10, Mart-Haziran.
- Soykan, F. (2001). *Ege Bölgesi'nden Kırsal Turizme Özgün Bir Örnek: Şirince Köyü (Selçuk/İzmir)*", *Maltepe Üniversitesi Meslek Yüksekokulu Dergisi*, Yayın No: 1, İstanbul: Safa Tanıtım ve Matbaacılık.
- Soykan, F. (2006). *Avrupa'da Kırsal Turizme Bakış Kazanılan Deneyim, II. Balıkesir Ulusal Turizm Kongresi*, 20-22 Nisan, ss.72-73.
- T.C. Çevre Bakanlığı, (1997), *Türkiye Çevre Atlası-96*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s.151.
- Yavuz, V. A. (2010). *Sürdürülebilirlik Kavramı ve İşletmeler Açısından Sürdürülebilir Üretim Stratejileri*, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S:7(14), ss.63-86.

Tablo 1: Cumalıkızık Köyü'nün Güçlü ve Zayıf Yönleri ile Fırsatlar ve Tehditler

Güçlü Yanları	Zayıf Yanları
<ul style="list-style-type: none">-Osmanlı Devleti'nin ilk yerleşme örneklerinden biri olması-Osmanlı eserlerinin sergilendiği müzenin varlığı-Geleneksel sivil mimari yapılarının bugüne kadar korunabilmesi-Köyün yapısına uygun organik tarım ürünlerinin yetiştirilmesi-El örmesi ürünlerin varlığı-UNESCO dünya miras listesinde yer alması-Restorasyon çalışmalarının yapıyor olması-Bursa gibi büyük bir şehrin hemen yanında yer alması	<ul style="list-style-type: none">-Köy yolu üzerinde ana cadde ayırımından sonra köye gelene kadar aşırı çarpık ve düzensiz yerleşmenin varlığı-Ana yol güzergahında tanıtıcı tabelaların yetersizliği-Köy kahvaltısı ve gözleme hizmeti sunan alanların imkanlarının azlığı-Ziyaretçilerin kalacağı pansiyon ve butik otellerin sayıca az olması ve konfor eksikliği-Geleneksel konutlara yapılacak restorasyon çalışmalarının yavaş ilerlemesi-İmar kısıtlamaları ile beklenen maddi imkanın alınamaması-Kalifiye eleman yetersizliği
Fırsatlar	Tehditler
<ul style="list-style-type: none">-Uludağ'ın eteklerine kurulmuş olması-UNESCO tarafından miras listesine alınması ile köye verilen önemin artması-Tarihi ve doğal değerlerin korunabildiği kırsal alanlara ilginin artması-Azalan tarım ürünlerinin yeniden üretimine yönelik projelere imkan sunması-Yerel halkın ve esnafın turizme bakış açısının olumlu olması-Çevre bilincinin artması-Yeni yatırımların gerçekleşmesine imkan sağlaması-Özellikle kadın istihdamının artmasına imkan sağlaması	<ul style="list-style-type: none">-Yapılan restorasyon çalışmalarının özgünlüğünü korumaması-Köye yakın yerleşim alanlarında hızlı ve plansız yapılaşmanın artması-Doğal alanların aşırı kullanımı sonucu yok olmaya başlaması-Tarım ve hayvancılığın azalması sonucu tek geçim kaynağının turizme yönelmesi ve ekonomik sıkıntıların başlaması-Ziyaretçi yoğunluğundan dolayı zarar gören tarihi dokuların çekiciliğinin azalması

Kaynak: Alan anketleri (2016).

Tablo 2: Derekızık Köyü'nün Güçlü ve Zayıf Yönleri ile Fırsatlar ve Tehditler

Güçlü Yanları	Zayıf Yanları
<ul style="list-style-type: none"> - Tarihi geçmişi yansıtan konutların varlığı - Doğal çevrenin yeşilini koruyabilmiş olması - Şehir merkezine olan uzaklığı ile sessiz ve sakin doğal ortama sahip olması - Uludağ'dan gelen korusu kaynak suyunun varlığı - Baba Çınar mesire alanının piknik alanı olarak değerlendirilmesi - Yediveren türü olarak bilinen çilek üretiminin yaygınlığı - Şenlik ve çilek festivalinin düzenlenmesi 	<ul style="list-style-type: none"> - Tarihi konutların sayıca az olması - Günübürlük yapılan ziyaretlerde insanların alternatif rekreasyonel imkanının sunulmaması - Betonarme binaların sayısının artması ile gelenekselliğinin azalması - Köyün tanıtım ve reklamının yeterince yapılamaması - Tarımdan para kazanma imkanının giderek azalması - Ulaşım güçlülüğünün yaşanması
Fırsatlar	Tehditler
<ul style="list-style-type: none"> - Köye 30 dakika uzaklıkta bulunan Küreklidere Şelalesi'nin varlığı - Köylünün sahip olduğu tarım alanlarının hobi bahçesi olarak kullanılabilir olması - Köy çevresinde bulunan ormanlık alanların bitki çeşitliliği açısından zengin olması - Treeking, faytonlu gezi, orientering, kamp kurma gibi rekreasyonel faaliyetlere etkinliklerine imkan sağlayabilecek ortamın varlığı 	<ul style="list-style-type: none"> - Derekızık Köyü'ne komşu olan Saitabat Köyü'nün sahip olduğu şelalesi ile turizm açısından daha çok tanınmış olması - Azalan tarım ve hayvancılık faaliyetleri sonucunda yerel halkın köyünü terk etme ihtimalinin bulunması

Kaynak: Alan anketleri (2016)

Tablo 3: Hamamlıkızık Köyü'nün Güçlü ve Zayıf Yönleri ile Fırsatlar ve Tehditler

Güçlü Yanları	Zayıf Yanları
<ul style="list-style-type: none">-Tarihi geçmişi yansıtan konutların varlığı-Köy çevresinde mesire alanların varlığı-Hamamlıkızık yerleşim alanı sınırları içinde Uludağ eteklerinde kent ormanının bulunması-Uludağ'dan gelen korusu kaynak suyunun varlığı-Alabalık tesislerinin bulunması-Kürekli dere Şelalesi'nin piknikçilere ve doğa sporlarına uygun ortam sağlaması	<ul style="list-style-type: none">-Sayısı oldukça az olan tarihi konutların yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalması-Günübirlik yapılan ziyaretlerde insanları alternatif rekreasyonel imkanının sunulmaması-Betonarme binaların sayısının artması ile gelenekselliğinin azalması-Köyün tanıtım ve reklamının yeterince yapılamaması
Fırsatlar	Tehditler
<ul style="list-style-type: none">-Köye 30 dakika uzaklıkta bulunan Kürekli dere Şelalesi'nin varlığı-Köylünün sahip olduğu tarım alanlarının hobi bahçesi olarak kullanılabilir olması-Köy çevresinde bulunan ormanlık alanların bitki çeşitliliği açısından zengin olması-Trekking, faytonlu gezi, orientering, kamp kurma gibi rekreasyonel faaliyetlere etkinliklerine imkan sağlayabilecek ortamın varlığı	<ul style="list-style-type: none">-Komşusu olan Cumalıkızık Köyü'nün gölgesinde kalması-Kırsallığın giderek azalması ile şehirleşme tehlikesi altında olması-Geleneksel yaşam tarzının yok olması-İmara açılan alanların yapılaşma nedeniyle tarım alanlarına zarar vermesi

Kaynak: Alan anketleri (2016)

Selçuklu Devleti'nin Kurucusu Olan Türkmenler

Turkmens who Founded of the Seljuk State

Abdolvahid SOOFİZADEH*

Özet

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucuları olan Türkmenler hakkında birçok araştırma yapılmıştır. Bu çalışmada, farklı görüşler temel alınarak Türkmen isimleri Farsça karakterler dâhilinde, farklı bir şekilde incelenmiştir. Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda önemli bir yere sahip alan bu Türkmenler (Oğuzlar), Dandanakan Savaşı (1040) öncesi ve sonrasında, merkezîyetçilik kavramından uzak kitleler halinde, İran coğrafyası başta olmak üzere etraftaki topraklara dağılmaya başladılar. Selçuklu Devleti, aynı siyaseti Melik Şah döneminde de Nizâmü'l-Mülk düşüncesi doğrultusunda sürdürmeye devam etti. Türkmenler (Oğuzlar) her ne kadar Selçuklu Devleti'nin kuruluşu esnasında etkili olmuşlarsa da Melik Şah'ın ölümü sonrası taht mücadeleleri ve diğer sebeplerle devletin çöküş sürecini hızlandırmışlardır. Sultan Sencer'in aynı Türkmenlerin (Oğuzların) elinde esir düşmesi Selçuklu Devleti'ne son darbeyi vurmuş ve Selçuklu Devleti çöküşten kurtulamamıştır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Anadolu, Azerbaycan, Türkmenler, Oğuz

Abstract

Many researches have been made about Turkmens who are the founders of Great Seljuk Empire. In this study, Turkmen names were examined differently and based on all approaches within the scope of Persian characters. These Turkmens (the Oghuz) who have an important place in the founding process of the Seljuk Empire began to spread over the neighboring lands, especially the Iran Geography, in masses unlike the term "centralization", before and after the Battle of

* Dr. Öğretim Üyesi, Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, vahid.soofizadeh@gmail.com.

Dandanaqan (1040). The Seljuk Empire, which advanced its policies within this framework, continued to sustain the same policies in accordance with the thought of Nizam al-Mulk, in the reign of Malik Shah. Although the Turkmens (the Oghuz) were effective during the founding process of the Seljuk Empire, we observe that they quickened the collapse period of the empire due to the throne struggles after the death of Malik Shah and other reasons. Sultan Sanjar's having captured by the same Turkmens (the Oghuz) dealt the last blow to the Seljuk Empire and the Seljuk Empire could not recover from the collapse.

KeyWords: Seljuks, Anatolia, Azerbaijan, Turkomans, Oghuz

Giriş

Orta Çağ'da Hazar Denizi'nin güneydoğu ve doğu bölgelerinde kurulmuş olan Büyük Selçuklu Devleti ve onların bir kolu olarak devam eden Anadolu Selçuklu Devleti, İran ve Anadolu coğrafyasının tarihinde önemli bir yere sahiptir. Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lügati't-Türk* eserinde veya Ebülğazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terakime* adlı eserinde de isimleri geçen Oğuzların Kınık boyundan olan bu Türkmenlerin Horasan bölgesine gelip yerleşmeleri ve daha sonra İran topraklarına hâkim olarak Bizans'la karşılaşmaları, onlara Anadolu'nun kapılarını açacaktır. Türkmenlerinin Türk tarihi bakımından önemini şöyle aktarmamızda fayda vardır: Türkmenler her ne kadar Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda öneme sahip iseler de çıkarmış oldukları iç isyanlarla ve hanedan içindeki mücadelelerde takındıkları tutumlarıyla çöküş sürecinin de önemli bir bileşeni hâline gelmişlerdir. Gerek bu iç mücadeleler gerek askeri zafiyet ve gerekse de ekonomik yetersizliklerin tetiklediği çöküş sürecine son noktayı da yine Sultan Sencar'ı üç sene boyunca esir olarak ellerinde tutan bu Türkmenler koymuştur.

Öte yandan Malazgirt savaşı sonrası Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşu ve dağılması esnasında aynı Türkmenlerinin Dânişmendliler, Mengüçlüklüler, Saltuklular gibi Türkmen beyliklerin bünyesinde tecessüm ettikleri ve daha sonra Anka kuşu misali Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşuna tanıklık ettikleri görülecektir. Bu yüzden Türkmenler konusunu farklı açıdan ele almak gerekir.

X. yüzyılda, Oğuzlar Türk dünyasını temsil eden büyük Türk topluluklarından biri idi. Gittikçe kalabalıklaşan Oğuz boyları Hazar denizi ile Seyhun Nehri'nin orta sahalarındaki bölgede bağımsız bir devlet kurmayı başarmışlardı. Bu dönemlerde Seyhun Nehri'nin kuzeyindeki bölgelere *Oğuz Bozkırından*mekteydi. Yarı göçebe, yarı yerleşik hayat yaşayan Oğuzların, Seyhun havhalisinde Cend, Yenikent, Farab gibi yerlerde çoğunluk bir şekilde yaşıyorlardı.¹ Bu makalede *Türk* veya *Oğuz* kelimelerinin anlamından daha ziyade *Türkmen* kelimesi hakkında tartışılacaktır. Türkmen adı kelime manası ve etimolojik olarak her ne kadar bilim adamları tarafından detaylı bir şekilde incelenmişse de bu terim hakkında bilim adamları ortak bir sonuca varamamışlardır. Sözü geçen bu Türkmenler bozkır yaşam tarzının verdiği zorluklar ve geleneklerin süslediği muazzam askeri güçler, bu gücün kuşatıcılığıyla birleşen İran bürokrasisi sayesinde başta Nizâmü'l-Mülk olmak üzere önemli devlet adamlarının etkisiyle daha da güçlendiler. Anadolu başta olmak üzere bu güçlü devlet yayılması kısa bir sürede Kirman, Irak, Suriye gibi bölgelerde konsolide edildi. Türkmenlerin bu derece güçlenmelerinin bir sebebi de Moğollar gibi İslam'ı yok etmek yerine onun itici gücünü kullanarak Abbasi Devleti'ni himaye etmeleri ve bu suretle de eski bir Türk mefkûresi olan "cihan hakimiyeti"ni gaza ve cihat ideolojisi ile harmanlayarak fetihlerine devam etmeleri olmuştur. Buna mukabil sınırların genişlemesine paralel olarak merkezî yapısını kaybeden Büyük Selçuklu Devleti'nin de yine başına buyruk hareket eden Türkmen aşiretleri sebebiyle zaafa uğradığı ve çöküş sürecine girdiğini de ilave etmekte fayda vardır.

Türkmenler Adı Üzerine Görüşler

İlk olarak Orhun Yazıtları'nda adı geçen *Türk* kelimesi hakkında çeşitli araştırmalar yapılmıştır.² Bu bağlamda Selçuklu Devleti'nin ana nüvesini oluşturan Oğuz (Türkmen) adı ile alakalı olarak da birtakım görüşler

¹ Salim Koca, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)", *Türkler*, C.4, Ankara 2014, s. 529.

² Saadetin Yağmur Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ Yayın evi, Ankara 2006, s. 9 ve 144-145.

ortaya atılmıştır.³Bu sebeplerden mütevellit Türkmen ismi ve kelimesi farklı kaynaklar ve diller üzerinden nasıl ortaya çıktığı konusuna kısaca değineceğiz.Öncelikle belirtmek gerekir ki *Türkmen*, *Türkman*, *Türkiman* adı üzerine farklı görüşler mevcuttur. Bu konuda ortaya konulan en iyi araştırma olarak Faruk Sümer'in "Oğuzlar" (Türkmenler) adlı eserini zikretmek sanırız ki yanlış olmayacaktır.⁴Bunun yanında İbrahim Kafesoğlu'nunda Türkmenler hakkında ciddi çalışmaları bulunmaktadır. Öncelikle *Türkman*, *Türkiman* ve *Türkmen* kelimelerin etimolojik yapısına değineceğiz.

Farsça"men/man" ekinin kelime üzerindeki etkisinden yola çıkarakTürk+men ismini açıklayacak olursak Türk adının yanına *men* eki getirilerek türetilen Türkmen (تُرک+مَن) kelimesi bazı kaynaklara göre ırkını belirtmek ya da güçlü bir şekilde ifade etmek maksadıyla söylenmiş ve "BenTürk'üm"anlamında kullanılmış bir ifadedir diyebiliriz.⁵ Hatta Türkmen adındaki "men" ekinin Türkçede büyüklük eki olup Türkmen kelimesinin "büyük Türk"manasında da yorumlandığı şeklinde görüşler mevcuttur.⁶ Ayrıca bazı görüşlere göre "men" Türkçe büyüklük eki olup Türkmen adının büyük Türk olarak da öne sürüldüğü görüşler vardır.⁷ Bazen de "men" eki *toprak*, *yer*, *vatan* anlamına da gelmektedir ki diğer bir bakış açısı ileTürk+man (تُرک+مان) ifadesinde olduğu gibi toplumun coğrafya ile özdeşleştiğini göstermektedir. Diğer yandan da Fars dilinde benzer anlamına gelen manend(مانند) ekinden yola çıkılarak "Türk'e benzer" anlamında kullanıldığına dair de bazı görüşler mevcuttur.⁸

Peter Golden'e göre Türkmen kelimesi Oğuz nüfusunun bir kısmını adlandırmak için kullanılmaya başlanmıştır. Farklı bir görüşle bu boyun adına Türk+man yani Türk mânand (Türk'e benzeyen) denilmektedir. Ebülغازi

³ Bu makalede *Oğuz* veya *Türk* adı üzerine pek durulmayacaktır daha çok Türkmen adı üzerine görüşler aktarılacaktır.

⁴ Faruk Sümer, *Oğuzlar* (Türkmenler), Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı yayın evi, İstanbul 1999, s. 19.

⁵ Ekber Necef, Ahmet Annaberdiyev, *Haşar Ötesi Türkmenleri*, İstanbul 2003, s. 30.

⁶ İbrahim Kafesoğlu, "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", *Türkler*, C.4, Ankara 2014, s. 580.

⁷ Cem Tüysüz, "Türkmenler", *Türkler*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2014, s. 553.

⁸ Necef, *a.g.e.*, s. 31.

Bahadır Han Şecere-i Terakime eserinde ise Türkmen kelimesi hakkında şu ifadelere yer vermektedir:

“Bütüin kavimler içinde Türkmenlere en yakın coğrafyada yaşayanlar Moğol asıllı Hitay, Kanklı ve Naymanlardır. Isız Göl, Almalık, Sayram, Ulug Dağ ve Küçük Dağlar, bu yurtların hepsini terk edip Sir suyunun ayağına gelerek padişablarını Yeni Kent’te oturup kendileri Sir’in iki tarafında yazı ve kış geçirip on nesil boyunca yaşadılar ve Maveraiinnehir’e giden Türkmenlere Tacikler, önceleri Türk dediler. Beş altı kuşak geçtikten sonra oranın havasına, suyuna uyup çeneleri kısık, gözleri büyük, yüzleri küçük, burunları da büyük olmaya başladı. Türkmen yurduna gelip oturan kavimlerden Maveraiinnehir’e tutsak ve tüccarlar gelmeye başladı. Tacikler onları gördü ve onlara Türk dediler, önceki Türklerle ‘Türkmanend’ diye ad koydular. Onun anlamı Türk’e benzerdir. Sıradan halk ‘Türkmanend’ diyemediğinden “Türkmen” dediler.”⁹

Yazıcızade Ali’nin “Selçuk-nâme”adlı eserinde de aynı konu hakkında şu ifadelere yer verilmektedir:

“Oğuz Kavmlarıkendü vilayetlerinden Maveraiinnebre ve İran iklimlerine geldiler ve tevalüd ve tenasülleri bu iklimlerde oldu, bu yerlerinsuyu ve havası muktezasınca tedriç-ile şekilleri Tacik şekline döndü. Çün mutlak Tacik degüllerdü, Tacik kavmları onlara Türkman dediler. Yani Türk’e benzer demektür.”¹⁰

Kaşgarlı Mahmut’a göre Türk damgalarıyla kuşanmış olan kimseler Farsça olarak Türk mânând: “*Bunlar Türk’e benzıyor.*”anlamında kullanılmıştır.¹¹

⁹ Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-ı Terakime* (Türkmenlerin Soykütüğü), Haz; Zuhul Kargı Ölmez, Ankara 1996, s. 251; Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-ı Terakime* (Türkmenlerin Soykütüğü), Haz; Muharrem Ergin, Yayın evi 1001 Temel Eseri, Yayın yılı ve Yeri Yok, s. 57-58.

¹⁰ Yazıcızade Ali, *Selçuk-Name* (Tevarih-i Al-i Selçuk), Haz; Abdullah Bakır, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2014, s. 9.

¹¹ Mahmûd el-Kaşgari, *DîvânüLugâti’t Türk*, çev: Scrap Tuba Yurteser ve Seçkin Erdi, Kabalcı Yayın evi, İstanbul 2007, s. 608.

Diğer bir görüş ise Türk+iman düşüncesidir. Bazı Türk tarihçilerine göre yeni Müslüman olan Türk toplulukları yani “*iman etmiş Türk toplumu*”¹²Türk+iman (تُرک+ایمان) olarak kayıtlara geçmiştir.¹³ Bu konuda AnnLambton eserinde şöyle demektedir;

*“Selçuklular Dönemi’nde Türkiman kelimesi hakkında Müslüman olan Oğuzlara ve Türk kelimesi ise gulam olan ve Müslüman olduktan sonra özgür bırakılan Türk ırkından olan kişiye denilmektedir.”*¹⁴

İbrahim Kafesoğlu“Türk Millî Kültürü” eserinde *Oğuzlar umumi “Türk” adı yanında yine siyasi bir isimlendirme olarak “Türkmen” adını da taşıyorlardı ki Müslüman ülkelerine geldikten sonra İslâm kaynaklarında bu isimle de anılmışlardır demıştır.*¹⁵

Birûnî, Arapça yazılmış *Al-Camâbir Fi-l Cevahir*adlı eserinde “İslam’a giren Oğuzlara ve Müslümanlar arasında irtibat kuranlara Türkiman denilmiştir”. Tufan Gündüz bu düşünce hakkında *Bozkların Efendileri* eserinde şöyle demektedir:

*“Türkmen adının yükselişi Oğuzların İslamiyet’e girmelerinin bir neticesi gibi görünüyorsa da aslında burada Selçuklu Devleti’nin İslam dünyasında oynadığı rol gözden kaçırılmaktadır. Yani Türkmen adının yükselişi doğrudan Selçuklu tarihi ile ilgilidir ve Türkmenlerin İslam tarihçilerinin eserlerinde yer işgal etmeye başlamaları da buradan kaynaklanmaktadır.”*¹⁶“Oğuzların bir kısmı bozklarlarda bir kısmı da şehirlerde oturuyorlardı. Bozklarlarda yaşayanlar Maverâünnebr’e ve Harizm’e komşudurlar. İslam ülkelerine yakın olanlardan bir kısmı Müslüman olduktan ve Türkmen adını aldıktan sonra Müslüman

¹² Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev: Osman Karatay, Ötüken Yayın evi, İstanbul2014, s. 224.

¹³ Muhammed Salih Rasih Yıldırım, *Vijegiba Tarib ve Ferbengi Türkimenba*, Meymond yayın evi, Kabul 1381, s. 28.

¹⁴ Ann Katharine Swynford Lambton, *Tedarum ve Tehevul der Tarib-i Miyane-i İran*, çev: Yakub Ajand, Ney Yayınevi, Tahran 1372, s. 10-11.

¹⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1998, s. 154.

¹⁶ Tufan Gündüz, *Bozkların Efendileri Türkmenler Üzerine Makaleler*, Yeditepe yayın evi, İstanbul 2016, s. 46.

olmayanlar ile savaşmaya başladılar. İslamiyet aralarında yayılıp kuvvetlendikçe bunlar kâfirleri (gayr-i Müslim oğuzları) yerlerinden attılar”¹⁷ Ancak Vasary’e göre “Oğuzlar 10. yüzyıldan itibaren kaynaklarda Türkmen ismiyle de yer almakta ve bu isim, Türk kavimi isminin “man/men” çoğulluk ekiyle türetilmiş Türkçe biçiminden başka bir şey değildir”¹⁸ Selçuklu Devleti döneminde Türkmenlerin önemi daha da artmıştır. Türkmenlerin önemi hakkında Nizâmü’l-Mülk meşhur Siyaset-nâme’sinin 26. bölümünde şunları ifade etmektedir:

“Her ne kadar sayıları çok olan Türkmenlerden üzüntü husule gelmişse de onların devlet üzerinde çok hakları olmuştur, zira Türkmenlerin Selçuklu Devleti’nin başlangıcında (kuruluşunda) hizmetler etmişlerdir ve sıkıntılar çekmişlerdir. Selçuklu Devleti’nin bu Türkmenlere karşı taabbütleri vardır”¹⁹

Nizâmü’l-Mülk sözlerinin devamında ise Türkmenlerin (Oğuzlar) Selçuklu Devleti’nin kurucuları ile yakın akrabalıkları bulunduğunu söylemektedir.²⁰ O, eserinin başka bir yerinde ise isyan eden ve devleti rahatsız eden bazı Türkmenler²¹ hakkında şöyle der:

“Bir kısım huzursuz olan Türkmenler de saray gulâmları tarzında görevler vererek onlara eklemek (maaş) verilerek daima hizmette meşgul edilmelidir, silah ve hizmet terbiyesi öğrenirler ve halk ile birlikte yerleşirler. Gönül bağlarlar, hizmet ederler ve onların tabiatlarında Selçuklu hanedanına karşı hâsıl olan sabit fikir sevdâ olur. İhtiyaç duyulduğu her zaman hizmete tayin edilen sayılı gulâmlar gibi

¹⁷ Osman Turan, Selçuklular Tarih ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2008, s. 118.

¹⁸ Istvan Vasary, *Eski İç Asya’nın Tarihi*, çev: İsmail Doğan, Ötüken yayınevi, İstanbul 2007, s. 172.

¹⁹ Nizâmü’l-Mülk, *Siyaset-Name*, Haz: Mehmet Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 73.

²⁰ Nizâmü’l-Mülk, *a.g.e.* s. 73.

²¹ Oğuzlar (Türkmenler) bu dönemde bir kısmı yerleşik hayata geçmiş bir kısmı göçebe hayat tarzında yaşamaktadırlar. Burada kastettiğimiz guruplar konargöçer hayat tarzından göçebelik geleneğinden yaşayan guruplar. Tarihçi Mervezi’de eserinde “Oğuzların bir kısmı bozkırlarda ve bir kısmı da şehirlerde oturur” diye kayıt etmiştir. Bu konuda bakınız; Sümer, Oğuzlar ..., s. 5.

*teçhiz ve teşkil edilerek atlanırlar. Öyle ki onlarda bu devletten nasıpsız kalmazlar ve melik şöhrete nail olur böylece onlarda memnun kalırlar.*²²

Duruma açıklık getirmek gerekirse aslında Nizâmü'l-Mülk'ün eserinde Selçuklu İmparatorluğu'nu sıkıntıya sokan Türkmenler olarak tanımladığı kişilerin bölgede yerleşik durumda bulunan Oğuzlar değil, Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda daha çok etkileri olan konargöçer Türkmenler olduklarını belirtmeliyiz.

Oldukça güçlü ve geniş topraklara sahip bir şekilde ortaya çıkan Selçuklu İmparatorluğu yükselişte olduğu ve zirveyi temsil ettiği hâlde, Türkmenlerle olan ilişkisi sebebiyle kaçınılmaz bir biçimde kendi sonunu hazırlamış oldu. Başka bir deyişle, Selçuklu İmparatorluğu'nun parçalanma noktası tam da Türkmen topluluklarının yükseliş zamanına denk düşüyor diyebiliriz. Cend şehrinde sonra²³ nüfuslarının artmasıyla birlikte toprak arayışına giren Oğuz Türkmenleri yavaş yavaş Horasan'a akın etmeye başladılar.²⁴ 1040'ta artık resmi bir şekilde kurulmuş olan Büyük Selçuklu Devleti Dandanakan Zaferi sonrası kurultayda alınan kararlarla Gazne Devleti'nden savaşla kazanan toprakları²⁵ hanedan mensupları arasında pay etti.²⁶ Tuğrul Bey Sultan olarak başkent Nişabur'da oturacak; Çağrı Bey Melik ve ordu komutanı olarak yönetim merkezi Merv'de oturacak, Serahs ve Belh şehirlerini Amuderya-Gazne arasındaki memleketlere fetih suretiyle sahip olacak; Musa Yabgu başkenti Herat olmak üzere Bust ve Sistan bölgelerini ele geçirip hâkim olacak; Kutalmış Cürcan ve Damgan'a, Çağrı Bey'in oğlu

²² Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.* s. 73.

²³ Muhammed Bin Havendşah Bin Mahmud Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ* (Sîreti'l-Enbiya ve'l-Müluk ve'l-Hulefâ Tabaka-i Selçukiyye), Ter: Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2015, s. 17.

²⁴ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2017, s. 39.

²⁵ Ravendi Râhat-Üs-Sudürve Âyet-Üs-Sürûserinde şöyle der; Allah'atabi' olanlar malik (Mal ya da toprak sahibi olma anlamında) olurlar nefsinetabi' olanlar Helak olurlar. Muhammed b. Ali. B. Süleyman Er-Ravendi, *Râhat-Üs-Sudürve Âyet-Üs-Sürûr*, Tashih; Muhammed İkbâl, Esatir Yayınevi, Tahran 1385, s. 103. yani Kur'anı Kerim'de de bahsi geçen mülk Allah'ındır (Nûr Suresi 42. Ayet.) ifadesi üzerine iktâs sistemine toprak paylaşma anlamında

²⁶ Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*..., s. 58.

Kavurt Bey ise Kirman'a hâkim olacaktı.²⁷ Habibü's-Sîyeradlı eserin yazarının söylediği gibi:

*“Sultan Melikşah bu saltanatında kendisi ve yabancıların değer ve makamlarını yükseltti. Rum memleketini Davud bin Süleyman bin Kutalmış bin İsrail'e bahşetti ve Kirman'ı Sultan Kavurt bin Cafer Bey ve Şam memleketinin bazı bölgelerini kendi kardeşi Tekiş'e ve Harezm'i Enüştegin Gurca'ya ve Haleb'i Kasim'ud-devle Ak-sungur'a ve Musul'u Çekirmiş'e ve Hasın Kife ve Fars'ı Rük'n'üd-devle Humar Tekin'e bahşetti ve uzun seneler boyunca bu vilayetlerin hükümeti bu kişiler ve onların evlatlarının elindeydi...”*²⁸

Öte yandan Tuğrul Bey tarafından İbrahim Yınal, Hemedan bölgesini ele geçirmek için görevlendirildiğinde²⁹ o bölgeyi ele geçiren İbrahim Yınal'ın arkasından bir kısım Türkmen toprak tutunmak için peşinden gitmişlerdir. Ancak İbrahim Yınal bu kalabalık Türkmen gruplarına şöyle demiştir: *“Hemedan bölgesi sizin iskan edeceğinize kadar geniş değildir. Bu yüzden Rum (Anadolu) gazasına gidiniz, Tanrı yolunda cihad yapınız ve ganimet alınız. Bende sizin izinizden geleceğim.”*³⁰

İşte bu şartlar altında Selçuklu Devleti, temelleri merkezîyetçilikten uzak bir devlet olarak kuruldu. Gerçi Hândmir gibi müellifler eserlerinde Selçuklu sultanlarının bu toprakları yakınlarına vermekten başka çaresi bulunmadığından söz etmemişlerdir. Aslında Türkmenler (Oğuzlar) doğal yaşam tarzları nedeniyle merkezi otoriteye karşı çıkmışlar hatta bazı zamanlar devlet ile olan münasebetlerinin gerginleşmesine ve huzursuzlukların zuhur etmesine sebep olmuşlardır. Ancak Selçuklu idarecileri yeni kurulmakta, güçlenmekte ve genişlemekte olan devletin ordununana çekirdeğini teşkil eden Oğuz Türkmenlerine muhtaç olduklarını da iyi biliyorlardı demek

²⁷ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi* (Siyasi-Teşkilat ve Kültür), Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1995, s. 27.

²⁸ Hândmir, *Tarih-ı Habibü's-sîyer fi Abbârı Efrâdî'l Beşer*, Sadeleştirilmiş hali; Muhammed DebirSiyâğı, II. Cilt, Hayyam yayın evi, Tahran, s. 491; Ravendi, *a.g.e.*, s. 104.

²⁹ Tuğrul'unüveykardeşi

³⁰ Ali İbn Muhammed İbnü'l-Esir, *Al-Kamil Fi Al-Tarih*, C. XIII, Sadeleştirilmiş hali Hamid Rıza Ajir, Esatir Yayınevi, Tahran 1383, s. 5788.

sanırsınız ki yanlış olmayacaktır. Zaten Türkler Göktürklerde dâhil olmak üzere Selçuklulara kadar güçlü bir merkezi devlete sahip olamamışlardır.

Oğuz boylarının birleşmesi neticesinde Türkmen nüfusunun artmasıyla doğal olarak toprak genişletme politikası da başlamıştır. Orta Asya'dan Horasan'a büyük ve küçük göç dalgaları neticesinde Türkmen kitlelerinin Selçuklu toprakları içerisinde muhtelif bölgelere akınlara başlaması, bir nevi devleti de sıkıntılara uğratmıştır. Selçuklu Devleti'nin yöneticileri bir taraftan konargöçer kütlelerine yer bulmak, diğer taraftan ise devletin ve halkın emniyetini sağlamak amacıyla, bu akınları farklı bölgelere özellikle de Müslüman olmayan Anadolu topraklarına yönlendirdiler.³¹

Sultan Alparslan'ın Malazgirt Zaferi sonrası Bizanslıların Romanos Diogenes'i âzîl etmeleri neticesinde bu durumdan mütevellit antlaşmanın bozulması ile Alparslan Bizans üzerine yürümek ve Anadolu'nun fethini tamamlamak adına kararlı idi. Bizanslar tarafından bozulan antlaşma gerekçesiyle kendi komutanlarına ve beylere "Bundan böyle arslan yavruları olunuz; yeryüzünde, gece-gündüz kartal gibi uçunuz ve Rumlara merhamet etmeyiniz." emri ile Anadolu'nun fethini başlatmıştı.³² Nişaburi eserinde bu konu hakkında şöyle diyor: "Rum vilayetine gidin. Her mülk ve şehir ki alırsanız o topraklar onun oğulları, ailesi ve onun neslinin olsun. Kimse o topraklara müdahale etmeyecek."³³ sözünü vermesi üzerine Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda büyük payları olan Anadolu Beylikleri bu dönemden sonra akınlarını Anadolu topraklarına başlamışlardır. Böylece Türkler, artık karşılarında bir Bizans ordusu kalmadığı için ordular ve halk kitleleri halinde Anadolu'nun fethine ve iskânına başlarlar.

Melik Şah, tahta geçtiğinde Nizâmü'l-Mülk'le yaptığı istişare sonucunda, Kutalmışoğlu Süleyman'ı fütihat yapması adına Rum vilayetine gönderme kararı aldı. Nizamülmülk'ün, "Eğer kazanırsa Selçuklu Devleti'nin topraklarını genişletmiş olur, Bizans'a karşı başarılı olamazsa da, en azından

³¹ Osman Turan, "İktâ", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı, Eskişehir 1997. s. 952.

³² Turan, *Selçuklular Tarih ve ...*, s. 188.

³³ Zehir Ud-Din Nişaburi, *Selçuknameh*, KelalehHaver Yayınevi, Tahran 1332. s. 28.

devletin ayağından bir diken koparılmış olur.”³⁴ sözüne istinaden Anadolu’ya gönderilen Süleyman Şah, buraya daha önceden gelen Türkmen Beyliklerinde yardımıyla Anadolu topraklarında fetihlere başladı. Bir taraftan imparatorluğun yaşaması için askeri kuvvetin esas olan bu Oğuz Türkmenlerinin güç ve hayat tarzlarını da korumak gerekirdi. Bu nedenle bir taraftan devletin henüz dayanmakta olduğu bu göçebeleri yeni şartlara uydurmak için onları feodal hayat tarzı ve hâkimiyet telakkisinde uzaklaştırmak, diğer taraftan eski yaşayışın verdiği alışkanlık dolayısıyla devam eden yağma hareketlerine son vererek devlete bağlı bir unsur haline sokmak icap ediyordu.³⁵

Sonuç

Selçuklu Devleti kurucuları olan Oğuz Türkmenleri hakkında farklı görüşleri öne sürerek Farsça kaynaklarda da ismi geçen topluluklar hakkında bilgiler aktardık. Selçuklu Devleti İran coğrafyasında kurulan en büyük Türkmen devletlerinden biri olup ister istemez bu devletin kuruluşu esnasında temelde merkezîyetten uzak bir yapı ortaya çıkmıştır. Dandanakan Savaşı sonrasında Tuğrul Bey’in resmi bir şekilde tahta geçmesiyle birlikte yeni fetihler amacıyla hakimiyet alanını kendi akrabaları arasında paylaştırdı ve onları yeni toprakları keşfetmeleri için teşvik etti. Ancak bu politika daha sonra devletin çöküş nedenlerinden biri hâline geldi. Alparslan’ın Malazgirt Zaferi sonrası Bizanslıların antlaşmayı bozmaları uğruna komutanları ve beylerine verdiği emir gereğince Anadolu Selçuklu Devleti Büyük Selçuklu Devleti’nin farklı bir kolu olarak fetihlere başlasa da bu stratejide daha sonra Büyük Selçuklu Devleti’nin bir çöküşü olarak ortaya çıkacaktı. Melik Şah döneminin başlangıcı esnasında Nizâmü’l-Mülk’ün de isteği üzerine Süleyman Şah’ı yeni fetihler yapmak üzere Anadolu topraklarına göndermesi de son nokta olarak artık Anadolu Selçuklu Devletinin resmi bir şekilde kurulması ile birlikte ve bağımsızlığını ilan etmesiyle başlamıştır.

Kaynaklar

³⁴ Nişaburi, *Selçuknameh*, s. 29.

³⁵ Turan, “İktâ”, s. 952.

Ali, Yazıcızade, *Selçuk-Name* (Tevarih-i Al-i Selçuk), Haz; Abdullah Bakır, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2014

Bahadır Han, Ebulgazi, *Şecere-ı Terakime* (Türkmenlerin Soykütüğü), Haz; Zuhâl Kargı Ölmez, Ankara 1996

Bahadır Han, Ebulgazi, *Şecere-ı Terakime* (Türkmenlerin Soykütüğü), Haz; Muharrem Ergin, Yayın evi 1001 Temel Eseri, Yayın yılı ve Yeri Yok

Golden, Peter, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev: Osman Karatay, Ötüken Yayın evi, İstanbul2014,

Gömeç, Saadettin Yağmur, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ Yayın evi, Ankara 2006

Gündüz, Tufan, *Bozkırın Efendileri Türkmenler Üzerine Makaleler*, Yeditepe yayın evi, İstanbul 2016

Hândmîr, *Tarih-ı Habîbü's-sîyer fî Ahbârî Efrâdi'l Beşer*, Sadeleştirilmiş hali; Muhammed Debir Siyağı, II. Cilt, Hayyam yayın evi, Tahran

İbnü'l-Esir, Ali İbn Muhammed, *Al-Kamil Fi Al-Tarih*, C. XIII, Sadeleştirilmiş hali Hamid Rıza Ajir, Esatir Yayınevi, Tahran 1383

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1998

Kaşgari, Mahmûd el-, *Dîvânü Lugâti't Türk*, çev: Serap Tuba Yurteser ve Seçkin Erdi, Kabalcı Yayın evi, İstanbul 2007

Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2017

Lambton, Ann Katharine Swynford, *Tedavum ve Tehevvul der Tarih-i Miyane-i İran*, çev: Yakub Ajand, Ney Yayınevi, Tahran 1372

Mîrhând, Muhammed Bin Havendşah Bin Mahmud, *Ravzatu's-Safâ (Sîreti'l-Enbiya ve'l-Müluk Ve'l-Hulefâ Tabaka-i Selçukiyye)*, Ter: Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2015

Necef, Ekber, Ahmet Annaberdiyev, *Hazar Ötesi Türkmenleri*, İstanbul 2003

Nişaburi, ZehirUd-Din, *Selçuknameh*, KelalehHaver Yayınevi, Tahran 1332

Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Name*, Haz: Mehmet Altay Köymen, Türk, Tarih Kurumu, Ankara 1999

Ravendi, Muhammed b. Ali. B. Süleyman Er-, *Râhat-Üs-Sudûr ve Âyet-Üs-Sürûr*, Tashih; Muhammed İkbâl, Esatir Yayınevi, Tahran 1385

Sevim, Ali – Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi* (Siyasi-Teşkilat ve Kültür), Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1995

Sümer, Faruk, *Oğuzlar* (Türkmenler), Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı yayınevi, İstanbul 1999

Turan, Osman, “İktâ”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı, Eskişehir 1997

Tüysüz, Cem, “Türkmenler”, *Türkler*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2014

Vasary, Istvan, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, çev: İsmail Doğan, Ötüken yayınevi, İstanbul 2007.

Yıldırım, Muhammed Salih Rasih, *Vijegiha Tarih ve Ferhengi Türkimenha*, Meymond yayınevi, Kabul 1381

XX. Yüzyılın Başında Türkmenistan'da Tarih Düşüncesi: K. Böriyev Örneği

*The History Concept in Turkmenistan at the Beginning of XX Century:
Sample of K. Boriyev*

*Историческое мышление в Туркмении начале XX века:
На примере К. Бориева*

Tahir AŞIROV*

Özet

XX. yüzyılın başı Türkmen topraklarında değişik tarihi, kültürel sorunların tartışıldığı ve müzakere edildiği bir dönem olarak tarihe geçmiştir. Bu dönemde Türkmen Halk Tarihi ile ilgili yazılan çalışmaların ayrı bir değerinin olduğunu görmek mümkündür. Bu konuda 1923-1924 tarihlerinde “Türkmen ili” dergide ve 1925-1926 yıllar arasında “Türkmenistan”, “Türkmenskayaİskra” gazetelerinde yazılar kaleme alan düşünürlerden biri de Kümüşali Böriyev’dir (1896-1942). Türkmen düşünce tarihinde, Böriyev’in ayrı bir yerinin olduğu söylenebilir. Böriyev, Türkmen dili ile birlikte Türkmen Halk Tarihi’nde üzerinde düşünmesinin gerekli olduğunu dile getiren dönemin düşünürlerden biridir. Çünkü Böriyev, milli değerleri kendi dinamikleriyle ihya etmede, ulusal bilinç oluşturmada, dilinin, tarihinin, medeniyetinin öneminden bahsedenlerden biridir. Türkmen düşüncü Böriyev’in yazılarında dönemin sorunlarına milli ve özgür bakış açısıyla çözüm getirmeye çalıştığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkmenler, Türkmen Halk Tarihi, Böriyev, Tarih, Düşünce

Abstract

* Dr. Öğr. Üyesi; Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, tahirashirov@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9684-0834>.

The beginning of the XX Century was recorded as a history in which the various historical and cultural problems were discussed in Turkmen Lands. In this period, it is possible to observe that the works written about the History of the Turkmen People have an especial value. Kumushali Boriyev (1896-1942) was one of the thinkers who wrote on this subject in the “Turkmen ili” magazine in 1923-1924 years and in the news papers “Turkmenistan” and “Turkmenskaya Iskra” between 1925-1926 years. In the history of Turkmen thought, Boriyev can be said to have an especial place. Boriyev was one of the thinkers of the period, who mentioned that is necessary to consider the History of the Turkmen People along with the Turkmen Language. Because, Boriyev was one of those who talked about the importance of the Language, history and civilization in revitalizing national values with their own dynamics and creating national consciousness. It is seen that Boriyev, the Turkmen thinker, tried to solve the problems of the period with a national and free perspective.

Keywords: Turkmens, TheHistory of Turkmen People, Boriyev, TheHistory, Thought

Аннотация

Начало XX века было зафиксировано как история, в которой обсуждались различные историко - культурные проблемы туркменских земель. В этот период можно наблюдать особую ценность произведений, написанных об истории туркменского народа. Кумуш -Али Бориев (1896-1942) был одним из тех мыслителей, кто писал на эту тему в журнале “туркмен или” в 1923-1924 годах и в газетах “Туркменистан” и “Туркменская Искра” в 1925-1926 годы. Бориев был одним из мыслителей того периода, который отмечал, что необходимо рассматривать историю туркменского народа наряду с туркменским языком. Он был одним из тех, кто говорил о важности языка, истории и цивилизации в возрождении национальных ценностей собственной динамикой и создании национального сознания. Видно, что Бориев, туркменский мыслитель, пытался решить проблемы периода.

Ключевые Слова: Туркмены, История Туркменского Народа, Бориев, История, Мысль

Giriş

XX. yüzyılın başı Türkmen topraklarında kültürel, tarihi, sosyal sorunların tartışıldığı ve müzakere edildiği bir dönem olarak tarihe geçmiştir. Bu dönemde Türkmen Halk Tarihi ile ilgili yapılan çalışmaların ayrı bir

değerinin olduğunu görmek mümkündür. Bu konu üzerine yazıları kaleme alan düşünürlerden biri de Kümüşali Böriyev (1896-1942) olmuştur (Türkmen Sovet Ansiklopedisi, 1989: 10/538; Söyegov, 2015: 330-331). Türkmen Halk Tarihi üzerine araştırma yapılmasının gerekli olduğunu ifade eden Böriyev'in yapıtlarının Türkmen tarihi, dili, kültürü açısından değerli kaynaklar olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle Böriyev'in 1922- 1926 yılları arasında Türkmen tarihi ile ilgili değişik yerlerde yayınladığı yazıları, dönemin düşünce yapısını ve tarih bilincini yansıtan yapıtlardır.

Aynı şekilde Böriyev, XX. yüzyılda Türkmenler arasında değişik konularda gelişmelerin, tartışmaların, eleştirilerin yaşandığı bir dönem olarak kayıt etmektedir (Aşırov, 2017a: 58–62). Özellikle bu konuda, 1917 Sovyet İhtilali'nin ayrı bir etkisinin olduğunu da telakki etmektedir. Böriyev “Türkmenistan cumhuriyeti” adlı makalesinde, Ekim İhtilali bağlamında Türkmenlerin tarihi seyrinde değişimin ve gelişimin yaşandığı bir dönem olarak değerlendirmektedir: “Sadece Ekim ilerleyişi Türkmen kabileleri kendilerinin Türkmencilikten ayrılıp kurtuldu. Şimdi ilerleyişi sayesinde çoğalan hem araları açık olan Türkmen kabileleri bir millet olabiliyor. Türkmen dili düzülüp, milli mekteplerininşası devam ediyor. Milli edebiyat ortaya çıkıp ve toplanımatbu basım söz doğuyor. Türkmenlerin kendi başına bir devlet olması ile bunların tümü hızlı bir şekilde ilerledi, Türkmen kabileleri bir millet oluşturuyor” (Böriyev, 1925b).

Bu bağlamda Böriyev, “K izuçeniistorii Turkmenskogonarod” adlı yazısında, Türkmen dili üzerine yapılan araştırmalardan bahsetmektedir: “Sonraki yıllarda “Türkmenistan” gazetesinin sayfalarında Türkmen dilini oluşturma ve hazırlama, Türkmen dilinin orfografisini biçimlendirme, resmi evrakları tercüme ve diğerleri gibi çalışmalar yürütülmektedir” (Böriyev, 1925c). Türkmenistan gazetesinin Türkmen dili, tarihi, medeniyeti bakımından çok değerli bir yayın olduğu görülmektedir. Nitekim K. Ilyasov ile H. Goçmıradov tarafından Türkmenistan gazetesi hakkında kaleme alınan esere, dönemi yansıtan bir tarihi belge anlamında “Dövrün Aynası” adını vermişlerdir (Ilyasov ve Goçmıradov, 1990).

Aynı şekilde Böriyev, bu dönemde Türkmen tarihinde, kültüründe gelişmelerin yaşandığını ve tartışıldığını da dile getirmektedir. Özellikle

Türkmen dilinin dil bilgisel gelişmesi konularında değişik mecralarda yazıların, tartışmaların yapıldığını belirtmektedir (Aşirov, 2018: 85-97). Böriyev, “Türkmen tarihi gerek” isimli bir makalesinin başında da o dönemde Türkmen dili üzerinde çalışmaların ve olumlu katkı sağlayacak tartışmaların yapıldığını şöyle açıklamaktadır: “Sonraki vakitlerde Türkmenistan yüzünde Türkmen dilinin meydana getirmek hem biriktirmek, Türkmen dili imlasının yazım kaidelerini belirlemeye, divanhane işlerini Türkmen diline geçirmek ve bunlara benzer meseleler ortaya atılıyorlar” (Böriyev, 1925b).

Böriyev’in bu yazılarından, o dönemde Sovyet Türkmenistanı’nda dil konusunda önemli bir yerin olduğu ve onun üzerinde değişik tartışmaların yaşandığı çıkarılabilir. Ayrıca Böriyev, “Türkmen tarihi gerek” isimli yazısında, Türkmen Halk Tarihi’nin önemli olduğunu ve onun üzerinde araştırma yapmanın gerektiğini şöyle belirtmektedir: “Yine araştırılacak meselenin biri – Türkmen halk tarihinin bilmek ve hazırlamak meselesidir” (Böriyev, 1925a).

Bununla birlikte Böriyev, Türkmen Halk Tarihi üzerine araştırma yapılmasının, yazılmasının, geliştirilmesinin gerekli olduğunu ifade etmektedir. Çünkü tarih, birçok nesiller tarafından biriktirilen insanlığın kültürel ve sosyal deneyiminin muazzam bir dizisidir. Tarih ilmi ise ulusal bilinç oluşturmak, milli değerleri kendi dinamikleriyle ihya etmek için kullandıkları en önemli araçlardan biridir.

I. Türkmen Halk Tarihi Üzerine Çalışmaları

Tarih bilgisine ve tasavvuruna sahip olan Böriyev’in tarih üzerine yaptığı çalışmaların, Türkmen Halk Tarihi serüvenini açıklamada ayrı bir yerinin olduğu görülebilir. Ayrıca Böriyev’in tarih çalışmaları, XX. yüzyılın ilk yarısında Türkmenlerin tarih bilincini açıklamada önemli bir yer tutmaktadır. Böriyev, “Hive Türkmenlerinin Tarihinden bir bölek” isimli makalesinde, Türkmen Halk Tarihi ile ilgili yazıları kaleme alma nedenini şöyle açıklamaktadır: “Türkmen tarihini bilmeyen Türkmen yiğitleri kaç ise, biz de onların biri, belki bizim bunu yazmaktan maksadımız – Türkmen’in tarihi hakkında biraz eksik malumatı var olan hem hakkında yazmaya istekli olan yiğitlerimizi uyandırıp, onların bu konuda fikirlerinin duyup, malumatlarından

faydalanmaktadır. Hem de hiç olmasa Türkmen atalarımızın bin yılıyakin tarihlerini oradan buradan toplayıp bir araya getirsek de, kendimizin düşündüğümüzce, gücümüzün yettiğince gelecekte yazıcılarımıza biraz yardımcı olmak, hem de bir başlangıç olmamız ümidi ile ...” (Böriyev, 1924c: 57).

Böriyev'in Türkmen Halk Tarihi ile ilgili yazılarının kaleme alma gayesinin gençleri bu konuda uyandırmak olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü o dönemde Türkistan'da “uyan” veya “uyandırma” kelimesi değerli bir düşünce yapısını yansıtmaktadır. Tarih bilincini oluşturmak, aslında halkın hafızasının ihyasıdır. Ayrıca Böriyev yazılarında Türkmen Halk Tarihi'ni yazacaklara yardımcı olmak amacını güttüğünü de belirtmektedir. Böriyev'in Türkmen Halk Tarihi ile ilgili yazılarını tarihlerini esas alarak şöyle sıralamak mümkündür.

Böriyev'in “Hive hanlığı hem Türkmenler” isimli makalesi, 1922 yılında “Türkmen ili” dergisinde yayınlanmıştır (Böriyev, 1922: 11-13). Böriyev bu makalesinde, Hive hanlığındaki Türkmenlerin durumunu ele almakta ve değerlendirmektedir. Ayrıca yazısında, Cüneyt Han'ın Hive Hanı İsfendiyar Han ile mücadelesine de yer vermektedir. Yazı, bu konuda Türkmence olarak kaleme alınan ilk makalelerden biri olma özelliğine de sahiptir (Böriyev, 1922: 11-13; Aliyev, 1936: 12-14).

Aynı şekilde Böriyev'in “Kazak Türkmen arası” isimli makalesi, 1923 yılında “Türkmen ili” dergisinde yayınlanmıştır (Böriyev, 1923: 15-20). Böriyev, bu yazısında Mangışlak merkezli son dönemdeki Türkmenler ile Kazaklar ilişkilerini ele almaktadır. İlk olarak Mangışlak'taki Türkmenlerin tarihine ve Kazaklar ile olan ilişkilerine yer vermektedir. Bu yazı, XX. yüzyılın ilk çeyreğindeki Türkmenlerin tarih bilinci ve düşüncesi bakımından önemlidir (Böriyev, 1923: 15-20).

Bununla birlikte Böriyev'in “Hive hem Buhara Türkmenleri hakkında” isimli makalesi, 1924 yılında “Türkmen ili” dergisinde yayınlanmıştır (Böriyev, 1924a: 14-17). Böriyev, bu yazısında, Hive ve Buhara'da ikamet eden Türkmenlerin son durumlarını detaylı bir şekilde incelemektedir. Ayrıca yazıda Hive Türkmenlerinin durumu, diğer Türkî halklarla ilişkileri ele alınmaktadır (Böriyev, 1924a: 14-17).

Böriyev, 1924 yılında yayınlanan “Türkmen halkının tarihi ve nesilleri hakkındaki makalelerin yığındısı” adlı Türkmen Halk Tarihi ile ilgili kitapta “Hive Türkmenlerinin Tarihinden bir bölek” isimli bir bölüm yazmıştır. Bu yazısının, Türkmen Halk Tarihi açısından dönemin en önemli yazılarından biri olduğunu söylemek olanaklıdır. Çünkü Böriyev bu yazısında, Tarih ilminin bazı ilkelerini dile getirmektedir (Böriyev, 1924c: 44-57).

Böriyev’in “Türkmenistan cumhuriyeti” adlı makalesi, 9 Ocak 1925 yılında “Türkmenistan” gazetesinde yayınlanmıştır (Böriyev, 1925c). Böriyev’in “Türkmen Cumhuriyeti” adlı makalesi, Türkmen düşüncesinde ayrı bir yerinin olduğunu görmek mümkündür. Bunun ismi, Türkmen düşünce tarihinde ayrı bir önem arz ettiğini söylenebilir. Nitekim bu makalenin başlığındaki “cumhuriyet” kelimesi yazıya ayrı bir özellik katmaktadır. Çünkü Türkmenlerin İslam’ı kabul ettikten sonraki saf Türkmen düşüncesinin tezahürünün göstergesi olduğunu ifade etmek olanaklıdır (Böriyev, 1925c). Böriyev yazısına, “Türkmenlerin aslı Oğuz - Türkmenlerinden çıkıyor” diye başlayarak konuyu kendi dönemine kadar Türkmen Halk Tarihi’nin genel bir değerlendirme yapılmaktadır (Böriyev, 1925c).

Böriyev’in “K izuçeniyu istorii turkmenskogo naroda” (Türkmen halkının tarihinin incelenmesi) adlı makalesi, 11 Ocak 1925 yılında dönemin “Turkmenskayai skra” gazetesinde yayınlanmıştır (Böriyev, 1925a). Böriyev Rusça olarak kaleme aldığı bu yazısında, Türkmen tarihinin detaylı bir şekilde araştırılmasının gerekli olduğunu ifade etmektedir. Bu konunun Türkmen Halk Tarihi için önemli olduğunu da ayrıca vurgulamaktadır (Böriyev, 1925a). Böriyev bu yazısında Türkmen Halk Tarihi açısından gerçekleştirilmesi gereken ilkeleri belirlemede ve bu yönde görüşünü açıklamaktadır (Böriyev, 1925a).

Aynı şekilde Böriyev’in “Türkmen tarihi gerek” adlı makalesi, 13 Ocak 1925 yılında “Türkmenistan” gazetesinde yayınlanmıştır (Böriyev, 1925b). Böriyev bu yazısında, daha önce Rusça olarak kaleme aldığı “K izuçeniyu istorii turkmenskogo naroda” isimli yazının görüşünü değişik açıdan detaylandırmaya ve Türkmençe olarak ifade etmeye çalıştığı görülebilir. Yazıda, ilk olarak özgün bir Türkmen Halk Tarihi’nin yazılmasının

gerekli olduğu üzerinde tekrar durmaktadır. Bununla birlikte yazısında, Türkmen Halk Tarihi'ni yazıldığına dikkat edilmesi gereken hususlara ayrıca yer verilmektedir (Böriyev, 1925b).

Böriyev'in yukarıda zikri geçen yazılarından başkada Türkmen tarihi, dili, edebiyatı, kültürü üzerine kaleme aldığı yapıtlarının olduğu görülebilir (Böriyev, 1924b; Böriyev, 1926). Ancak bu dönemdeki yazıları, Türkmen tarihinde ayrı bir yerinin olduğunu söylemek mümkündür (Aşirov, 2017: 15-23). Çünkü bu dönemi Türkmen tarihinde özgürlüğün yaşandığı zaman dilimi olarak geçmektedir. Bu dönemdeki yazılar, yazarların ideolojiden bağımsız olarak özgün düşünceleri olduğunu söylenebilir. Ayrıca Böriyev'in Türkmen düşüncesiyle ilişkin kaynakların çoğunun bu döneme ait yazılmış olması da değerini arttırmaktadır. Bundan dolayı da Böriyev'in bu dönemde kaleme aldığı yazıları, Türkmen tarihi düşüncesi açısından değerlidir.

II. Tarih Düşünce

XX. yüzyılı Türkmenler açısından önemli değişimin gerçekleştiği bir zaman diliminde yaşamış olan Böriyev, bu dönemde Türkmen Halk Tarihi'nin ciddi bir şekilde öğrenilmesi, araştırılması yönünde adım atılmasının gerektiğini söylemektedir. Böriyev, Türkistan'daki devlet ve halklar hakkında yazılan tarih eserlerinde, Türkmen halkının Orta Asya'da yaşamaya başlamasına bin yıl olduğuna dair bilgilerin yer aldığını belirtmektedir. Ancak bu bin yıllık tarih ile ilgili hiç bir şeyin bilinmediğini veyakaleme alınmadığını "Hive Türkmenlerinin Tarihinden bir bölük" isimli makalesinde şöyle beyan etmektedir: "Bin yıldan buyana olan zamanda Türkmen halkı hayatının tarihi bize açık ve kesin belli değil" (Böriyev, 1924c: 44).

Böriyev'in Türkmen Halk Tarihi ile ilgili bu tespitini, ilmi esaslara dayanan tarih eserin ve yetişmiş bir tarihçinin olmadığı şeklinde düşünmek mümkündür. Çünkü yazar, Türkmen Halk Tarihi'nin açık ve kesin bilinmemesinin nedenlerinden birinin de yetişmiş bir tarihçinin olmamasına bağlamaktadır. Bu konuda müellif, "Hive Türkmenlerinin Tarihinden bir bölük" isimli makalesinde şöyle açıklamaktadır: "Türkmen halkının tarihi

esaslı – temelli hem açık şekilde bilen bir Türkmen de yok, esaslı şekilde bilmek bir yana, doğru yazıda parça bölük bilenlerde yok derecesindedir” (Böriyev, 1924c: 44).

Böriyev’in bu konudaki değerlendirmesi dönem açısından önemlidir. Ancak düşünür, aynı makalede, Türkmen tarihçisi olarak Han Yomudskiy ismini şöyle zikretmektedir: “Hem de bununla birlikte [tarihi] bilmek isteyen, sadece Han Yomudskiy gibi tek tük insanlar olmasa, [tarihi] bilmeyi isteyenlerinde olmadığını söylemek olanaklı” (Böriyev, 1924c: 44).

Böriyev’in Türkmen tarihçisi olarak zikrettiği, Kıyat Han’ın torunu olan Garaş Han Yomudski veya Nikolay Nikolayeviç Yomudski (1868 - 1928), Türkistan, özellikle de Türkmen Halk Tarihi’nin bilim adamları tarafından objektif ve deskriptifilkesine uygun olarak araştırılmasının ve gençler tarafından doğru bir şekilde bilinmesinin gerekliliği üzerinde duran düşünürlerden biridir (Aşirov, 2017: 295-308).

Böriyev, XX. yüzyılın Türkmenler açısından önemli ve bilinmesi gereken konulardan birinde tarih konusu olduğunu sonucuna varmaktadır. Bu konuya özel olarak Böriyev, 11 Ocak 1925 yılında “Turkmenskaya İskra” gazetesindeki “K izuçeniyu istorii Turkmenskogo narod” adlı makale ve 13 Ocak 1925 yılında “Türkmenistan” gazetesinde “Türkmen tarihi gerek” isimli yazıkaleme almıştır.

Böriyev, “Turkmenskaya İskra” gazetesindeki “K izuçeniyu istorii Turkmenskogo narod” adlı makalesinde, Türkmen Halk Tarihi’nin araştırılmasının ve oluşturulmasının gerekli olduğunun altını kalın harflerle çizerek şöyle demektedir: “Türkmen halkının tarihini öğrenme hakkında soruyu ortaya atmak gereklidir” (Böriyev, 1925c).

Aynı şekilde Böriyev, “Türkmen tarihi gerek” isimli makalesinde, “Türkmen Halk Tarihi” adı altında Türkmenlerin tarihinin yazılmasının zamanının geldiğini şöyle açıklamaktadır: “Bunları toplamaya, okumaya – tertiplemeye ve yazmaya vakit geldi. Yine de vakit geçirmek olmuyor. Yeter, geç kalıyoruz. Vakit geçmesi hayat değişmesi ile halk sözü kayıp olur, değişir ve unutulur gider. Sonra o [tarihi bilgileri], bizler bulamayız” (Böriyev, 1925a).

Böriyev yazılarında, ilk olarak Türkmen tarihinin öğrenilmesinin gerekliliğini ortaya atmaktadır. Böriyev’in Türkmen Halk Tarihi’ni

araştırmanın gerekli olduğunu öne sürürken Türkmen düşünce yapısında ait tarih bilinci ve tarih yazıcılığını iddia ettiğini söylemek mümkündür. Nitekim bu konuyla ilgili söyledikleri kendi dönemi ve sonraki dönemler içinde önemli bir tespit olup, geçerliliği günümüzde de devam eden bir düşüncedir. Bu aslında Türkmen Halk Tarihi ile ilgili önemli bir konunun tespiti olduğu ise ayrı bir realitedir. Türkmen Halk Tarihi'ni yazmak Türkmenler açısından önemlidir. Ancak bunun nasıl yazılacağı ve ne isimle altında ele alınacağı da tarihin akışında tartışıla gelmiştir.

Böriyev'in Türkmen Halk Tarihi ile ilgili önemli tespitlerinden birinin de "Türkmen Halk Tarihi" veya "Türkmen Devlet Tarihi" şeklinde konuyu tartışmaya açmasıdır. Çünkü Türkmen Halk Tarihi denildiğinde geleneksel olarak şecere, daha anlaşılır bir ifade ile kabile düşüncesinden soyutlanmak olduğu söylenebilir. Nitekim bundan dolayı da "Türkmen Halk Tarihi" ifadesiyle düşüncesini ortaya koymaktadır. Bu düşüncenin Türkmen Halk Tarihi ilminde ayrı bir öneminin olduğu görülmektedir. Nitekim 1925 yılında Böriyev tarafından kaleme alınan "K izuçeniyu istorii Turkmenskogo narod" (Türkmen halkının tarihinin incelenmesi) isimli bir makalesi bunun açık bir delilidir (Böriyev, 1925c). Ayrıca Böriyev "K izuçeniyu istorii Turkmenskogo narod" isimli makalesinde, halkın mı, yoksa devletin mi tarihi öğrenilmesi gerekliliği gibi bir soruyu ortaya atmaktadır: "Genel olarak halkın tarihi değil de, devletin tarihi yazılmaktadır. Türkmen'in tümünü birleştiren bir devleti olmamasına rağmen bu halkın oldukça ilgi çekici tarihi vardır"(Böriyev, 1925c).

Aynı şekilde Böriyev "Türkmen tarihi gerek" isimli yazısında da aynı konuya yer vermektedir. Bu bağlamda Böriyev tarih konusunu açıklamaya ve bunu dönemin tarih anlayışıyla izah etmeye çalışmaktadır: "Genellikle halk tarihini yazmıyorlar, devlet tarihini yazıyorlar. Tüm kabileleri, tayfaları aralarına katan Türkmenlerin memleketi olmasa da halkının tarihi var. Her zaman savaşan Türkmen halkının kanlı davaları bulunan tarihi olan demek oluyor" (Böriyev, 1925a).

Bununla birlikte Böriyev, "Hive Türkmenlerinin Tarihinden bir bölük" isimli makalesinde, Türkmen Halk Tarihi ile ilgili değerlendirmelerinin XIX –XX. yüzyıllarla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuyla ilgili şöyle

açıklamaktadır: “Fakat Türkmenlerin kendilerine özel devleti hem bütün Türkmenlere ortak siyasi tarihleri, olmasa da sadece Türkmen kabileleri, Türkmen halkı adında bir halk ve bir ilet (nüfus) olup hem o halkın hayatının kendine has bir tarihi de var” (Böriyev,1924c: 44).

Böriyev, “Türkmen Halk Tarihi” başlığı altında Türkmen tarihini yazmanın önemli ve kapsayıcı olacağı üzerinde durmaktadır. Bu konu, 1991 yılında Mırat Annanepesov tarafından “Türkmenistan Kommunisti” isimli dergisinde “Biz tarihi nasıl yazmalı?” adıyla yayınladığı makalesinde şöyle açıklamaktadır: “TSSR Bilimler Akademisinin tarihçileri olarak bir büyük çalışmanın başını başlamaya çalışıyoruz, yani çok ciltlik tarihi yazmaya başladık. İlk olarak bu altı ciltlik tarihin genel ismi hakkında kendi düşüncemi ifade etmek istiyorum. Ona “Türkmenistan SSR tarihi”, “Türkmenistan’ın Tarihi” diye genel isimler teklif ediliyor. Türkmenistan SSR tarihi 1924 yılından başlanmaktadır. 1917 yılından önceki yüzyılların devamında Türkmenistan adı ile yurt, yönetsel birlik veya devlet yok. Horasan, Astrabat, Mazanderan, Horezm, Maveraünnehr, Hive, Buhara, Lebap, Marı, Tejen, Ahal, Etrek- Gürhen, sonra ise Zakaspioblastı, Türkistan general – gubernatorları gibi düşünceler geçerli olmuştur. Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan, Karakalpakistan isimleri 1924 yılından sonra oluştu. Bundan dolayı da biz hazırlanmakta olan çok ciltli tarihi “Türkmen Halkının Tarihi” diyerek isimlendirsek, amaca layık olur diyorum. Eğer şöyle genel isim versek, halkımızın ata- babalarının eski tarihi, onun bizzat kendi yüzyıllık tarihi, cumhuriyet olduktan sonraki dönemin tarihi, komşu devletlerde yaşayan Türkmenlerin tarihi da kapsayacak” (Annanepesov, 1991: 48).

Görüldüğü üzere Böriyev’in Türkmen Halk Tarihi ile ilgili görüşü daha sonra tekrar Annanepesov tarafından “Biz tarihi nasıl yazmalı?” isimli makalesinde dile getirildiği söylenebilir (Aşirov, 2018, ss. 324-338). Çünkü Sovyetler Birliği döneminde Türkmen Halk Tarihi “Türkmenistan SSR Tarihi” adı altında incelenmiştir (İstoriyaTurkmenskoy SSR,1957).

Böriyev, tarih bilinci ile Türkmen Halk Tarihi araştırılmak, yazılmak için ilk olarak ona ait verilerin toplanması üzerinde durmaktadır. Dönem itibarıyla Böriyev, Türkmen Halk Tarihi’ne ait bilgi toplamayı, literatür

incelemesi ve birebir görüşme üzere bilgi toplama şeklinde ortaya koymaktadır. Çünkü geçmişini inceleyen tarih ilmi için insanların geçmişte bıraktığı her türlü materyal önemlidir. Bilim olarak tarih, kesin olarak kanıtlanmış gerçeklerle tarihsel kaynaklardan çıkarılır, yeni gerçekleri biriktirir ve keşfeder. Tarihsel kaynak ise belirli bir zamanda doğan ve gerçeklerini yansıtan bir belgedir. Bunu yazılı (pismennıye), maddi (vetşestvenniye) ve sözlü (ustniye) olmak üzere üç esasta toplamak mümkündür. Ayrıca her bir tarihinin metodolojik prensipleri çoğu zaman onun ortaya koyduğu veya ilgilendiği problemlerle bağlantılı olduğu veya temel teşkil ettiği söylenebilir.

Bununla birlikte Böriyev'in "anlatı" (narrativ) yönteminde yazılarında değerlendirdiği görmek mümkündür. Nitekim Böriyev, Kadı Abdüssettar'ın "Cenknemesi" veya "Tekelerin Uruş Kıssa Kitabı" (Abdüssettar, 1914) isimli eserinden bahsetmektedir (Böriyev, 1925a). Böriyev, Abdü's-Settar Kadı'nın "Cenkname" adlı eserini irdelemekte ve onu halk hikâyesi olarak değerlendirmektedir. Kısacası eseri, halktan toplanan bilgiler şeklinde tanıtmaktadır. Abdü's-Settar Kadı tarafından şiirsel olarak yazıya döküldüğünü izah etmektedir. Ayrıca onun dilinin dönemin Türkmencesi olmadığını Çağatayca olduğunu açıklamaktadır (Böriyev, 1925a).

Böriyev, "Türkmen tarihi gerek" adlı makalesinde, Türkmen Halk Tarihi'ne ait materyallerin toplanması veya literatür incelemesi yönünde konuyu daha da detaylandırarak şöyle ifade etmektedir: "Tarihi yazmak, hazırlamak için ona ait tüm malumatları, haberleri toplamak, düzenlemek lazım. Halk arasında da yakın zamanda olup biten vakıalar hakkında yazılmadık, toplanmadık, dilden dile geçip, gelen malumatlar, haberler, hikâyeler olması muhtemeldir, onları da toplamalı, yazmalı, düzenlemeli ve onlardan da faydalanmak oluyor." (Böriyev, 1925a).

Aynı şekilde Böriyev tarafından kaleme alınan "K izuçeniye istorii Turkmenskogo narod" isimli makalede, Türkmenlerle ilgili diğer milletlerde materyallerin olduğunu belirtmekte, bunlarında toplanmasının gerekli olduğu konusuna ayrıca yer vermekte ve konuyla ilgili düşüncesini şöyle açıklamaktadır: "Türkmenlerin başkalar ile kanlı mücadele savaşları hakkında çok sözler ifade ediliyor. Türkmen halkı hakkında birçok halk, farklı yerlerde,

farklı yazarlarda ve farklı dillerde (Rusça, Özbekçe, Farsça vb.) anlatılmaktadır” (Böriyev, 1925c).

Ayrıca Böriyev “Türkmen tarihi gerek” adlı makalesinde, yabancıların arasında da Türkmen Halk Tarihi’ne ait materyallerin olduğunu ve onların toplanmasının gerekli olduğunu detaylı bir şekilde ifade etmektedir: “Türkmenler başkaları ile kanlı mücadele savaşları hakkında halk arasında çok sözler ifade ediliyor. Diğer halkların edebiyatlarında her yerlerde her türlü dillerde (Rus, Fars, Özbek ve diğerleri) ve çok yazarlar çok şeyler yazılmış olabilir” (Böriyev, 1925a).

Böriyev “K izuçeniya istorii Turkmenskogo narod” isimli yazısında, özellikle konuyla ilgili Rus yazarlarının kaynaklarının incelenmesinin gerekli olduğunu yazının önemine binaen şöyle açıklamaktadır: “Bazı materyallerde M. A. Terentyev’in “İstoriya Zavoyevaniya Sredney Azii” (Orta Asya’nın İşgali Tarihi) hizmet edebilir. O belgeler açısından zengindir” (Böriyev, 1925c). Böriyev, Mihail Afrikanoviç Terentyev’in (1837—1909) “İstoriya Zavoyevaniya Sredney Azii” isimli eserinden bahsetmektedir (Terentyev, 1875). Ancak Böriyev, Terentyev’in eserinde Türkmenler hakkındaki bilgiler parça parça olsa da önemli ve değerli bilgileri içerdiğini belirtmektedir. Bununla birlikte temkinli olmanın gerekli olduğunu da ayrıca vurgulamaktadır (Böriyev, 1925c).

Aynı şekilde Böriyev, bu konuyla ilgili olarak “Türkmen tarihi gerek” adlı makalesinde, Terentyev’in “İstoriya Zavoyevaniya Sredney Azii” isimli eserinde getirdiği bilgilerle ilgili değerlendirmektedir. Çünkü tarihteki olguları doğru bir şekilde tespit etmesi gerektiğini ve buna bağlı olarak toplanan bilgilerin de olgulara uygunluğu analiz edilmesinin öneminden bahsetmektedir. Tarih ilminde kaynak incelemesi analizinde iki aşama ele alınmaktadır: 1) Kökenin analizi / analiz proishojdeniya (tarihsel aşama / istoričeskiy etap), 2) İçeriğin analizi / analiz soderhaniya (mantıksal aşama / logičeskiy etap). Böriyev “Türkmen tarihi gerek” adlı makalesinde, Terentyev’in “İstoriya Zavoyevaniya Sredney Azii” isimli eserinde zikredilen bilgilerin içerik analizi bağlamında konuyu şöyle açıklamaya çalışmaktadır: “Faydalı olacak kitabın biri (General Terentyev) [Mihail Afrikanoviç Terentyev] “Orta Asya’nın Almak Tarihi [İstoriya Zavoyevaniya Sredney Azii] isimli kitabıdır. İçinde

malumatlar haberler çok, Türkmen tarihine gerekli malumatlar haberler 1713 yılından başlanıyor. Böylece Hoca Nefes Astrahan üstü ile Petersburg'daki Rus Padişahı I. Petro haber veren haberi: Amu-Derya'nın Kaspi [Hazar] denizine akan eski akımı akan yönü var. Amu-Derya'da altın çok. General Terentyev tarihinde incelenebilir malumatlar var. Örneğin Türkmenler kabilelerinin sanlarının ifade ettiğinde aşağıdaki sayılarını getiriyor. 1). Yomutlar - 150 bin can [insan]. 2) Teke - 300 bin. 3) Göklenlerin -31 bin, 4) Sarık 65 bin, 5) Arsarı - 150 bin, 6) Çavdur – 81 bin, 7) Ali – İli 250 bin can [insan]. Diğerleri bir tarafa dursun. Ali –İli sayısı 250 bin dediğinde şaşırarak oluyor” (Böriyev, 1925a).

Tarihi kaynakların toplanmasının veya literatür incelenmesinin Türkmen Halk Tarihi açısından önemli olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte görüşme üzere bilgi toplamaya da önem vermektedir. Bu da tarihe tanıklık edenlerden sözlü bilgilerinde toplanmasının ve onların yazıya dökülmesinin gerekli olduğunu açıklamaktadır. Bu bağlamda Böriyev tarafından 1925 yılında kaleme alınan “K izuçeniyu istorii Turkmenskogo narod” isimli makalesinde, Türkmen Halk Tarih ile ilgili literatür inceleyerek kaynak toplanma hakkında şöyle açıklamaktadır: “Tarihi öğrenme ve toplama için, halkın içinde sözlü olarak bulunan yakın zamana bu soruyla ilgili olan tüm bilgileri toplamının zorunluluğu vardır” (Böriyev, 1925c).

Sözlü tarih aynı zamanda bir bütün olarak sosyal bilimlerde bir yön olarak yorumlanabilir. Bir kişinin tanık olduğu olayların kaydedilmesi olan sözlü tarih, belgelerin yetersiz olduğu konularda, özellikle devletleri olmayan halkların tarihlerinin ortaya çıkarılmasında çok yararlı kabul edilen bir tarih metodudur. Sözlü tarih, olayların, durumların veya gelişmelerin yaşayanlardan, dinleyenlere aktarılması yoluyla oluşturulan tarih bilgisidir. Böriyev, buna örnek olarak Rusya İmparatorluğu zamanında yaşayanlardan dönemi ile ilgili bilgi toplamayı vermektedir: “Örnek olarak verelim: Rusya'nın eski Padişah hükümeti Türkmenistan'ı kendine tabii ettiği zamanındaki yaşlıların görüp işittiklerini yazmak – toplamak” (Böriyev, 1925a).

Böriyev, Türkmen Halk Tarihi ile ilgili bilgilerin toplanması, derlenmesi ve yazıya dökülmesi konusunda da yetkin birinin rehberlik

etmesinin ve bu konuda araştırma heyetinin oluşturulmasının gerekli olduğunu açıklamaktadır. Bunun öneminden “K izuçeniyu istorii Turkmenskogo narod” isimli makalesinde şöyle bahsetmektedir: “Türkmen halkının tarihi çalışmasına ilişkin materyal toplamaya başlamak için, yetkin bir kişinin rehberliğinde herhangi bir gruba emanet etmek gerekir” (Böriyev, 1925c).

Aynı şekilde Böriyev, “Türkmen tarihi gerek” adlı makalesinde, Türkmen Halk Tarihi’ne ait bilgilerin, verilerin derlenmesi ve onların yazıya dökülmesinde yetkin bir kişinin veya inceleme heyetinin gerekli olduğu hakkında detaylı bir şekilde şöyle açıklamaktadır: “Türkmen halkı tarihine gerekli malumatları, haberleri, sözleri toplamayı, derlemeyi, düzenleyip yazmayı birkaç adamlara verilip buyurulmalı. O bir meşhur bilim adamının gözetiminde, başkanlığında olsun” (Böriyev, 1925a).

Böriyev, Türkmen Halk Tarihi araştırma heyetinin oluşturmanın gerekli olduğunu öngörmektedir. Böriyev’in Türkmen Halk Tarihi ile ilgili çığır (naprevleniy) veya akım (teçeniya) ortaya çıkması değil, bizzat okulun (şkola) oluşmasından bahsettiği görülebilir. Belki de Türkmen Halk Tarihi araştırma heyeti kurumsallaşmaya giden ilk adım olma öngörüsünde bulunmuş olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Böriyev, Türkmen Halk Tarihi tetkik heyeti araştırmalarında yabancı bilim adamlarından da faydalanabileceğini, “Türkmen tarihi gerek” adlı makalesinde belirtmektedir: “Sonra mümkün olmasa da Türkmenistan Cumhuriyeti kurulması ile güç birleştirip Türkmen Tarihini oluşturmak hareketine girişmenin zamanı geldi gibi. Yabancı halkların bilim adamlarının yardımını istemek gerek” (Böriyev, 1925a). Böriyev Türkmen Halk Tarihi araştırıldığında yabancı bilim adamlarından da faydalanabileceğine değinmektedir. Yazarın buradaki maksadının ilk olarak Rus yazarları olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Rus bilim adamlarının arasında Georgiy İvanoviç Karpov’un Türkmen Halk Tarihi ile ilgili çalışmalarını hazırlamak yeterlidir.

Aynı zamanda Böriyev, “K izuçeniyu istorii Turkmenskogo narod” isimli makalesinde, M. Ya. Dulatov’un insiyatifiyle Kırgız Halk Tarihi hazırlanmaya çalışıldığını belirtmektedir (Böriyev, 1925c). Böriyev’in “M. Ya. Dulatov” şeklinde zikrettiği ismin Türkistan’ın mücadele adamı olan Kazak

edebiyatının önemli isimlerinden olan milliyetçi ve “Uyan Kazak” şiirinin yazarı şair Mir Yakup Dulatoğlu (1885-1935)'dur. Çünkü Böriyev, “Türkmen tarihi gerek” adlı makalesinde, devletin desteğiyle Kazak Halk Tarihi yazılmaya başlandığını şöyle belirtmektedir: “Devletin hareketi ile Kazaklar tarihini oluşturmaya başladılar” (Böriyev, 1925a).

Türk dünyasında gelişmeye başlayan tarih bilincini ve tarih yazıcılığının Türkmenlerinde takip etmesinin, o yolda yürümesinin önemli ve gerekli olduğunu belirtmektedir. Bu konuyla ilgili olarak “K izuçeniyu istorii Turkmenskogo narod” isimli yazısında, Kazak halkının tarihinde yapılanların takip edilmesinin gerekli olduğunu şöyle açıklamaktadır: “Bu örneği takip etmeliyiz” (Böriyev, 1925c). Böriyev, “Türkmen tarihi gerek” adlı makalesinde, devletin desteğiyle Kazak Halk Tarihi yazılmaya başlandığını şöyle belirtmektedir: “Devletin hareketi ile Kazaklar tarihini oluşturmaya başladılar. O örnek bize bulaşsın”(Böriyev, 1925a).

Böriyev, “Türkmen tarihi gerek” adlı makalesinde, Türkmen Halk Tarihi ile ilgili arkadaşların bu işe el atmasının gerekli olduğunu ve bu yönde girişimde bulunmalarını gerekli olduğunu çağırarak şöyle açıklamaktadır: “Türkmen halkı tarihini toplamak düzmek hem yazmak hareketine güç birleştirip girişmeye tüm bu işte faydalı olacak yoldaşları davet ediyoruz” (Böriyev, 1925a).

Böriyev'in yazılarından anlaşıldığı üzere Türk dünyasında başlayan Halk Tarih yazıcılığının Türkmenlerinde el atmasının gerekli olduğunu ifade etmekte ve bu yönde bilinçli olan tüm arkadaşları davet etmektedir. Ancak 19 Mart 1932 tarihinde Sovyetler Birliği yönetimi tarafından “milliyetçi”, “halk düşmanı” suçlamasıyla tutuklanan Böriyev, 27 Ekim 1942 tarihinde cezaevinde 46 yaşında vefat etmiştir.

Sovyetler Birliği döneminde, XX. yüzyılın özgün düşünleri ağır bir şekilde eleştirilmişlerdir (Aşırov ve Annaorazov, 2018, ss. 461-467). Böriyev'in kendi döneminde dile getirdiği özgün düşünceleri değişik yerlerde eleştirilmiştir. Bunlardan biri de 1936 yılında Ruhi Aliyev tarafında “Türkmen ili” jurnalının içtimağı ve sınıfı yüzü” (“Türkmen ili” dergisinin sosyal ve sınıfı yüzü) isimli kitapta, tarih bilincine sahip olan Böriyev'in düşünceleri şöyle eleştirilmektedir: “Tarih bölümünde göze çarpan en görkemli yazıcılardan biri

[Türkmen ili] derginin düzenleyicisi ve başkanı Böriyev'dir... Böriyev burada kendi fikirlerini açık şekilde yazıyor, onda gizli bir şey yoktur... Onun esas gayesi "Türkmenleri Türkmenler idare etsinler"... Böriyev açık şekilde milletçilik fikirlerini yaymakla onu genişletmeye çaba harcıyor... Böriyev'in bu makalesi tamamen İnkılabı karşı bir yol tutmakla Türkmen emekçi çoğunluğunu inkılabtan geri çekmek ve onu tarihin en karanlık dönemine, yani eski kabilecilik, yüzbaşıcılık dönemine irca etmek maksadını yürütüyor" (Aliyev, 1936: 12-13).

Sonuç

XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başı Türk dünyasındaki aydınlar, "milli değerlerin ihyasının" şart olduğunu ve kendi dinamikleriyle yenilenmenin dilinin, tarihinin, medeniyetinin inşasıyla mümkün olabileceğini düşünüyorlardı. Bunlardan biri de tarih bilincine sahip olan Kümüşali Böriyev olmuştur. Böriyev'in Türkmen düşünce tarihinde ayrı bir yerinin olduğunu söylemek mümkündür. Böriyev, Türkmen dili ile birlikte Türkmen Halk Tarihi'nin de üzerinde düşünmesinin gerekli olduğunu dile getiren dönemin düşünürlerden biridir. Bununla "Türkmen Halk Tarihi" adı altında derlenmesi ve yazılmasının gerekli olduğu görüşünü benimsemektedir. Türkmen Halk Tarihi hakkında geniş bilgiye sahip olan yazar, onun üzerinde yapılacak çalışmaların nasıl olması gerekliliği üzerinde de görüşünü, 1922-1926 yılları arasında kaleme aldığı yazılarında beyan etmektedir. Özellikle Böriyev'in 1922- 1924 tarihlerinde "Türkmen ili" dergideki Türkistan'ın düşüncesi, tarihi, geleceği ile ilgili konular üzere kaleme aldığı yazıları, bu konuda ayrı bir değeri bulunmaktadır. Türkmen Halk Tarihi'nin oluşması için yazılı ve sözlü tüm materyallerin toplanmasını, onların içerik bakımından incelemesi ve onu da yetkin bir başkanın altında heyet olarak gerçekleştirilmesini ve yazıya geçirilmesinin gerekliliğinden bahsetmektedir. Tarih, bir milletin var olmasının bilinci olduğunun idrakinde olan Böriyev yazılarında, Türkmen Halk Tarihi üzerinde araştırma yapan bir enstitünün gerekliliğinden söz ettiğini ifade edebiliriz. Çünkü Geçmiş tarihini inceleyerek millî değerleriyle ihya etmesinin gerekliliğinden bahseden Böriyev'in bilgelik adına gerçekten hak edenlerden biri olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü

Böriyev'in Sovyetler Birliğinin ilk yıllarında Türkmen Halk Tarihi ile ilgili açıkladığı ve tartıştığı düşünceler, günümüzde de değerini kaybetmeden asıl gerçekler olarak bulunmaktadır.

Kaynaklar

- Abdü's-Settar Kadı, (1914). *Kniga Razskazov o Bitvah Tekintsev. TurkmenskayaİstoriçeskayaPoema XIX Veka / Tekelerin Uruş Kıssa Kitabı*, (haz. A. Samoyloviç). S. Petersburg.
- Aliyev, R. (1936). "Türkmen İli" *Jurnalının İçtimağı ve Sınfi Yüzi*, Aşkabat: Türkmen devletneşir.
- Annapesov, M. (1991). Biz tarihi nasıl yazmalı? *Türkmenistan Kommunisti*.
- Aşirov, T. – Annaorazov, J. (2018). Repressiya Kurbanı Düşünür Orazmammet Vepayev. 3. *Türkistan Kurultayı* içinde (ss. 461-467), Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi yay.
- Aşirov, T. (2015). Türkmenlerde tarih bilinci ve tarih yazıcılığının serüveni. I. *Uluslararası Türklerde Tarih Bilinci ve Tarih Yazıcılığı* içinde (ss. 15-23), Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi yay.
- Aşirov, T. (2017). Sovyet İhtilali Üzerine Çalışmalar: Garaş Han Oğlu Yomudskiy Örneği. 100. *Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası, Hacettepe Üniversitesi* içinde (ss. 295-308), Ankara: Hacettepe Üniversitesi yay.
- Aşirov, T. (2017a). Sovyetler Birliği'nin İlk Yıllarında Türkmenistan'da Tartışma Kültürü. *Türk Yurdu*, (357), 58–62.
- Aşirov, T. (2018). Türkmen Dilinin Terminolojik Problemleri Üzerine Araştırmalar: M. Geldiyev Örneği (1889-1931). *Zeitschriftfürdie Welt der Türken (ZfWT)*, 10 (3), 85-97.
- Aşirov, T. (2018). Türkmen Tarih Yazıcılığında "İlhak" Konusu. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 18 (2), 324-338.
- Böriyev, K. (1922). Hive hanlığı hem Türkmenler. *Türkmen ili*,(1), 11-13.
- Böriyev, K. (1923). Kazak Türkmen arası. *Türkmen ili*,(4-5), 15-20.
- Böriyev, K. (1924a). Hive hem Buhara Türkmenleri hakkında. *Türkmen ili*, (4-5), 14-17.
- Böriyev, K. (1924b). Kazakistan. *Türkmen ili*, (6-7-8), 145-149.

- Böriyev, K. (1924c). Hive Türkmenlerinin Tarihinden bir bölek. *Türkmen halkının tarih hem nesilleri hakkındaki makalelerin yığındısı* içinde (ss. 44-57). Taşkent: Türkmenistan Devlet kitaplar basdıryan divanhanesi.
- Böriyev, K. (1925a). Türkmen tarihi gerek. *Türkmenistan gazetesi*. 10 (351).
- Böriyev, K. (1925b). Türkmenistan cumhuriyeti. *Türkmenistan gazetesi*. 7 (348).
- Böriyev, K. (1925c). K izuçeniyu istorii turkmenskogo naroda. *Turkenskaya İskera*. Aşkabat: 8 (51).
- Böriyev, K. (1926). Astrahan Türkmenleri. *Türkmenistan gazetesi*.
- Dulatov, M. (1991). *Oyan Kazak!* Almatı.
- Ilyasov, K. ve Goçmiradov, H. (1990). *Dövrün Aynası ("SovetTürkmenistanı" gazetesi 70 yaşadı)*. Aşkabat: Türkmenistan yay.
- İstoriya Turkmenskoy SSR*, (1957). t. 1-2, Aşkabat.
- Söyegov, M. (2015). Türkmen Ceditçi Yazarlar. *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1(7), 327-338.
- Terentyev, M.A.(1875). *Rossiya i Angliya v SredneyAzji*. SPb.
- Türkmen Sovet Ansiklopedisi*. (1974-1989) I-X. Aşkabat.

XII.-XIII. Yüzyıllarda Türkiye Selçuklularının Anadolu'nun Türk Yurdu Olmasına Etki Eden İktisadi ve Ticari Faaliyetleri

Economic and Commercial Activities of Turkey Seljuks State Affecting To Be Turkish Homeland Of Anatolia in XIIth and XIIIth Centuries

Fatih AKSOY*

Özet

Anadolu'da çok eski tarihlerden beri ticari hayat mevcuttur. Bunu çeşitli kaynaklarda ve araştırmalarda açıkça görebiliyoruz. Bu ticari hayatı şekillendiren unsurların başında ticari yollar gelmektedir. Eski çağlardan beri bazı önemli ticari yolların Anadolu'dan geçtiği bilinmekle birlikte ticarete konu ürünün türüne ve menşesine göre ticari güzergâhlarda değişiklikler olabilmektedir. Türk tüccarlar da buldukları coğrafyaların bir unsuru olarak ticari hareketliliğin içerisinde yer alıyorlardı. Türkler, Anadolu kapılarına dayandıktan sonraki dönemlerde ve 1075 yılında Türkiye Selçuklu Devletinin ortaya çıkışını takiben örgütlü bir şekilde bu devletin himayesi altında Akdeniz'e kadar olan sahada daha da yoğun bir şekilde ticaret ile iştigal etmeye başlamışlardır. Zamanla güç kazanan Selçuklu Türkleri ticari yollara sahip olabildiği ve ticari hareketliliğin devamını tesis edebildiği kadar söz konusu yolların güvenliğini sağlamada gösterdiği başarı ile de otoritesini pekiştirebilmiştir. Bu noktada kervansarayların rolü göz ardı edilemez. Anadolu'nun güneyinde Alanya ve kuzeyinde Sinop gibi liman kentlerinin de ele geçirilmesi ile hem doğu-batı ve hem de kuzey-güney ekseninde ticari hayatı kontrol edebilir hale gelmişlerdir.

Anahtar Sözcükler: *Türkiye Selçuklu Devleti, Akdeniz, Venedik, Ceneviz, Anadolu.*

Abstract

Commercial life has existed in Anatolia since ancient times. We can see this clearly in various sources and researches. First of all, the commercial life shapes

these commercial life. Although it is known that some important commercial roads have passed through Anatolia since ancient times, there may be changes in the commercial routes according to the type and origin of the product subject to trade. Turkish traders were also involved in commercial mobility as an element of their geography. The Turks, being based on the gates of Anatolia have begun to engage in an organized way more intense trade in the field up to the Mediterranean under the auspices of Turkey Seljuks State in and year 1075. The Seljuk Turks, who gained power over time, were able to have commercial roads and establish the continuation of the commercial mobility as well as reinforce their authority with the success of securing these roads. At this point, the role of the caravansaries cannot be ignored. With the conquest of port cities such as Alanya in the south of Anatolia and Sinop in the north of Anatolia, they have become able to control commercial life in both east-west and North-south axes.

Key Words: *Turkey Seljuks, Mediterranean, Venice, Genoa, Anatolia.*

Giriş

Erken ortaçağlarda Anadolu'nun hâkimi olan Bizans Devleti 8. yüzyılın başlarından itibaren Arap saldırıları ile zor zamanlar geçirmeye başlayacaktır. İslam güçlerinin İstanbul'a dahi sefer düzenleyebildikleri³²² bu zamanlarda Akdeniz ticaretinde de Arap egemenliği ortaya çıkmıştır. Bilhassa 641 yılında Mısır'ın³²³ ve 711 yılında İber Yarımadasının³²⁴ İslam egemenliğine girişi ile birlikte Akdeniz ticaretinde Bizans'ın yerine yavaş yavaş Müslümanlar etkin olmaya başladılar. Bununla birlikte Anadolu'da ise Müslüman Araplar ile Bizans arasında süren mücadeleler, otorite boşluğunun neticesinde artan yağma, ayaklanma ve Bizans saltanatında zaman zaman yaşanan kargaşalar iktisadi yaşamını sarsmıştır. Anadolu'nun

*Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, e-posta: fatihaxoy@hotmail.com.tr

322 Uçar, Ş, "Müslümanların İstanbul'u Fethetmek İçin Yaptıkları İlk Üç Muhasara", *Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi*, Konya 1986, sayı 1, s. 65-83; Apak, A., "Emeviler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 2, 2009, s. 104-105, 109.

323 Halife b. Hayyât, *Taribu Halife b. Hayyât, Halife b. Hayyât Tarihi*, (çev. Abdulhalik Bakır), Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2001, s. 176-178.

324 Atçeken, İ. H., "Endülüs'ün Fetih Süreciyle İlgili Farklı Görüşlere Eleştirel Bir Yaklaşım", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 19, Konya, 2005, s. 17-30.

Trabzon, Sinop, Samsun, İzmir, Foça, Antalya ve Alanya gibi liman kentleri ile doğu ve güneyinden yer alan yer alan Tebriz, Bağdat, Halep ve Musul gibi ticaret merkezleri ve ayrıca İstanbul gibi dönemin büyük Metropolü arasında ulaşım ve bunun neticesinde ticari hareketlilikte azalma yaşanmaktadır³²⁵. Böylelikle azalan güvenlik nedeni ile Anadolu'dan geçen doğu-batı yönlü ticari yollarının yerine Karadeniz'in kuzeyinden geçen yollar kullanılmaya başlamıştır³²⁶.

Ayrıca, Bizans arazisi üzerinde ve bilhassa Anadolu'da Müslüman Araplar ile yaşanan çatışmalar Anadolu coğrafyasında güvensizlik ve beraberinde ticari yapının zedelenmesine yol açarken, bu durumun haricinde Endülü'sün Araplar tarafından fethi ile birlikte Akdeniz ticaretinde Müslümanlar en etkin unsur haline gelmişlerdi. Ancak bu dönemlerde Müslüman tacirler Avrupa ve Afrika'ya yapılan ticarete Anadolu'dan geçen ticaret yollarını kullanmak yerine, Orta Asya'dan gelen ürünleri önce Bağdat'a ve oradan Suriye'nin liman şehirlerine götürüyorlar ve buradan Avrupa ve başta Mısır olmak üzere Afrika'nın liman kentlerine taşıyorlardı³²⁷. Bu durum ticari akımın yavaşladığı Anadolu üzerinde olumsuz etki yaratmıştır. Gerek Karadeniz'in kuzeyinden ve gerekse Bağdat üzerinden Suriye limanlarına yaşanan ticari akım, savaşlar ve karışıklıklar nedeni ile iyice daralan Anadolu iktisadını çökme noktasına getirmiştir.

İslam hâkimiyeti altında bulunan coğrafyalar Akdeniz ticaretinin de etkisi ile kalkınmakta iken, Bizans hâkimiyetindeki Anadolu'nun özellikle orta ve batı bölümleri geri kalmışlardı³²⁸.

Endülü's Emevi Devletine son veren Hristiyan dünyası bilahare Haçlı Seferlerine çıkarak Anadolu'da bir karmaşa dönemi yaşanmasına neden

325 Eskikurt, A., "Ortaçağ Anadolu Ticaret Yolları", *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 33, 2014 Güz, s. 21-22.

326 Baş, A., *Beylikler Dönemi Hanları*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1989, s. 7-8.

327 Aytaç, İ., "Selçuklu Kervansarayları", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 7, Ankara, 2002, s. 856; Baş, A., a. g. t., s. 8.

328 Baş, A., a. g. t., s.8

oldu. Bu zamanlarda Akdeniz ticaretinde Avrupalı devletlerin etkisi arttı. 1071 yılında Malazgirt ovasında Selçuklu ordularının Bizans ordularını mağlup etmeleri ile³²⁹ Anadolu coğrafyasında siyasi yapı değişime uğramış ve Haçlı hareketlerinin etkisi ile de Anadolu'da Bizans otoritesinin yerine Selçuklular iyice kendilerini hissettirerek yerleşik bir duruma gelmeye başlamışlardır. 1204 yılında IV. Haçlı Seferi esnasında İstanbul'un işgali ile geçici de olsa Bizans idaresine son verilmesi Anadolu ile İstanbul arasındaki etkileşimi azaltmış olsa da ticari açıdan gelişmeler daha farklı yönde ilerlemiştir. Doğuda Moğol saldırılarının da kendisini gösterdiği 13. yüzyıla kadar geçen zaman zarfında Anadolu'da Bizans'ın da güçsüz düşmesi ile yaşanan otorite boşluğunu Türkler daha etkin bir şekilde doldurmaya başlayacaklardır. Bu durum çeşitli siyasi, sosyal ve iktisadi nedenlerin gölgesinde gelişecektir.

Bizans Devletinin sahip olduğu siyasi ve iktisadi nizam 11. yüzyılda batıdan Haçlıların Anadolu'ya yönelttikleri hareketler ile sarsılır iken, Selçuklu Türkleri adeta bu düzeni yeniden derleyip toparlamak görevini üstlendiler ve Anadolu'da uluslararası ticaretin ve beraberinde Anadolu'nun kalkınabilmesi için rol aldılar. Doğudan ve batıdan Anadolu'ya yapılan tüm seferler ile birlikte farklı coğrafyalar arasındaki iletişim artış göstermektedir. Bilgi akışında yaşanan artışın ticari kapasitenin de artışına olumlu etkileri olacaktır.

I. Anadolu'da Selçuklu İktisadi Yapısının Oluşmasına Yönelik Adımlar

11. yüzyıldan itibaren Selçuklu Türkleri için Anadolu coğrafyasında hâkimiyetlerini daha fazla hissettirebilmek adına gerekli şartlar olgunlaşıyordu. Son birkaç yüzyıldan beridir uluslararası ticaretin dışında kalan Anadolu, ticaret yollarının en yoğun kullanılan güzergâhlarından birisi haline gelmeye başladı. Önce batıdan Haçlı Seferlerine ve daha sonra doğudan Moğol baskısına maruz kalacak olan Anadolu'da askeri

329 Cahen, C., "İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı", (Çev. Zeynep Keriman), *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 17, s. 77-100.

hareketlenmelerle birlikte sosyal ve iktisadi gelişmeler yaşanmaya başlandı. Akdeniz'deki etkinliklerinin azalması ve ticaret yollarındaki değişiklikler nedeniyle özellikle Müslüman tüccarlar Anadolu coğrafyasında faaliyet gösterme imkânı buldular. Artan ticari faaliyetler ile birlikte ticari kapasitede de yaşanan artış neticesinde, daha Bizans Devleti zamanlarında bile Türkler Anadolu içlerine askeri ve ticari sebepler başta olmak üzere çeşitli vesileler ile bulunmaya başladılar³³⁰.

Bizans'ın son zamanlarında Anadolu'da görülmeye başlanan siyasi parçalanma döneminde artış gösteren Türklerin Anadolu'ya gerçekleştirdikleri göçler Selçuklular döneminde daha organize bir şekilde gerçekleştirilmeye başlandı. Türkler askeri ve siyasi sahada gösterdikleri başarıları, ele geçirdikleri sahalarda iktisadi ve ticari kalkınmayı da gerçekleştirerek pekiştirmek zorunda idiler³³¹. Bu doğrultuda yerel unsurları da dışlamadılar ve boşalan ve harap halde olan arazilere gerekli göç hareketlerini organize ettiler.

Türkiye Selçukluları bir yandan inkişafını gerçekleştirmeye çalışır iken diğer taraftan isyan ve kalkışma hareketleri ile uğraşmak istemiyordu. Zira Anadolu'ya göç etmekte olan Türk nüfus haricinde Anadolu'da yerleşik halde olan Türk nüfus ile birlikte Rum Ermeni ve Farişi unsurlar gibi pek çok millet yaşamakta idi³³². Gerekli görülen Türk göçlerinin gerçekleştirilebilmesi için huzur ortamının varlığı şarttı ve bu doğrultuda Anadolu coğrafyasında yerleşik tüm unsurlar ile işbirliği tesis edilmeye gayret gösterilerek, onların bilgi ve birikimlerinden faydalanılmıştır.

Türkiye Selçukluları ele geçirdikleri bölgelerde derhal “miri toprak” sistemini uygulamaya başlamışlar ve bu arazilere Türkler ile beraber

330 Anna Komnena, Türkler'in Anadolu'daki faaliyetlerinden oldukça bahseder. Selçuklu Türkleri özellikle askeri alanda faaliyetler gösterirlerken zaman zaman Bizans ordusuna da destekte bulunmuşlardır; **Anna Komnena, Alexiad: Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Aleksias Komnenos Dönemi'nin Tarihi Malazgirt'in Sonrası**, İnkılâp Kitapevi, İstanbul, 1996, s. 31, 74, 132, 162, 168.

331 Bedirhan, Y., “Türkiye Selçuklu Sultanlarının Milletlerarası Ticareti Geliştirmek İçin Yürüttüğü Faaliyetler ve İzlediği Politikalar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 9, Sayı 42, Şubat, 2016, s. 485.

332 Bedirhan, Y., a. g. m., s.484.

Rumların ve Kıpçak Türklerinin de göç etmelerine imkân tanımışlardır³³³. Yetenekli insanların, hangi milletten, hangi dinden olduğuna bakılmaksızın iş gücüne katılması için zemin hazırlanmaya çalışılmıştır. Böylelikle üretim artışı sağlanarak ticari ve iktisadi ihtiyaçlar boşlukların kapatılmasına gayret gösterilmiştir.

Yerleşimcilere ziraat için tohum, zirai aletler ve hayvanlar vermişler, hatta belirli dönem vergiden muaf tutmuşlardır³³⁴. Vergiden muafiyet, Bizans tarafından ağır vergi yükü altında bırakılan Rum ahalinin dahi Selçuklu hâkimiyeti altındaki topraklara göç etmesini sağlamıştır. Böylece Bizans'ın Batı Anadolu şehir nüfusu azalır iken³³⁵ Selçuklu Türkiye'sinde artan nüfus ve iş gücü artışı ile birlikte ticari alt yapının tesisinin gerçekleştirilebilmesi ve ticari kapasitede artış sağlanabilmesi için yoğun gayret gösterilmiştir.

Selçuklu Türkiye'sinde gerekli idari, siyasi ve iktisadi organizasyonu sağlayabilmek için her unsurun bilgi ve tecrübesine ihtiyaç vardır. Türk göçlerinin önünü açabilmek için Anadolu coğrafyası cazibeli bir hale getirmek gerekecektir ki bu öncelikle iktisadi kalkınmanın gerçekleştirilmesi ile sağlanabilirdi. Tabi olarak ticaret yoğunlukla şehirlerde ve buralardaki pazarlarda gerçekleşmektedir. Buralarda Türk tüccarların da varlığına karşın bu dönemde ve sonraki pek çok dönemde Anadolu'ya göçen Türklerin yerleşik hayata geçmekten ziyade alıştıkları konargöçer hayat tarzını sürdürmeye devam ettikleri görülmektedir. Türklerin ticari hayattaki rollerinin artmasından evvel Anadolu'da ayırım gözetmeksizin tüm unsurların tecrübelerinden de faydalanmak gereklilik arz eder. Keza Bizans İmparatoru I. Manuel Komnenos (1143-1180)'in hizmetinde görev almış olan Ioannes Kinnamos (1118-1176) eseri *Historia*'da, I. Manuel'den önce İmparator olan Ioannes Komnenos (1118-1143)'un döneminde Türklerin

333 Bedirhan, Y., a. g. m., s.485.

334 Bedirhan, Y., "Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/5, Spring 2014, s. 384. Örneğin Menderes nehri dolaylarındaki Rumların, I. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında Akşehir ve civar bölgelerine yerleşimleri sağlamıştır; Bedirhan, Y., a. g. m. s. 485.

335 Bedirhan, Y., a. g. m., s. 485.

tarım bilmediklerini kaydetmiştir. Türkleri et ve süt ile beslenen ve açık arazide gruplar halinde yaşayan bir millet olarak tanımlamaktadır³³⁶. Bu genelleme söz konusu dönemdeki Anadolu Türklerinin tamamı için yapılamayacak olsa dahi, göçerlerin zamanla yerleşik hayata geçerken kendilerinden önce yerleşik hayata geçen ve buna uygun olarak tarım gibi kültür öğelerine sahip topluluklar ile etkileşimin gerekliliğini göstermesi açısından önem arz eder. Keza Türklerin daha yoğun olarak faaliyet gösterecekleri ticari hayat ve yine Türkler eli ile gerçekleştirilecek olan iktisadi kalkınma Anadolu'da çok daha sağlam bir şekilde tutunabilmek için elzem görülmektedir.

13. Yüzyılın ortalarından Türklerin yerleşik hayata daha fazla itibak sağladığı anlaşılmaktadır. Buna etki eden unsurların başında “Ahilik Teşkilatı” gelmektedir. Yaklaşık olarak 1220 yılına kadar Türkler Anadolu'ya otlak, yaylak, kışlak ve elverişli iklim koşulları nedeni ile gelmekte iken³³⁷ bu zamanlardan itibaren Türklerde yerleşik hayata geçmenin arttığı görülmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında Ahi Teşkilatının etkisi olmuştur. Ahi Teşkilatı Türklerin bir meslek ya da sanat sahibi yapma görevini ifa ederek yerleşik hayata geçmelerine imkân sağlamıştır³³⁸.

Buna binaen Selçuklular yerleşik hayata geçiş için önemli bir adım sayılabilecek ve zirai mahsul artışının da gerçekleştirilmesine katkı sağlayacak olan bir uygulamayı hayata geçirerek zirai sulama sistemlerini Anadolu'da da uygulamaya başlamışlardır. Bu uygulama Türklerin iyi

³³⁶ *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, (Yay. Haz. Işın Demirkent), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001, s. 9. Benzer tanımlamayı IV. Haçlı seferi sırasında İstanbul'un Avrupalı Hıristiyan ordusu tarafından zaptedilmesini kaleme alan Robert de Clari de Eflak bölgesine komşu olarak yaşayan Kuman Türkleri için yapmıştır. Robert de Clari göre Kuman Türklerinin de et, süt ve peynir ile geçindiklerini belirtmektedir: Robert de Clari, *İstanbul'un Zaptı (1204)*, (Çev. Dr. Beynun Akyavaş), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994, s. 29.

³³⁷ Kaya, A., “Anadolu'nun Türk ve İslâm Yurdu Haline Gelmesinde Ahilerin Rolü ve Önemi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 7, Sayı 29, 2014, s. 552.

³³⁸ Demirpolat, A.-Akça, G., “Ahilik ve Türk Sosyo-Kültürel Hayatına Katkıları”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 15, Bahar 2004, Konya, s. 364-365.

bildikleri ve Orta Asya'dan uygulayageldikleri bir medeniyet unsurudur. Böylelikle açılan kuyular ve su kanalları vasıtası ile ekilebilir arazi miktarında artış sağlanmış ve özellikle Orta Anadolu'da zaman zaman yaşanan kıtlıkların ve bunu tetikleyen pahalılığın önüne geçilmiştir³³⁹.

Anadolu'da Rumların, Ermenilerin, Arapların çoğunlukta olduğu yerler mevcuttu. Tüm unsurların kendi çoğunlukta oldukları yerler dışında ticaret veya merkezi otoritenin yönlendirmeleri gibi sebepler olmadıkça fazla görünmedikleri ve kendi muhitleri haricinde iskân imkânı aramadıkları anlaşılıyor. Ancak özellikle XII. yüzyıldan itibaren Türkler gerek yerleşik ve gerekse konargöçer olarak Anadolu'nun her yerinde bulunmaktalar. Selçukluların iskân politikalarının sonucu olarak Türkler Anadolu'nun tarım arazilerinde, meralarında, dağlarında, sınır boylarında velhasıl her yerinde karşılaşılabilen bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Doğal olarak bu durum neticesinde çeşitli bölgelerde bulunan Türkler arasında bir ağ oluşmaktadır ki ticaret ortamını daha da canlandıran ve Anadolu'da Türk nüfusun etkisinin hızlı bir şekilde artmasına sebep olan başlıca etkenlerden birisi de budur.

Ticari kapasite artışının sonucu olarak oluşan iç ve dış talebe cevap verebilmek için gerekli olan ürün arzı atışının gerçekleşmeye başlaması sebebiyle oluşan işgücü açığı Türkmen gruplar ile doldurulmaya başlandığı görülüyor ki tabii olarak Anadolu'da Selçuklu idaresinin tesis edilmesi ile birlikte bu çok daha yoğun olarak gerçekleşecektir.

Bizans Devletinin 12. ve 13. yüzyıllarda eski gücünü aradığını biliyoruz. Bizans Anadolu'da ticari, siyasi ve toplumsal organizasyonu sağlayabilecek durumda değildi. Bizans'ta hem iç hem de dış karışıklıklar hat safhadadır. Bizans Devletinde kargaşa Türkiye Selçuklularının Anadolu'da varlıklarını iyice hissettirdikleri 12. ve 13. yüzyıllardan önce de zaman zaman yaşanmakla beraber söz konusu yüzyıllarda düzeyi artmıştır.

³³⁹ Bedirhan, Y., a. g. m., s. 492. Yaklaşık 2.200 yıllık olan ve Sincan Uygur bölgesinde bulunan Karız su kanalları ile ilgili olarak bkz. Perinçek D., *Orta Asya Uygarlığı*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008, s. 60-68.

Bununla beraber Türkler 11. yüzyılın sonlarında VII. Michael Dukas ile ona karşı ayaklanan Nikephoros Botaniates arasında geçen mücadelelerde olduğu gibi siyasi karışıklıklar dönemlerinde üstlendikleri roller ile daha da etkin olmak fırsatını da kaçırmadılar ve bu çabalar ile Anadolu'da hâkim oldukları sahaları genişletebilme ve otoritelerini kurabilme imkânları yakaladılar³⁴⁰.

Anadolu'da her kesimin huzur ortamının tesisini beklediği muhakkaktır ve böyle karmaşa dönemlerinde bu ortamı sağlamak ve ticarete yeniden can vermek açılarından, bunları temin edemeyen Bizans Devleti de vazgeçilmez değildir. Selçuklular bu noktada bir boşluğu doldurma vazifesi göreceklendir.

II. Selçuklu İktisadi Yapısının Şekillenme Başlaması ve Haçlı Seferlerinin Etkileri

Malazgirt Savaşı sonrası daha da yoğun bir şekilde Anadolu'da Selçuklular tarafından siyasi ve askeri hâkimiyet tesis edilmeye başlar iken, bu hâkimiyetin ticari ayağının oluşmasında Haçlı Seferlerinin yoğun etkisi olmuştur³⁴¹.

Haçlıların İstanbul'a gelişleri ve Anadolu üzerine ilerlemeye başlamaları ile daha da artan kargaşa çeşitli göçleri ve bu göçler nedeniyle oluşan sosyal problemleri beraberinde getirdi. Haçlı seferleri esnasında bazı şehirler boşaltıldı ve şehir halkları dağlara ve ormanlara yöneldiler³⁴². Anadolu'da, Haçlıların geçtiği güzergâhlarda ve ele geçirdiği yerlerde ekonomik ve ticari hayattaki bazı uygulamaları nedeni ile tarım faaliyetlerinde azalma olmuştur³⁴³. Tarım alanlarının ekilememesi ile birlikte

³⁴⁰ Nikephoros Bryennios, *Tarih'in Özeti: (Anadolu'da ve Rumeli'nde 1070-1079 Döneminin Tarihi)*, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s. 134; Ayönü, Y., *Selçuklu - Bizans Münasebetleri (1116-1308)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, İzmir, 2007, s. 12.

³⁴¹ Kırpık, G., "Haçlılar ve İpek Yolu", *Bilgi, Ahmet Yesevi Üniversitesi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 61, Ankara 2012, s. 181-190.

³⁴² Altan, E., "Haçlı Ordularının Anadolu'da Selçuklu Topraklarına Son Girişi: İmparator Friedrich Barbarossa'nın Haçlı Seferi (1189-1190)", *Tarih Dergisi*, Sayı 68 (2018/2), İstanbul 2018, s. 22-23.

³⁴³ Kırpık, G., a. g. m., 189-190.

beslenme sorunlarının da ortaya çıkması muhtemeldir. Ticari yolların güvenli olmaması nedeni ile iktisadi yapı can çekişmektedir. Keza farklı coğrafyalarda oluşan taleplere cevap verebilmek için gerçekleştirilen ticaretin vazgeçilmez unsuru nakliyatır ve güvenlik problemleri nedeni ile ticaret yollarında sapmalar yaşanmakta, bu yollar daha güvenli görünen şehir ve limanlara yönelmektedir.

Bu zamanların konjonktürü de Selçukluların ticari hayatta rol kapmasına imkân veriyordu. Keza Haçlı seferleri nedeni ile Suriye Kervan yolları sürekli tehdit altında idi³⁴⁴.

Nitekim 1204 yılında İstanbul'da 57 yıl sürecek olan Latin istilası yaşandığında³⁴⁵, Haçlılar Anadolu içlerine doğru ilerleyerek sosyal, siyasi ve ticari düzenin değişmesine neden oldular. Özellikle Akdeniz ticaretinde etkinliği ele geçiren Venedik, Ceneviz, Pisa ve diğer tüccar devletlerin Haçlı seferlerine de katılarak hem coğrafyayı daha iyi tanıdıkları ve söz konusu seferlerde gösterdikleri etkinlik ile bazı limanları ve şehirlerdeki pazarları da aralarında pay ederek bir takım kazanımlar elde ettikleri görülmektedir³⁴⁶.

Haçlı seferleri Anadolu için çeşitli sonuçlar doğurmuştur ve yıpratıcı olduğu kuşkusuzdur. Haçlılar bazı şehirleri ellerine geçirdikçe Bizans başkenti İstanbul ile arasındaki ulaşım dahi sekteye uğramaya başlamıştır³⁴⁷. Ancak Akdeniz'in tüccar devletleri Haçlı seferleri döneminde özellikle ticari açıdan önemli roller almaya başlayacaklardır³⁴⁸. Bu tüccar devletler için ticari kazanç elde etme amacı Haçlı seferlerinin görünürdeki amaçlarının önüne geçmektedir. Özellikle Selçuklu topraklarında hasadı ve üretimi yapılan emtianın Akdeniz pazarına aktarılmasında gösterdikleri faaliyetler Selçuklu Türkleri açısından da gelir kaynağı haline geldi. Zira Latin deniz devletleri Anadolu'da bazı koloni şehirler kurdular ve Anadolu'dan hammadde ihracı yapılmaya başlandı. Ekonomik gücü artan

³⁴⁴ Tükel, A., "Alara Han'ın Tanıtılması ve Değerlendirilmesi", *Bellefen*, Cilt: XXXIII, Ekim 1969, Sayı: 132, s. 432.

³⁴⁵ Robert de Clari, a. g. e., s. 38-41.

³⁴⁶ Kırpık, G., a. g. m., s. 185.

³⁴⁷ Eskikurt, A., a. g. m., s. 22.

³⁴⁸ Bedirhan, Y., "*Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret*", s. 382.

ve gelişen şehirlerde zamanla imalat sanayisinde de büyüme oldu ve mamul ürün ihracı da özellikle Akdeniz havzasına yine bu denizci Latin devletleri vasıtası ile gerçekleştirildi³⁴⁹.

Ayrıca Latin Krallıkları ile Eyyubi ve daha sonra Memluk Devletleri arasında cereyan eden savaşlar neticesinde bazı limanlar da tahrip edilmişti. Bu halde daha güvenli ticaret yolları Anadolu üzerinden ilerlemeye başlayacaktır³⁵⁰. Anadolu coğrafyasında söz konusu organizasyonu sağlayacak teşkilatlı bir yapı gereksinimi doğmuştur. Karmaşanın arttığı böyle bir zamanda idari, siyasi ve ticari organizasyonu yeniden tesis edebilecek yegâne güç olarak görünen Selçuklu Türklerinin egemen bir otorite olarak ortaya çıkışı öncelikle Anadolu'daki farklı güç odakları ve zamanla Venedik başta olmak üzere Akdeniz ticaretinin başat devletleri tarafından da talep edilir hale gelecektir.

Selçuklular da bu dönemde özellikle ikili anlaşmalar ve uygun gümrük vergisi tarifeleri ile³⁵¹ ticareti teşvik ederek ticari sirkülasyonun devamı için olumlu adımlar atmışlardır³⁵². Böylelikle Haçlıların gelişi pek çok olumsuz etki yaratmış olmasına karşın Anadolu ile Akdeniz coğrafyaları arasındaki ticarete adeta patlamaya da neden olmuştur³⁵³ ve Anadolu ürünleri daha önce olmadığı kadar Akdeniz pazarında yer bulmuştur.

III. Türkiye Selçuklularının Uluslararası Ticarete Sahne Alma Gayretleri

³⁴⁹ Kuşçu, A. D., "Selçuklu Deniz Ticaretinin Anadolu Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Entegrasyonundaki Rolü", *International Conference On Eurasian Economies, Kaposvár-Hungary* 29-31 August 2016, s. 333.

³⁵⁰ Çavuşdere, S., "Selçuklular Döneminde Akdeniz Ticareti, Türkler ve İtalyanlar", *Tarih Okulu, Yaz 2009, Sayı IV*, s. 55.

³⁵¹ Bedirhan, Y., "Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret", s. 391-392; Çavuşdere, S., "Selçuklular Döneminde Akdeniz Ticareti, Türkler ve İtalyanlar", s. 62.

³⁵² Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2009, s. 356.

³⁵³ Kayaoğlu, İ., "Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:24, Sayı: 1, 1981, s. 364; Bedirhan, Y., "Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret", s. 382.

Selçukluların Anadolu ticaretinde söz sahibi olmaya başlamalarındaki en önemli neden öncelikle deniz ticaretinde etkin bir rol elde etmelerinden geçmekte idi. Selçuklular kendi kontrollerinde bulunan bir ticari ulaşım ağına sahip olmalıydılar ve bu ticari ağ önemli deniz yollarından da faydalanmaya imkân verebilmeliydi.

Burada önemli unsur ticareti şekillendirecek olan “talep unsurunun” nerelerde ortaya çıktığıdır. Doğu Roma başkenti İstanbul’un bu noktada başı çektiğini görmekle birlikte Akdeniz dünyasının önemli metropollerinde de farklı coğrafyaların ürünlerine talep oluşuyordu. Ticari emtia çeşitli yollar vasıtası ile getirilerek Anadolu pazarında tüketime sunulduğu gibi Akdeniz ülkelerinde de farklı coğrafyaların ürünlerine talep bulunuyordu. İki yönlü ticari hareket de kaçınılmazdır. Ayrıca tüccarlar gerçekleştirdikleri ticari faaliyetlerde denizyolunu tercih ederek zaman ve kaynak israfının önüne geçebiliyorlardı. Akdeniz’de 1207 yılında Antalya’nın³⁵⁴ ve Karadeniz’de 1214 yılında Sinop’un³⁵⁵ Selçuklu hâkimiyeti altına girmesi bu açıdan ileri bir adımdır. Antalya’da yaşayan Hıristiyanlar ayaklanarak şehri Kıbrıs Franklarına teslim etmek istemişlerse de Sultan I. İzzettin Keykavus 1216 yılında bu şehirde kesin olarak Türk hâkimiyetini sağlamış ve *Sultanii’l-Babreyn (İki Deniz’in Sultanı)* unvanı ile başkent Konya’ya geri dönmüştür³⁵⁶. 1223 (farklı kaynaklarda 1221-1222) yılında Alanya’da da Selçuklu hâkimiyetinin tesis edilmesi ile³⁵⁷ birlikte Türkler deniz ticaretinde söz söylenebilme seviyesine gelmişlerdir.

Bu liman şehirleri Anadolu’da Türkler tarafından gerçekleştirilen ticaretin denizlere çıkış noktalarını oluşturdular. Antalya, Sinop ve Alanya’nın ele geçirilmesi ile donanmaya ve tersaneye sahip olma yolu

³⁵⁴ İbni Bibi, *Farsça Muhtasar Selçuknâmesinden Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, (Çev. M. Nuri Gençosman), Uzluk Basımevi, Ankara, 1941, s.43-46; Baykara, T., *I. Gıyaseddin Keybusrev (1164-1211) Gazî-Şebit*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997, s. 36-39.

³⁵⁵ İbni Bibi, a. g. e., s. 60-64.

³⁵⁶ Koca, S., *Sultan I. İzzettin Keykavus (1211-1220)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997, s. 30-38.

³⁵⁷ Gregory Abûl-Farac, *Abûl-Farac Tarihi*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Cilt:2, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 516; İbni Bibi, a. g. e., s. 94-98; Uyumaz, E., *Sultan I. Alâeddin Keykubat Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003, s. 22-25.

açılmıştır³⁵⁸. Kısa zamanda “Selçuklu Deniz Gücü” olarak adlandırabileceğimiz bir olgu ortaya çıktı ki 1226 yılında Karadeniz'in Kuzeyinde Suğdak liman kentine sefer düzenleyebilecek seviyeye ulaşılmıştır³⁵⁹. Bundan önce güneyde ise Antalya'nın fethi ile bir donanma oluşmuş ve Alanya'nın fethine Antalya'dan gelen deniz güçleri destek vermişlerdir³⁶⁰. Sultan I. Alâeddin Keykubat tarafından 1228 yılında Alanya'da yaptırılan tersane denizciliğe verilen önemin göstergesidir³⁶¹.

Bu zamanlarda Anadolu yarımadasının kuzeyinde Trabzon, Samsun ve Sinop ile birlikte Farya (Bafra) ve Fatsa limanları da ticari yükün bir kısmını taşıyaya aracılık etmektedirler³⁶².

Türkiye Selçuklularının fetih hareketlerine bakılacak olursa ticari hareketliliğin sürekliliğini temin maksadı açıkça görülebilir. Bahsettiğimiz liman kentlerinin alınmasından da önce 1080 yılında Kutalmış oğlu Süleyman tarafından İstanbul Boğazı'nın Anadolu tarafı ele geçirilmiş, gemi trafiği kontrol altına alınarak gümrük daireleri kurulmuştur³⁶³. 1084 yılında 30.000 altın vergi geliri elde edilebilen önemli bir ticaret kenti olan Antakya'yı fetheden³⁶⁴ ve beraberinde 1147 yılında Kilikya Ermenilerine üstünlüklerini kabul ettiren ve 1207 yılında Antalya'yı ele geçiren Selçuklular, Anadolu'nun güneyinden gerçekleşen ve II. Süleymanşah (ö. 1204) tarafından Gürcistan'a gerçekleştirilen sefer ile Kafkasya bölgesinden Anadolu'ya gerçekleşen ticaretin önü açmışlardır³⁶⁵.

³⁵⁸ Bedirhan, Y., “Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret”, s. 390.

³⁵⁹ İbni Bibi, a. g. e., s. 118-119; Uyumaz, E., a. g. e., s. 34-38.

³⁶⁰ Uyumaz, E., a. g. e., s. 23

³⁶¹ Uyumaz, E., a. g. e., s. 25

³⁶² Uzunçarşılı, İ. H., *Anadolu Beylikleri ve Akköyünlü, Karaköyünlü Devletleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1937, s. 106; Bedirhan, Y., “Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret”, s. 376.

³⁶³ Bedirhan, Y., “Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret”, s. 372.

³⁶⁴ Kerimüddin Mahmud Aksarayı, *Müsameretü'l-Abbar*, (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, s.14-16; Bedirhan, Y., “Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret”, s. 373-389-390.

³⁶⁵ İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alaiyye fi'l-Umuri'l-Alaiyye (Selçuk-nâme)*, (Trc. Mürsel Öztürk), Cilt I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 91-95; Bedirhan, Y., “Türkiye Selçuklu Sultanlarının Milletlerarası Ticareti Geliştirmek İçin Yürüttüğü Faaliyetler ve İzlediği Politikalar”, s. 492-493.

Bir yandan da Çaka Bey Ege sahil kesimine kadar uzanarak buralarda Türk varlığını hissettiren³⁶⁶, diğer taraftan Selçuklu komutanlarından Karatekin de 1085 yılında Sinop'u alarak Karadeniz sahillerine kadar ulaşıyordu³⁶⁷. Ebu'l-Kasım döneminde (1086-1092) ise Selçuklu Anadolu'sunun ilk tersanesi Gemlik (Kios)'ta kuruldu³⁶⁸.

Selçukluların Anadolu'da ve denizlerdeki faaliyetlerinin bir düzen halinde gerçekleştiği görülüyor. Buradaki teşvik edici unsurların başında ticari yollarda etkin olma güdüsü olduğu aşikârdır. Selçukluların Anadolu'da etkinliklerini hissettirmeye başlamalarından hemen önce bu coğrafyada ticaretin de durgunluk içerisinde olduğu bilinmektedir. Bu bakımdan Selçukluların Anadolu'daki ve denizlerdeki gayretleri coğrafyaya bir dinamizm getirmiş ve ticaretin yeniden canlanabilmesine imkân sağlamıştır.

IV. Akdeniz Ticaretinde Selçuklular ve Antlaşmalar Vasıtası İle Uluslararası Ticaretin Düzenlenmeye Çalışılması

12. ve 13. yüzyıllarda Anadolu'nun batısında Bizans Devleti halen etkinlik tesis edebilse de, Orta ve Doğu Anadolu'da güçlü bir konumda bulunan Selçuklu Türkleri Ege denizine kadar uzanabilmektedirler³⁶⁹. Menfaatleri her iki devleti zaman zaman bir araya getirmekle birlikte Venedikli, Pisalı, Fransız ve diğer bazı Avrupalı tüccarlar da Haçlı seferleri sırasında Anadolu'da yürütülen siyasette ve ticarete rol alır duruma gelmişlerdir³⁷⁰.

Selçuklu Türkleri ile Bizans Devleti arasında iletişim her zaman mevcuttur. Zaman zaman her iki devlet arasında bazı ticari anlaşmazlıkları düzenlemeye yönelik girişimler yapılmaktadır. Bunlar genellikle tüccarlar vasıtası ile ticari emtianın taşınması sırasında karşılaşılan muhtelif sorunlar

³⁶⁶ Anna Komnena, a.g.e., s.213-234

³⁶⁷ Bedirhan, Y., "Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret", s. 373, 390.

³⁶⁸ Anna Komnena, a. g. e., s. 198; Gündüz, S., "Bursa'nın Antik Deniz Limanları", U. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 8, Sayı 1, 2015, s. 120.

³⁶⁹ Anna Komnena, a. g. e., s. 229-134.

³⁷⁰ Bedirhan, Y., "Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret", s. 382.

için uzlaşa yolları arama niteliğinde idi. Nitekim 1197 ve 1205 yıllarında I. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından ve 1200 yılında Rükneddin Süleyman Şah tarafından yapılan girişimler Bizans İmparatoru nezdinde değerlendirilmiştir³⁷¹.

Venedik sürdüğü siyaset gereği ticaret yapılan bölgelerdeki yerleşik otoriteler ile olumlu ilişkiler tesis etmek gayesi güdüyordu. Bu doğrultuda Haçlı Seferleri dahi başlamadan önce, 1082 yılında, Anadolu'da halen egemen güç olan Bizans Devleti İmparatoru I. Aleksios çıkardığı bir fermanla Bizans'ın egemenliği altındaki her yerde, her türlü vergi, resim ve harçtan muaf olmak kaydı ile Venediklilere ticaret yapma hakkı tanımıştır. Böylelikle Venedik geniş ticari ayrıcalıklara sahip olmuştu³⁷². Bu fermanı daha sonra Venedik'i Doğu Akdeniz ticaretinin en güçlü unsuru haline getirecek olan diğer Bizans fermanları takip edeceklerdir³⁷³.

Ayrıca bu dönemde Bizans devleti ile Türkiye Selçukluları arasında ticari ilişkiler mevcuttu. İstanbul'da döneminin büyük bir Metropolü olarak Kıpti, Alan, Karmati, Rus ve dünyanın her yerinden ve diğer pek çok milletten Müslim ya da gayrimüslim tüccarı kendisine çekiyordu³⁷⁴.

Bizans ile ilişkileri dolayısı ile elde ettiği ayrıcalıkların sürmesini arzulayan Venedik değişen konjonktürü farkederek Selçuklu Türkleri ile ilişki tesis etmek yoluna gidecektir³⁷⁵. Alanya, Antalya ve Sinop'un Selçuklu

³⁷¹ Çavuşdere, S., "Selçuklular Döneminde Akdeniz Ticareti, Türkler ve İtalyanlar", s. 56-57.

³⁷² Anna Komnena, a. g. e., s.186; Nicol, M. N., *Bizans ve Venedik (Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine)*, Sabancı Üniversitesi, İstanbul, 2000, s. 57-58; Çavuşdere, S., a. g. m., s. 5; Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Ord. Prof. Enver Ziya Karal), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, s. 129.

³⁷³ Nicol, M. N., a. g. e., s. 57.

³⁷⁴ İbn Bibi, a. g. e., Cilt I, s. 73-75; Bedirhan, Y., "Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçuklu Devleti'nin Ticari Münasebette Bulunduğu Devletler ve Tacirler", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number:43, Spring I, 2016, s. 328.

³⁷⁵ Turan, O., *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar (Metin, Tercüme ve Araştırmalar)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s. 143-146; Çavuşdere, S., *14. Yüzyıl İtalyan Kaynaklarında (Zibaldone da Canal, Francesco Balducci Pegolotti, Pignol Zucchetto) Türkiye Ticaret Tarihi Dair Kayıtlar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Kahramanmaraş, 2007, s. 12.

egemenliğine girmesi ticari sirkülasyonun devamını temin etmesi açısından son derece önemlidir. Ne Bizans Devletinin uluslararası ticaretin güven içinde akmasını teminen kendi payına düşeni yapmaya yetecek gücü kalmıştı, ne de İstanbul'u işgal eden ancak Anadolu coğrafyasını tanımayan Latinlerin böyle bir amacı vardı. Yalnız Akdeniz ticaretinde söz sahibi olan Venedik Cumhuriyeti her ne kadar İstanbul'un işgali esnasında Haçlılara destek verse ve Akdeniz ticaretinin en etkin devleti seviyesine ulaşsa dahi, ilerleyen zamanlarda Akdeniz'deki ticari mobilitenin zarar görmemesi için Selçuklular ile anlaşmalar yapma siyaseti güdeceklerdir. Keza Akdeniz'in kolonizatör devletleri sahillerde yerleşiktir. Anadolu gibi karasal coğrafyaların ekonomik rantından istifade edebilmek bu coğrafyalarda yer alan otoriteler ile iyi ilişkiler tesis etmekten geçecektir. Bu bakımdan yerleşik oldukları liman şehirlerinin hinterlandına ve buralardaki ticaret yollarına hâkim olan her devlet ile ticari ilişki kurmak mecburiyetindedirler.

Bununla birlikte Anadolu'dan coğrafyasından ithal edilen ürünlerin maliyetinin daha düşük olması³⁷⁶ bu toprakları idareleri altında bulunduran Selçuklular ile ticareti cazip kılıyordu. Seçim yapmak keyfiyetine sahip olmamakla birlikte başta Venedik Cumhuriyeti zaman içerisinde devletlerarası münasebetlerde rol kapma ve etkili olma gayretlerine girişecektir.

Akdeniz ticaretini Venedik ile birlikte yönlendirmeye başlayan diğer önemli şehir devleti Cenova'dır. Bu şehirlerle birlikte Amalfi ve Pisa gibi daha küçük çapta ticari kapasitesi olan kentler vardı. Özellikle Venedik ve Cenova, Akdeniz ve Karadeniz'de bazı şehirlerde limanlara sahip oldular ve kendi kolonilerini kurdular³⁷⁷. Bu kolonilerden bazıları Türklerin egemenlikleri altına aldıkları ticaret yolları ile de kesişmekteydi. Ticari rant nedeni ile bu devletler Selçuklular ve birbirleri ile karşı karşıya geliyorlar ve

³⁷⁶ Fazlullah El-Ömeri, Ş., *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Dıyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, s. 144-145; Cahen, C., *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (Çev. Erol Üyepazarıcı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, s. 119

³⁷⁷ Çavuşdere, S., "*Selçuklular Döneminde Akdeniz Ticareti, Türkler ve İtalyanlar*", s. 55.

çatışmalar yaşanıyordu. Denizlerdeki bu çatışma hali Selçuklu egemenliği sona erdikten sonra dahi devam edecektir³⁷⁸.

Cenevizliler I. Haçlı Seferinden sonra Antakya'da bir üs elde etmişlerdi. Buradan sonra Anadolu sahil bölgelerinde Trabzon, Samsun, Fatsa, Farya (Bafra), iç bölgelerde ise Amasya ve Sivas gibi şehirlerde kolonilere sahip oldular ve konsolosluklar açtılar. Ayrıca Cenevizlilerin kolonilerinin bulunduğu bir diğer şehir de Karadeniz'in kuzeyindeki Suğdak olmuştur³⁷⁹.

Bunların da haricinde Anadolu'yu çevreleyen denizlerde zamanla Provençeli tacirler (Provence Fransa'nın güneydoğu sahil bölgesinde bulunan ve Marsilya, Nice gibi liman kentlerini içine alan bölgedir), Floransalı, Anjulu, Napolili tüccarlar da ticari faaliyetlerde bulunacaklardır³⁸⁰.

Türk tüccarlar da Akdeniz'de Kıbrıs ve Karadeniz'de Kırım gibi bölgelerde bulunarak ticaret yapacaklardır. Selçuklular ticaretin önünü olabildiğince açmışlardır. Her yerden ve her milletten tüccarlar Anadolu'da ticaret yapabildikleri gibi Türk tüccarlar da dünyanın farklı bölgelerine giderek ticari faaliyette bulunmuşlardır³⁸¹.

Haçlıların Doğu Akdeniz'de son derece etkin bir duruma gelince Anadolu üzerinden Akdeniz limanlarına yapılan ticaret büyük önem arz etmeye başladı ve bu bölgedeki Alanya ve Antalya gibi limanlar daha işler hale geldi.

Haçlılar bu dönemde Anadolu'yu tanımaya başlamışlardır ve Bizans İmparatorluğu toprakları olarak bildikleri ve doğudan bu topraklara yönelik Türk akınlarını durdurmak maksadı ile davet³⁸² üzerine geldikleri yerlerden

³⁷⁸ Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur (Embaja a Tamor Lan)*, (Çev. Ö. R. Doğru), Ses Yayınları, İstanbul, 1993, s. 33, 60. 15. yüzyılın başında Karadeniz'den geçen Venedik ve Ceneviz gemileri arasındaki bu çatışmadan açıkça bahsetmiştir.

³⁷⁹ Bedirhan, Y., "Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret", s. 382.

³⁸⁰ Bedirhan, Y., "Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret", s. 382.

³⁸¹ Bedirhan, Y., "Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret", s. 382-383.

³⁸² Demirkent, I., *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 3-4.

Türkiye olarak bahsetmişlerdir³⁸³. Bu durum sadece yoğun Türk göçleri ile Anadolu'da yaşayan halkın değil, bizatihi Anadolu coğrafyasında Türk kimliğinin artık yerleşmiş olduğunun göstergesi olarak kabul edilebilir.

Türkler de Haçlılara karşı yaptıkları savunmada artık karşı kendi topraklarını savunur halledirler. Bu halde Haçlılar mevcut konjonktürün farkına vararak bir yandan toprak mücadelesinin sürdüğü bu dönemde Türkler ile uzlaşarak onlar ile iş yapabilmenin de yollarını aramışlardır.

Selçuklu ile sürtüşmek Türklerin ellerinde yer alan bölgelerin ticari rantından yoksun kalmak manasına geleceğinden çatışmaya girmek yerinde olmayacaktır. Keza denizlerdeki ticari kazanç kavgasında bir şehir devletinin yerini diğer bir şehir devleti rahatlıkla doldurabilecektir. Akdeniz ticaretinde böyle bir durumda oluşacak boşluk kapatılacaktır. Avrupalı tüccarlar her ne kadar Haçlıların ellerinde bulunan bölgelerde ekonomik açıdan daha etkin olsalar dahi, konu ile ilişkili taraflar diğer bölgelerde bulunan yerel otoriteler ile iyi geçinerek ticari mobilizasyonun ve kârın devamını sağlayabileceklerdi. Ticari akım ister istemez kârın yüksek olacağı yere yönelecektir. Bu herhangi bir dinle ya da etnik yapı ile tarif edilemez ve uluslararası ticarete bunun en belirleyici unsurlarından bir tanesi gümrük tarifeleri olmaktadır. Akdeniz ve Karadeniz sahillerinde kendilerine yer etmiş Selçuklular ile birlikte yerel Haçlı krallıklarının tutumları da ticarete yön verecektir.

Atılan her adımda belirgin bir politika takip edildiği görülüyor. Bu amaçla Venedik ve Cenova başta olmak üzere Latin tüccar devletler uluslararası ticarete bir rol kapabilmek ya da daha önceden oluşturulmuş uluslararası ticari düzene iştirak ederek konumlarını sağlamlaştırabilmek için Türkiye Selçuklu hükümdarları da ticarete etkin olan ve diğer çevre ülkeler ile ikili ilişkiler tesis etmeye başladılar.

Bu doğrultuda taraflar arasında ticari anlaşmalar uygulamaya konulmaya başlandı. İlk anlaşmalar Sultan I. İzzettin Keykavus döneminde,

³⁸³ Cahen, C., *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 104-105; Özcan, Altay Tayfun, "XVI. Yüzyıla Kadar Türkiye ve Türkmenya Adının Batı Dünyasında Kullanımı ve Sınırları", *Türkiyat Mecmuası*, C. 22, 2012, s. 67-68.

1214 ve 1216 yılları arasındaki mektuplaşmalar neticesinde Kıbrıs'ın Haçlı Kralı Hughes (Hügo) (1205 – 1218) ile yapılmıştır. Tamamı Grekçe yazılmış olan mektuplar 5 adet olup bunların 4'ü Kıbrıs Kralı tarafından kaleme alınmış iken son mektup Sultan I. İzzettin Keykavus tarafından muhatabına yazılmıştır³⁸⁴.

Taraflar arasındaki mektupların samimi hitaplar içerdiği görülmektedir. Kral tarafından Sultan'a yazılan 1214 tarihli ilk mektubun metninden iki taraf arasında daha önceki tarihlerde münasebetlerin başladığı anlaşılmakta ve ayrıca ticaretle ilgili şu ifadelere yer vermektedir:

“Sultanlık devletinin müsaadesi gereğince bütün ülkelerinden tüccarlar ve gemiciler engelsiz ve tereddütsüz olarak bütün neş'e ve kolaylıkla benim memleketime gelecekler; aynı tarzda bizimkiler kimse tarafından mani olunmaksızın, her biri tamamen serbest olarak, senin memleketine girecek ve çıkacaklar ve istediklerini yapacaklardır”³⁸⁵.”

Kral tarafından yazılan diğer mektuplarda da ilk mektuptaki ifadelere yer verilirken, 1216 tarihli üçüncü mektubunda Kral Hughes, korsanlık hareketlerine karşı gerçekleştirilecek girişimleri ve kaza geçiren gemiler için yürütülecek faaliyetleri konu edinmiş ve anlaşmanın üç yıllık olduğunu belirtmiştir. Şartlarına uyulmak kaydı ile bu anlaşma Antakya'da bulunan Haçlı Prensi ve Ermeni Kralı ile diğer Hristiyan taraflara da açık tutulmuştur. Sultan I. İzzettin Keykavus'un 1216 tarihli cevabi mektubunda da bu konular ile birlikte muhatap ülke vatandaşlarının kendi ülkeleri içinde ölmeleri halinde mallarının iadesi ile ilgili işlemlerden bahsetmiştir³⁸⁶. Bu minval üzere gelişme gösterdiği anlaşılan ilişkiler neticesinde Kıbrıs Adası doğu – batı yönlü ticaretin deposu haline gelmiştir³⁸⁷.

Bizans ile yaptığı ticari anlaşmalar ile deniz ticaretinde ayrıcalıklar elde eden Venedik de Bizans'ın gücünün hissedilemediği söz konusu zamanlarda, bu sefer elde ettiği limanların da büyük etkisi ile bölgedeki

384 Turan, O., *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s. 139-143; Çavuşdere, S., *“Selçuklular Döneminde Akdeniz Ticareti, Türkler ve İtalyanlar”*, s. 59-60.

385 Turan, O., *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s. 139.

386 Turan, O., *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s. 140-143.

387 Kayaoğlu, İ., “a. g. m.”, s. 360.

deniz ticaretinde söz sahibi olan Selçuklular ile ilişkiler tesis etmiştir. Bizans ile ticari ilişkileri bulunan, ancak 1204 yılında İstanbul'u işgal eden Haçlılara da destek veren Venedik³⁸⁸, Selçuklu Türklerinin kendilerini hissettirmeleri ile birlikte onlarla da anlaşma zeminleri arayacaklar ve bulabileceklerdir. Kurulan dostluk ilişkilerinin ticari kazanç temelli olduğu aşikârdır. Keza Selçukluların da ellerindeki ticari emtiayı Akdeniz pazarlarında pazarlayabilmek için Venedik gibi Akdeniz ticaretinde birikim sahibi bir güce ihtiyacı vardır. Daha açıkçası mevcut otoriteler açısından muhatap olunan taraf değil, ticari hayatın devamı önemlidir. Her ne kadar Venedik Bizans'ın etkili olduğu zamanlarda Bizans ile, Selçuklunun güç kazandığı zamanlarda Selçuklu ile ticari ilişki kurmakta iken, Selçuklu için de Akdeniz pazarlarına ulaşabilmek için denizlerde aracı vazifesi görecektir olan gücün Venedik, Cenova veya diğer tüccar devletlerden birisi olması önemli değildir. Ancak söz konusu zamanların ticari konjonktürü gereği Haçlı ittifakında yer alan ve seferlerine destek veren Venedik Cumhuriyeti olduğundan doğal olarak onlar ile ticari ilişkiler kurulmaktadır. Venedik ise ticari akımın ve kârın devamı için Selçuklu ile aynı ilişkilerin tesisi yoluna gidecektir. Taraflar arasında farklı siyasi duruşlar olmakla birlikte ticari hayatın sürmesine yönelik olarak birbirlerinin konumunu sorgulamayacaklardır. Özellikle Venedik tüm taraflar ile ilişkiler tesis ederek olaylar yaşanmadan önce konum alabilme gayreti içine girebilmiştir. Venedik aynı zamanda Cenova gibi diğer tüccar devletler ile birlikte Akdeniz ticaretinde kâr amaçlı faaliyetler de bulunurlarken ticari emtianın naklinde üstlendikleri vazife ile coğrafyalar arasında ticari bir katalizör görevi görmekte idiler.

Kıbrıs Kralı ile olan antlaşma Türkiye Selçuklularının siyasi olduğu kadar ticari açıdan da bir güç olduğunun kanıtıdır. Bu gücün bir diğer kanıtı Sultan I. Alâeddin Keykubat'ın tahta geçtiği 1220 yılında Akdeniz ticaretinin etkin unsuru olan Venedik Cumhuriyeti ile yapılan bir diğer antlaşmadır. Bu antlaşma iki yıl süreli olup tüm Venedik unsurlarını

³⁸⁸ Robert de Clari, a. g. e., s. 1-54.

kapsıyordu³⁸⁹. Anlaşma gereği Venediklilerden alınacak verginin %2 olacağı ve kıymetli taşlar, inciler, işlenmiş veya ham gümüşten ve zahireden gümrük vergisi alınmayacağı kararlaştırılmaktadır. Bu anlaşma ile taraflar kendi egemenlik sahalarında diğer taraf gemilerinden batan ya da başka ülke gemileri tarafından takip edilmek suretiyle tehlike düşürülen olursa ona yardım etmek ve kurtarılan malları birbirlerine iade etmek taahhüdünde bulunuyorlardı. Ayrıca Kıbrıs Kralı ile yapılan antlaşmada olduğu gibi taraflar kendi ülkelerinde ölen diğer ülke vatandaşlarının mallarını muhafaza hususunda anlaşıyorlardı. Türkiye Selçuklu hâkimiyeti altında bulunan bir yerde Venedik veya diğer Latin devletleri arasında anlaşmazlık ortaya çıkarsa, bu anlaşmazlığın çözüm merkezi olarak Venedikliler tarafından seçilecek jüriden müteşekkil bir mahkeme yargılama yeri olarak kabul edilerek Latinler arasında çıkan uyuşmazlıklar Selçuklu hukuku dışında tutulmuşlardır. Buna rağmen öldürme ve hırsızlık gibi suçlar Selçuklu mahkemesinde yargılanabilecektir. Anlaşma ile Venedik, Türkiye Selçuklu vatandaşlarından birisine haksız bir nedenle zarar verirse bazı şartlar altında bunu tazmin etmeyi de taahhüt etmektedir³⁹⁰.

Kıbrıs Krallığı ile yapılan antlaşmaya kıyasla Selçukluların Venediklilere daha fazla imtiyaz tanıdığı görülmektedir. Keza bu anlaşmada Venediklilere o dönemde geçerli %10 gümrük vergisinin belirgin bir şekilde altında, %2 oranında gümrük vergisi tarifesi uygulanmıştır³⁹¹. Aynı zamanda İktisadi olarak; diğer Avrupalı tüccar devletlerle bir anlaşmazlıklarının olması halinde Venediklilerden oluşan bir jüri ile muhakemenin gerçekleştirilmesi maddesi ile de hukuki olarak avantaj sağlanmış, böylece Selçuklu Devleti hâkimiyeti altında diğer tüccar devletlere nazaran ayrıcalıklı bir konuma gelmeleri temin edilmiştir.

³⁸⁹ Turan, O., *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 144; Uyumaz, E., a. g. e., s. 86. Venedik Dukası ve onun yerine geçecek olan despotlar, Suriye ve diğer yerlerdeki Venedikliler ile onların tüm tacirleri.

³⁹⁰ Turan, O., *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 144-145; Uyumaz, E., a. g. e., s. 86-87; Heyd, W., a. g. e., s. 333-334.

³⁹¹ Çavuşdere, S., "Selçuklular Döneminde Akdeniz Ticareti, Türkler ve İtalyanlar", s.62

Gümrük vergi oranları ile Anadolu'da ticari hareketliliğe nasıl katkı sağlandığını anlayabilmek açısından Mısır'da Pisalı tüccarlara uygulanan vergi oranının %16 olduğunu ve altın ve gümüş ticaretinde bu oranın ancak %10'a çekilebildiğini belirtmek gerekmektedir³⁹².

Söz konusu ticari akım Avrupa'nın farklı liman şehirlerine kadar uzanıyordu. Venedikli tüccarlar ile birlikte Fransız tüccarların da Anadolu pazarlarında etkin oldukları biliniyor. Keza bu dönemde Kıbrıs Kralı I. Henri (1218-1253) tarafından Marsilya, Provence ve Montpellier tüccarlarına bir ferman verilmiş ve bu fermanla Türkiye'den gelen malların cinsleri ile birlikte bunlardan %1 oranında resim alındığı belirtilmiştir. Venedik ticarete başrolde ve bu ticaret büyük çapta. Asya ülkelerinden getirilen ürünler de ticarete konu oluyorlardı. Ayrıca kendi endüstri ürünlerini de Türkiye pazarına sokmaktaydılar. Bunların karşılığında Türkiye'nin endüstri ürünleri, kokulu maddeleri ile ipek ve kumaş malzemeleri mübadele ediliyordu³⁹³.

Bu tür ikili ticari anlaşmaların yapılması özellikle Akdeniz havzasında zorunluluk arz etmektedir. Keza ticari yolların ticari kazanç ile birlikte el değiştirme ihtimali de vardır. Örneğin Kilikya Ermenileri (Küçük Ermenistan) bu dönemde Yumurtalık (Ayas-Lajazzo) limanını imar etmişlerdir. Akdeniz sahilinde bu liman Antalya gibi Selçuklu limanlarına rakiptir³⁹⁴. Hatta önemli kervan yolları Küçük Ermenistan arazisinden geçmekte idi³⁹⁵. Ayas, Akdeniz'de Venedik ve Ceneviz için indirme bindirme limanı idi. Buradan Anadolu içlerine gidiliyordu³⁹⁶.

Her ne kadar bazı liman şehirleri hâkimiyet altında tutularak bir deniz gücü olma yolunda adım atılmış olsa dahi Anadolu Selçuklu Devleti büyük oranda bir kara devleti hüviyetine sahiptir ve Anadolu iç sahasındaki ticareti kontrol altında tutarak bu ticaret sayesinde oluşacak katma

³⁹² Heyd, W., a. g. e., s. 463.

³⁹³ Kayaoğlu, İ., "a. g. m.", s. 363; Turan, O., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2004, s. 416.

³⁹⁴ Turan, O., "Selçuk Kervansarayları", *Belleten*, Cilt: X, Sayı: 39, 1949, s. 474.

³⁹⁵ Tükel, A., "a. g. m.", s. 432.

³⁹⁶ Marko Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi I*, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 19.

değerden istifade etme çabası içerisinde. Bu durum ticarete doğrudan müdahaleyi gerektirir ki bunun en önemli aracı vergidir.

Bu bakımdan Selçuklu Türkleri için Anadolu coğrafyasında hâkimiyet sahasının genişletilmesi de ticari kapasitenin artırılması adına önemlidir. Anadolu'da Selçuklu hâkimiyet sahası genişleyince, bu saha üzerindeki ticaret yollarına da sahip olacak olan Selçukluların kontrolü altındaki limanların hinterlandı da genişleyecektir. Böylelikle sınırdan sınıra vergi ödeyerek gerçekleştirilmeye çalışılan ticarete olan rağbet daha az olacağından, Selçuklu Türkleri tarafından Anadolu'da kuzey-güney ve doğru batı yönünde tek elde organize edilecek ticari organizasyonda Selçuklulara ait olan limanlara talep de artmış olmalıdır. Her hâlükârda rekabet şartları ticari akımı kendi limanlarına çekebilmek ve oluşacak kazançtan istifade edebilmek açısından ticari anlaşmalar yapmayı mecburi kılmaktadır. Anlaşmalar ile tüccarlara Selçuklu sahasını daha avantajlı kılacak imkânlar sunuluyordu. Bu bilinçli bir politikanın ürünü olarak görünmektedir.

V. Anadolu Ticari Hayatının Organizasyonu ve Ahilik Teşkilatı

Selçukluların belirlediği iskân politikası tamamen kalkınma odaklıdır ve ihtiyaca binaen gerçekleştirildiği gibi uzun dönemli hedefleri de ihtiva etmektedir. Bu uğurda idaresi altında tuttıkları şehirlere çiftçi, zanaatkâr, tacir ve diğer meslek gruplarından ihtiyaç duyulan iş erbabının göç ettirilmesine gayret gösterildi ve böylece bu şehirlerde ticaretin canlanmasına ve şehirlerin kalkınmasına gayret edildi. Örneğin Sultan I. İzzettin Keykavus Sinop'u fethettiğinde, *"her yerden yetenekli, güçlü, itibarlı bir zengin (hâce) seçerek Sinop'a göndermelerini, eğer seçecekleri kişi, malını mülkünü bırakıp gelmek istemezse, onun gayrimenkulünü gönlünü ederek hazîne için (cibet-i has) satın almalarını ve onun tam karşılığını ödemelerini"* emrederek bu şehirde kendi istediği yerleşimin gerçekleşmesi için girişimde bulundu. Bunu

yaparken hangi milletten veya hangi dinden olduğuna bakılmamıştır³⁹⁷. II. Kılıçarslan döneminde Aksaray çevresine kervansaraylar yapılır iken, ayrıca pazarlar kurularak buralara ticaret erbabı kişilerin yerleştirilmesi sağlanmıştır. Anadolu'da Bizans zamanında köle ve serf olarak yaşayanlar Kutalmışoğlu Süleyman tarafından azat edilmişler ve üretime katılmaları sağlanmıştır³⁹⁸.

Şehirlerin konumu dolayısıyla Türkiye Selçukluları için üstlenilecek rol gereği uygulanan politika son derece isabetlidir. Bir yandan Anadolu'daki Türk nüfusu artarken ve bu nüfusun bu coğrafyada ihtiyaç görülen sahalara yerleşimleri sağlanırken, diğer taraftan şehirlerin ve bunlarla birlikte tüm Anadolu'nun kalkınmasına da ehemmiyet verildi. Ayrıca her din ve milletten köylü, çiftçi, tüccar veya diğer pek çok meslek erbaplarının da ihtiyaçlar doğrultusunda iskân edilmesi için gerekli politikalar izlendi. Böylelikle sosyal alanda çatışmaların önüne geçilerek tüm unsurların bilgi ve birikiminden de faydalanılmış ve kalkınmanın sürekliliği temin edilmeye gayret gösterilmiştir.

Ekonomik gücü elde etmek Anadolu coğrafyasında tutunabilmek için öncelikli amaçlardan birisidir ve ticareti kontrol altında tutmak bu hedefe ulaşmada mihenk taşıdır. Bunun için askeri usullere başvurmak önemli iken, elde edilen toprakların yerel unsurları ile birlikte ve yerel yapılara uygun ticareti düzene koymak da önemlidir. Mevcut olanı tamamen yıkmak, ortadan kaldırmak sürekli bir durgunluk ya da ilerleme sağlanana kadar yoğun bir emek kaybına neden olacaktır. Bunun için hızlı bir algılama sürecinden geçilecektir. Farklı unsurların tasfiyesi bu sürecin tamamlanmasına engeldir. Selçuklu Türkleri mevcut işleyen ticari yapıyı koruyarak Türk nüfusunun da ikame olacağı bir ticari sistemin kurgulanabilmesi için altyapı oluşturmalarıdır.

³⁹⁷ İbn Bibi, a. g. e., Cilt I, s. 174-175; Bedirhan, Y., "Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret", s. 384; Bedirhan, Y., "Türkiye Selçuklu Sultanlarının Milletlerarası Ticareti Geliştirmek İçin Yürüttüğü Faaliyetler ve İzlediği Politikalar", s. 485.

³⁹⁸ Bedirhan, Y., "Türkiye Selçuklu Sultanlarının Milletlerarası Ticareti Geliştirmek İçin Yürüttüğü Faaliyetler ve İzlediği Politikalar", s. 485.

Bu noktada “Ahi Teşkilâtı”nın çalışmaları son derece önemlidir. Ahilik teşkilatı ekonomide yer sahibi olan esnaf, zanaatkâr, çiftçi ve işçiler başta olmak üzere tüm grupları organize ederek bunların mesleki bilgi seviyelerini ve ticari ahlaklarını artırmaya gayret gösteren bir organizasyondur. Bu organizasyon içinde benzer işler arasında dayanışmayı sağlayan yapılar da mevcuttu³⁹⁹.

Türkiye Selçukluları Anadolu'daki ticari hayatın canlanabilmesi adına hangi din ve milletten olduğuna bakılmaksızın esnaf ve zanaatkârların Selçuklu hâkimiyeti altındaki bölgelerde istihdam edilmelerini sağlamaya gayret göstermekle birlikte, ayrıca Ahi teşkilatı konargöçer Türk gruplarını meslek sahibi ve zanaatkâr yapabilmek ve böylece yerleşik hayata geçirebilmelerini sağlamak için gayret sarfetmiştir. Bu durum Ahi teşkilatının amaçlarından birisi haline gelmiştir. Böylece çeşitli sanat kollarındaki muhtemel işgücü açığının da önüne geçilmiş olacaktır. Türkler bu sanatları icra için şehirlere yerleşmeye başlarlarken özellikle Orta Anadolu'da Türk nüfus giderek arttı⁴⁰⁰.

Selçuklular ekonomik kalkınmayı gerçekleştirdikleri takdirde sahip oldukları bölgelerde daha kalıcı olunabileceğini biliyorlardı ve buna göre hareket etmekte idiler. Ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi için üretim artışına gerek uyulmaktaydı. Bu teşkilat sayesinde çeşitli sanat kollarındaki çalışan zanaatkârlar örgütlenme imkânı elde etmişlerdir⁴⁰¹. Ahi teşkilatı vasıtası ile Anadolu'nun önemli şehirlerinde üretim tesisleri ve çarşılar kurulmuştur. Şehirler bu sayede kalkınıp geliştikçe, bu şehirlerde iş ve ticaret yapmak cazip hale geliyor ve buralara yönelik göçler gerçekleşmeye başlıyordu.

Daha öncede belirtildiği üzere Anadolu'ya gelen Türkler konargöçer olup çoğunlukla hayvancılıkla işgal etmekteydiler. Ahi teşkilatı bir yandan sanat kollarını örgütleyerek ticaret hayatına bir düzen getirmeye gayret

³⁹⁹ Turan, Ş., *Türk Kültürü Tarihi (Türk Kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2004, s. 350-353.

⁴⁰⁰ Demirpolat, A.-Akça, G., “a. g. m.”, s. 364-365.

⁴⁰¹ Bedirhan, Y., “Türkiye Selçuklu Sultanlarının Milletlerarası Ticareti Geliştirmek İçin Yürüttüğü Faaliyetler ve İzlediği Politikalar”, s. 487.

gösterir iken, diğer taraftan da konargöçer Türklerin yerleşik yaşama geçerek yayla ve meralarda hayvancılık uğraşı haricinde şehirlerde esnaf, nakliyeciler, zanaat erbabı, işçilik gibi meslekleri edinmeleri için gayret sarfetmişlerdir⁴⁰².

Yerleşik hayata geçen konargöçer Türk grupları Selçuklu otoritesi altında zamanla bu otoritenin iktisadi gücüne katkı sağlayacaklardır. Böylelikle Anadolu'da Türk nüfusun artışı ile Anadolu arazisinde daha fazla toprak Türkler tarafından kontrol edilmeye başlarken, Ahi teşkilatının faaliyetleri ile meslek sahibi Türk nüfusun artışı ekonomik faaliyetlerin yavaş yavaş Selçuklu Türklerinin kontrolü altına girmesine neden olacak ve Anadolu ekonomisinde Türkler söz sahibi olacaklardır⁴⁰³. Ahilik teşkilatı ve uygulamaları sayesinde Türkler şehir ekonomisinde çok daha yoğun bir şekilde rol almaya başlamışlardır. Böylelikle şehirlerde ve Anadolu'da kalkınmanın perçinlenmesi amaçlanmıştır. Herhangi bir zanaat faaliyeti ihtiyaç hâsıl olduğunda söz konusu ihtiyaç o şehirden karşılanabiliyorsa ya da ihtiyaç duyulan ürünler şehirde üretiliyor veya tüccarlar tarafından getirilebiliyorsa iktisadi yapı kendisini göstermeye ve bilahare sosyal yapı da oturmaya başlayacaktır. Böylelikle oluşan ve sürdürülen düzen şehirleri çekici kılar ve iktisadi ve ticari açıdan sağlıklı, güvenlik açısından güçlü şehirlere yeni Türk göçleri gerçekleştirebilecektir. Şehirlere zanaatkâr ve ticaret erbabı olarak gelenler arkalarından daha fazla yerleşimcinin gelmesine de ön ayak olacaklardır.

VI. Kuzey-Güney Yönlü Ticarete Türkiye Selçukluları

Selçuklu Türkiye'si döneminde ürün çeşidi, talep, coğrafi ve idari yapıya göre oluşturulan pek çok ticari yol olduğu gibi, bu yolları içeren ve bu yolların istikametine göre belirlenebilecek ticari yol grupları mevcuttur. Buna göre kuzey-güney ve doğu-batı olmak üzere iki büyük ticari yol grubunun olduğunu söyleyebiliriz ki bu yollar irili ufaklı pek çok ticari yolu da içermektedirler.

⁴⁰² Kaya, A., "a. g. m.", s. 556.

⁴⁰³ Kaya, A., "a. g. m.", s. 553-554.

Bu ticari yol gruplarından kuzey-güney istikametinde olan yolun daha fazla öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu yol ana hatları ile Basra, Bağdat, belki Halep'ten başlayarak ticari emtianın Anadolu'nun kuzey kıyılarındaki Trabzon ve Sinop gibi liman kentleri ile Karadeniz'in kuzeyinde bulunan Kırım yarımadasına ait limanlar arasında aktarıldığı bir sistemdir⁴⁰⁴.

Ancak Trabzon'un önce Bizans ve daha sonra Trabzon Komnenosları elinde oluşu ve fethinin daha zor olması nedeni ile Selçuklu Türkleri açısından Karadeniz'e farklı bir yoldan çıkma ihtiyacı hâsıl olmuştu. Bu zamanlarda Karadeniz'in kuzeyinde özellikle Kastamonu ve Sinop civarında yoğun bir Türkmen nüfusun yerleşiminin olduğunu görmekteyiz⁴⁰⁵.

Başkent Konya, Anadolu'nun kuzeyinde Sinop ve Samsun gibi limanlara Karadeniz'in kuzeyinden gelen ve güneyde Antalya ve Alanya gibi liman şehirlerine Akdeniz'in farklı bölgelerinden ulaşan ticari emtianın pazarlandığı diğer merkezi Anadolu şehirlerinin idari merkezidir.

Ele geçirilen liman şehirleri ile birlikte Azak Denizi hinterlandından, Don ve Dinyeper gibi düzgün rejimli nehirlerin havzalarından ve hatta bunların da kuzey bölgelerinden başlayarak Sinop ve Samsun gibi limanlara ulaşan, buradan Anadolu içlerine ve güney yönünde Antalya ve Alanya limanlarında son bulan büyük bir ticari ağda etkinlik tesis edilmiş oldu. Bu limanlara ulaşan bağlantı yolları vasıtası ile Akdeniz'de bulunan Avrupa'nın ve Kuzey Afrika'nın liman şehirleri ile⁴⁰⁶ birlikte Karadeniz'in özellikle

⁴⁰⁴ Kayaoğlu, İ., "a.g.m.", s. 364-365.

⁴⁰⁵ Cahen, C., "İbn Sa'îd sur L'Asie Mineure Seldjuçide", *A. Ü. D. T. C. F. Tarîh Araştırmaları Dergisi*, IV, 10-11, Ankara, 1968, s. 48; Bedirhan, Y., "Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret", s. 375; Günel, G., "Anadolu Selçuklu Dönemi'nde Anadolu'da İpek Yolu-Kervansaraylar-Köprüler", *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 29, 2010, s. 136-137.

⁴⁰⁶ Bedirhan, Y., "Selçuklu Türkiye'sinde Ticaret Yolları, Limanlar ve Pazar Yerleri", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 11/11, Summer 2016, s. 19.

kuzeyinde, Kırım yarımadasında ve Azak Denizinde bulunan liman şehirleri ile ticari irtibat sağlanıyordu⁴⁰⁷.

Sinop'tan hareketle Konya'ya ulaşan ticari yol Ankara üzerinden geçmektedir. Kuzeyden güneye ve güneyden kuzeye yürütülen ticarete tüccarlar bu güzergâhı kullanarak ticari emtiayı Akdeniz pazarına sunulmak üzere Antalya ve Alanya gibi liman kentlerine ya da Karadeniz'e ulaştırmaktaydılar⁴⁰⁸.

Kuzey-güney yönündeki Anadolu ticari yolları dört bölüm halinde görülmektedir⁴⁰⁹:

1. Sinop'tan Ankara'ya
2. Ankara'dan Konya'ya
3. Konya'dan Beyşehir veya Hatunhisar yönü ile Antalya veya Alanya'ya
4. Antalya veya Alanya

Sinop'tan Ankara'ya uzanan yol Kastamonu ve Çankırı duraklarından geçmekte iken, Konya'dan Antalya ve Alanya'ya ulaşan yolun güzergâhı Beyşehir ve Seydişehir'den geçmektedir⁴¹⁰.

Akdeniz limanlarından Anadolu içlerine giden ticari güzergâh Elbistan ve Sivas'ı takiben Tokat'a ve bu şehirden Samsun ve Sinop limanlarına yönelmekte idi. Antalya, Alanya ve Kilikya'da bulunan Yumurtalık (Ayas) limanlarına Mısır'dan, Suriye'den ve diğer Avrupa liman şehirlerinden ticari mallar getirilmekte ve bu limanlara getirilen ürünler diğer Akdeniz limanlarına taşınmaktaydı⁴¹¹. Akdeniz ticareti oluşan talebe göre tüm liman kentleri arasında doğrudan veya dolaylı ticareti gerekli kılmaktadır.

⁴⁰⁷ Bedirhan, Y., "Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçuklu Devleti'nin Ticari Münasebette Bulunduğu Devletler ve Tacirler", s. 332.

⁴⁰⁸ Kayaoğlu, İ., "a. g. m.", s. 360; Tükel, A., "a. g. m.", s. 432-433.

⁴⁰⁹ Tükel, A., "a. g. m.", s. 433.

⁴¹⁰ Günel, G., "a. g. m.", s. 136-137.

⁴¹¹ Turan, O., "*Selçuk Kervansarayları*", s. 475.

Ayrıca Tebriz'den batı istikametinde Erzincan, Zara, Sivas, Tokat, Amasya güzergâhından gelen bir yol da kuzeyde Samsun ve Sinop'a ulaşmakta idi. Bununla birlikte Samsun'dan itibaren Anadolu'nun kuzeyinden güneyine uzanan bir diğer yol ise Havza ve Merzifon üzerinden Amasya'ya, oradan Aksaray, Konya ve Yumurtalık'a ulaşmakta idi⁴¹². Tebriz'den Erzurum'a gelen bir diğer yolun bir diğer istikameti ise Bayburt'tan Gümüşhane veya Erzincan'a ve oradan da Trabzon'a ulaşmakta idi⁴¹³.

İstanbul'a Yumurtalık ve Antalya'dan hareketle iki farklı ticari yoldan ulaşılabilir. Antalya'dan başlayan güzergâhlardan biri Burdur veya Denizli şehirlerinden geçerek, Dinar ve Afyon'a varıyor, buralardan İstanbul'a uzanıyordu. Yumurtalık'tan başlayan güzergâh ise Konya, Ilgın, Akşehir ve Çay üzerinden Afyon'a ve Kütahya üzerinden İstanbul'a ulaşmakta idi⁴¹⁴.

Sinop'tan Amasya'ya uzanan yol bazen sadece Vezirköprü'yü geçerek Amasya'ya ulaşır iken, bazen de Vezirköprü'den sonra Samsun'a ve oradan Amasya'ya varmakta idi. Bu güzergâh Sivas, Malatya ve Bağdat'a veya Halep'e kadar ilerlemektedir⁴¹⁵.

Anadolu'dan Sinop ve Samsun gibi limanlara ulaşan ticari emtia için bu noktadan sonraki durak Karadeniz'in kuzeyinde bulunan Kırım yarımadasıdır. Bu yarımada Selçuklu pazarına açan önemli liman şehirleri Suğdak⁴¹⁶ ve bu şehrin doğusunda yer alan Matrakha (Matrica)'dır⁴¹⁷. Ticari emtia Selçuklu Anadolu'sunun kuzey kıyılarında Sinop limanından hareket ile Suğdak limanında karaya çıkartılıyordu. Karadeniz'in kuzeyinden gelerek Anadolu'ya geçmek isteyenlerin uğrak yeri de Suğdak'tır⁴¹⁸. Musul ya da

⁴¹² Günel, G., "a. g. m.", s. 136-137.

⁴¹³ Bedirhan, Y., "Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret", s. 375.

⁴¹⁴ Günel, G., "a. g. m.", s. 136-137.

⁴¹⁵ Bedirhan, Y., "Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret", s. 375; Günel, G., "a. g. m.", s. 136-137.

⁴¹⁶ Turan, O., "Selçuk Kervansarayları", s. 475.

⁴¹⁷ Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, (ed. P. Jackson, D. Morgan, çev. Zülal Kılıç), Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s. 78.

⁴¹⁸ Ruysbroeckli Willem, a. g. e., s. 78; Heyd, W., a. g. e., s. 328.

Suriye'ye hareket ile Sivas'a ulaşan kervanlar için Sinop limanının alternatifi Trabzon limanı idi⁴¹⁹.

Düzyünlü rejimli nehirler vasıtası ile Kuzey Karadeniz limanlarına gelen ticari emtialar, bu limanlardan oluşan talebe göre başta İstanbul'a ve Karadeniz'in Anadolu kıyılarında bulunan şehirlere ve Akdeniz'in diğler liman kentlerine kadar ulaşabilecek ticari bağlantı sitemlerinin durak noktalarına aktarılıyordu. Anadolu'daki kuzey güney yönlü ticari yol ağı Sinop ve Samsun gibi limanlardan başlayarak Akdeniz kıyısında Antalya ve Alanya limanlarında nihayete ermektedir. Bu yolun tersi istikametinde de ticari akım devam etmekte ve Akdeniz'in çeşitli limanlarından elde edilen ürünler Antalya ve Alanya liman kentleri vasıtası ile Anadolu içlerinde nihai tüketicisine ulaşması için pazarlanmaktaydı.

VIII. Doğu-Batı Yönlü Ticarete Kervansarayların Önemi ve Güzergâhlar

Anadolu'nun kuzeyinde ve güneyinde ele geçirilen liman kentleri vasıtası ile Selçuklu ticaretinin önü açılmıştır. Artık Anadolu'ya ait ve doğu ülkelerinden Anadolu'ya getirilerek ticarete sunulan emtia daha geniş pazarlara hitap edebilecekti. Kuzey-güney yönlü gelişen ticaret, doğu - batı yönlü ticareti tetiklemiş, bu yönde gerçekleştirilen ticaretin kapasitesinde de artış olmuştur. Bu noktada ticaretin Anadolu'da hangi sahalar üzerinde yoğunluk kazandığı, ürünlerin nerelerden elde edildiği ve gümrük kapılarına gelene kadar geçilen bölgeler önem kazanmaktadır. Keza artan ticari hareketlilik refah seviyesinde de artışa neden olacaktır ve bunun sürekliliği her dönemde arzu edilen bir durumdur. Ticari kapasitedeki artış ile birlikte sürekliliği temin edebilmek ve kontrol mekanizmasını etkin kılabilmek için Selçukluların organizasyon kabiliyetleri ön plana çıkacaktır. Söz konusu organizasyon ağının merkezinde "kervansaraylar" yer alacaktır.

Anadolu tarihinin her döneminde ticaretin kavşak noktası olmuştur. Elbette Selçuklular öncesinde de Anadolu'dan Asya'ya doğru uzanan ticaret yolları mevcuttu. Anadolu içinde de hem doğu-batı yönünde, hem

⁴¹⁹ Heyd, W., a. g. e., s. 328.

de kuzeybatı bölgesinden özellikle İstanbul'dan güneydoğuya doğru yönelen bulunmakta idi⁴²⁰. Coğrafi konumu bunu gerektirir. Asya'dan Avrupa'ya ve aksi yönde gerçekleştirilen ticaret Anadolu yarımadasının kıyılarında yer alan limanlar vasıtasıyla yürütülüyordu. Buralarda bulunan şehirlerin her biri ticaret merkezi haline gelmekle birlikte bazıları diğerlerine nazaran farklı bir gelişime uğramışlar, kendi ticari hinterlandlarına sahip olabilmışlerdir.

Selçuklular ulaşım ve haberleşme sistemlerine büyük önem verdiler. 11. yüzyıldan itibaren posta teşkilatında Selçuklular vasıtası ile gelişme sağlanır iken diğer taraftan yolcuların korunması maksadıyla kervansaray, ribat, han, derbent gibi pek çok askeri ve ticari amaca yönelik yapılar vücuda getirilmiştir⁴²¹.

Anadolu'da ticarete konu emtianın elde edildiği yerlerde farklı ticaret yolları bulunmaktadır. Ancak ticarete esas yükü çeken ve daha büyük çapta ticaretin döndüğü, pazarların kurulduğu yollar mevcuttur. Büyük şehirler bu yollar üzerinde bulunmakla beraber kervansaraylar da bu güzergâhlar üzerinde inşa edilmişlerdir. Bu ticari yollar üzerinde "Yabanlu Pazarı" gibi uluslararası bir fuar niteliğinde olan pazarlar kurulur ki bu pazarlarda Kuzey Karadeniz'den, Türkistan'dan, Hint Diyarından ve dünyanın başka pek çok yerinden tüccarlar gelirler ve alışverişte bulunurlar⁴²².

Türkiye Selçuklularında ticaretin kalbi başkent Konya'dır. Şehir gerek kuzey-güney ve gerekse doğu-batı yönlü ticaretin kavşak noktasındadır. Selçuklu ülkesindeki yol ağları Konya'ya ulaşmaktadır. Bu durum Konya'nın Anadolu coğrafyasındaki konumunun doğal bir sonucudur.

Kuzey-güney istikametinde yollar Konya'da kesişmekte iken yine Konya'dan doğu yönünde ilerleyen bir ticaret yolu Aksaray'a ulaşmakta, buradan Kayseri'ye, Sivas'a, Erzincan'a ve Erzurum'a varmaktaydı. Bu yol,

⁴²⁰ Eskikurt, A., "a. g. m.", s. 17.

⁴²¹ Eskikurt, A., "a. g. m.", s. 20-21.

⁴²² Sümer, F., *Yabanlu Pazarı (Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Fuar)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1985, s. 16-17, 24. Faruk Sümer'in çalışmalarına göre Yabanlu Pazarı bugün Kayseri'ye yaklaşık 70 km uzaklıkta bulunan Pazarören Beldesidir.

İran'dan ve Türkistan'a kadar ilerlemektedir. Kayseri-Sivas üzerinden gelen yol ayrıca Malatya ve Diyarbakır'ı aşarak Irak'a yöneliyordu⁴²³. Bir diğer tali yol Alanya'dan yine Konya'ya varmakta ve Konya'dan hareketle Akşehir'e ve oradan Batı Anadolu'ya ve İstanbul'a ulaşmakta idi⁴²⁴.

Söz konusu yollar Uzakdoğu'ya kadar ulaşmakta iken doğu-batı yönünde kateden ticaret yollarının Anadolu güzergâhı farklı merkezlerden geçmekte idi⁴²⁵.

Tebriz'den başlayan bir yol Bargiri (Van/Muradiye), Erciş istikametinden Malazgirt, Hınıs, Erzurum, Tercan ve Erzincan'a ulaşmakta, buradan batı yönünde ilerleyerek Sivas, Şarkışla, Kayseri, Aksaray ve Konya'ya varmaktadır. Yol bu noktadan Adana ve Ayas (Yumurtalık) istikametine döner. Yine Tebriz'den başlayan bir diğer yol ise Nahcivan, İğdır, Pasinler üzerinden Erzurum'a ulaşmakta idi. Buradan Yumurtalık'a kadar ki güzergâhı ilk güzergâh ile aynıdır. Konya'dan sonra Adana ve Yumurtalık yerine Antalya ve Alanya güzergâhları da tercih edilebilmektedir⁴²⁶.

Konya'ya gelen bir diğer kervan güzergâhı bu şehirden hareketle daha batıya ilerleyerek Beyşehir veya Gelendost'a, buralardan ise Burdur, Denizli, Alaşehir ve Foça üzerinden İzmir ve Efes'e ulaşıyordu⁴²⁷.

Konya gibi önemli ticari ve aktarma merkezlerinden bir tanesi de Ankara'dır. Tebriz'den Ankara'ya ulaşan bir güzergâh Sivas, Yozgat, Yerköy, Kırşehir ve Yahşihan üzerinden Ankara'ya gelmektedir. Bu yolun Ankara'dan sonra İstanbul'a kadar uzanmaktadır. Ankara'ya gelen bir diğer yolun güzergâhı Bağdat'tan başlayarak Musul, Mardin, Amid (Diyarbakır),

⁴²³ Turan, O., "Selçuk Kervansarayları", s. 474-475.

⁴²⁴ Turan, O., "Selçuk Kervansarayları", s. 474.

⁴²⁵ Günel, G., "a. g. m.", 133-146.

⁴²⁶ Pegolotti, F. B., *La Pratica Della Mercatura*, ed. A. Evans, The Medieval Academy of America 24, Cambridge, Massachusetts, 1936, s. 389-391; Günel, G., "a. g. m.", 136-137.

⁴²⁷ Günel, G., "a. g. m.", s. 136-137.

Ergani, Gölcül, Harput ve İzoli (Kale/Malatya)'dan geçmekte idi⁴²⁸. Bu yol Malatya'dan Sivas istikametine yönelmekte iken, ayrıca Bağdat'a Basra'dan gelen bir yol vasıtası ile Anadolu ticaret yolları Basra Körfezine bağlanmakta idi⁴²⁹.

İstanbul'a uzanan ticaret yollarından biri Halep'ten başlayarak Gaziantep, Göynük, Elbistan, Kayseri, Hacıbektaş, Kırşehir ve Lalahan üzerinden Ankara'ya, buradan ise Afyon ve Kütahya'dan geçerek Bizans başkentine ulaşmaktaydı⁴³⁰.

Bağdat'tan gelerek Anadolu içlerine ulaşan bir diğer yol ise Harput, Pertek, Çemişgezek üzerinden Eğin (Kemaliye/Erzincan), Divriği, Zara veya Buzbel dağlarına ve Sivas'a varmakta idi⁴³¹.

Anadolu yarımadasında ticari yollar tabii olarak kervanları en az zorlayacak arazilerden geçecektir. Ticaret kervanları için bu arazilerde ve güzergâhlarında ilerlerken, yolları boyunca dinlenmek, barınmak, hava koşullarından, eşkıyalık ve soygun gibi dış etkilerden korunmalarına yönelik olarak "kervansaray" ihtiyacı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır⁴³². Kervansaraylar, yolcu ve kervanların ihtiyaçları temin edilirken, herhangi bir saldırıyla karşılaşılması durumunda güçlü bir savunmaya olanak sağlayan mimari açıdan sağlam yapılardır. Bu amaca yönelik olarak pek çok kervansaray kalın duvarlarla, surlar ve burçlarla takviye edilmişlerdir⁴³³. Anadolu Selçuklularının ticarete verdiği önemin en önemli göstergesi bu yapılardır. Bu planlı ve başarılı bir faaliyetin ürünüdür. Selçuklu Türkleri ticareti kontrol altında tutmanın getirisinin sadece iktisadi alanda değil, siyasi ve içtimai alanda da başarının anahtarı olduğunu bilmekteydiler ve bu doğrultuda hareket ettiler. Kervansaraylara bu açıdan son derece büyük önem atfettiler. Öyle ki, kervansaraylar için Selçuklu medeniyetinin en

⁴²⁸ Günel, G., "a. g. m.", s. 136-137.

⁴²⁹ Kayaoğlu, İ., "a. g. m.", s. 364-365.

⁴³⁰ Günel, G., "a. g. m.", s. 136-137.

⁴³¹ Günel, G., "a. g. m.", s. 136-137.

⁴³² Kayaoğlu, İ., "a. g. m.", s. 365.

⁴³³ Yavuz, A.T., "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Mekân - İşlev İlişkisi İçinde Savunma Ve Barınma", *IX. Vakıf Haftası Kitabı*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1992, s. 255-256.

önemli ve görkemli göstergeleri demek yanlış olmayacaktır. Bu yapılar Anadolu'da Selçuklular zamanında sahip oldukları değere sonraki zamanlarda ulaşamadılar. Selçuklu Anadolu'sunun ekonomik ve ticari yaşamının başat unsuru kervansaraylardır.

Kervansaraylar, ticaret kervanlarının geçtiği ticaret yollarında ve bunun da ötesinde idare altında tutulan tüm sahada etkinlik kurmak için birer kamu kurumu gibi vaziyet alıyorlardı. Haberleşme ağlarının da önemli unsurlarından birisi kervansaraylardır⁴³⁴.

Bir yandan Kervansaraylar yapılır iken diğer taraftan bu kervansarayları ve kervan yollarını birbirine bağlayacak olan köprü inşaatı gibi imar faaliyetleri de gerçekleştirilmiştir⁴³⁵.

Anadolu yolları çok sayıda kervansaray ile donatıldı. Bu yollar üzerinde konaklama ve Karadeniz ile Akdeniz'de bulunan Selçuklu limanlarına güvenli bir şekilde ulaşabilmek amacıyla güvenlik için gerekli önlemler alındı. Böylece Anadolu'da Selçuklu siyasi yapısını destekleyecek ekonomik ve iktisadi alt yapı oluşturulmuş oldu.

Selçuklulara ait ilk kervansarayın II. Kılıçarslan (1156-1192) tarafından yaptırıldığı bilinmektedir. Aksaray şehrine yakın bir mevkide yapıldığı düşünülen bu kervansaray hakkında başkaca bilgi sahibi değiliz⁴³⁶. 12. yüzyılda kervansaray inşalarının başlaması ile birlikte ticari hayatta da hareketlenme ve bunu takiben 13. yüzyıl itibarı ile I. Gıyaseddin Keyhüsrev [1205-1211 (İkinci Saltanat Dönemi)], I. İzzeddin Keykavus (1211-1220) ve I. Alâeddin Keykubad (1220-1237) dönemlerinde Selçuklular Anadolu coğrafyasını kervansaraylar ile donatacaklardır.

VIII. Selçuklu Anadolu'sunda Üretim, Tarım ve Ticaret

⁴³⁴ Şavk, S., *Türkiye Selçukluları Devrinde Haberleşme (XI-XIII. Yüzyıllar)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Ankara, 2007, s. 62.

⁴³⁵ Bedirhan, Y., "Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret", s. 389.

⁴³⁶ Aytaç, İ., "a. g. m.", s. 856.

Anadolu coğrafyası da kendi başına bir üretim merkezidir ve pek çok ürün ihracata konu olabilmektedir. Akdeniz kıyılarında koyun ve keçi öncelikli olmakla birlikte at ve sığır yetiştiriciliği de yapılmakta idi. Keçi ırklarından birinin pek gibi kılları vardı. Bu ürün komşu Müslüman ülkelere de gönderilmekteydi⁴³⁷. Suriye, İran ve Irak et talebine cevap verebilmek için Anadolu'dan çok sayıda hayvan ihraç ediyordu. Bu coğrafyalar ile at ticareti de yapılmaktadır. 1226 yılında Erzurum'dan Tebriz'e 20.000 baş koyunun yalnız bir tacir tarafından gönderildiği bilinmektedir⁴³⁸.

Yoğun şekilde hayvancılık yapılan Anadolu'da dericilik (debağlık) üzerine de faaliyetler yürütülmekte idi. Deriden çeşitli ayakkabı ve çizmeler, kış aylarında giyilmesi için elbiseler imal edilmekteydi. Türkler deri boyama (sahtiyanlık) işinde çoğunlukla mor ve kırmızı renkleri kullanmaktaydılar. Ayrıca hayvancılık yapıldığı için yün ve tiftik üretimi de olmakta idi. Yün ve tiftikten imal edilen kaftan, gömlek, yaşmak, börk gibi ürünler farklı ülkelere ihraç ediliyordu⁴³⁹. Bunların haricinde yoğun olarak katır ve sığırlar İran, Irak, Mısır ve Suriye ile at ticareti yapılmakta idi⁴⁴⁰.

Akdeniz kıyı kesiminde limon ve portakal yetiştirilmekte idi. Bu bölgede ayrıca arpa, buğday vb. tahıl ürünlerinin tarımı ve ticareti de yapılmaktaydı⁴⁴¹. Antalya'dan Mısır'a kurutulmuş badem ihracı yapılıyordu⁴⁴². Anadolu'da ziraatı yapılan başlıca tarım ürünleri arasında pirinç, buğday ve pamuk yer alıyordu⁴⁴³.

Anadolu'da bal üretimi her zaman mevcuttur⁴⁴⁴. Şeker ise Anadolu'da hem ithalata konu olan bir madde olmakla beraber refah

⁴³⁷ Fazlullah El-Ömeri, a. g. e., s. 144-145; Cahen, C., *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 119.

⁴³⁸ Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 360.

⁴³⁹ Sümer, F., a. g. e., s. 6, 8.

⁴⁴⁰ Bedirhan, Y., "Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret", s. 377.

⁴⁴¹ Fazlullah El-Ömeri, a. g. e., s. 144,159; Cahen, C., *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 119.

⁴⁴² İbn Battûta, Ebû Abdullah Muhammed, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, (Çev. A. S. Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 403; Cahen, C., *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 118.

⁴⁴³ Fazlullah El-Ömeri, a. g. e., s. 158-159; Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 360.

⁴⁴⁴ Fazlullah El-Ömeri, a. g. e., s. 119; Cahen, C., *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 119.

seviyesi yüksek kesimlerin tüketimine sunuluyordu. Halkın şeker kaynağı ise bal, çeşitli meyveler ile birlikte bu meyvelerden elde edilen pekmezdi⁴⁴⁵.

Anadolu'da üretilen ve yetiştirilen ürünler farklı coğrafyaların ürünlerine nazaran daha ucuzdular. El-Ömeri Anadolu'da vergi oranının düşüklüğü, meraların bolluğu, limanlar ve ticaretin canlılığını bu durumun oluşmasındaki etkenler olarak belirtmektedir. Bu etkenler ve neticesinde düşük fiyatlar, Anadolu'dan diğer bölgelere ihracat daha mümkün kılabilmekteydi⁴⁴⁶.

Selçuklu Türkiye'sinde kereste ihracı da yapılmakta idi. Anadolu'da kereste özellikle kuzey bölgelerden elde edilmekte iken⁴⁴⁷, Antalya ve Makri (Fethiye) körfezine getirilen kereste Mısır'a ihraç edilmektedir⁴⁴⁸. Ele geçirildikten sonra bir Selçuklu limanı olan Sinop'un hinterlandındaki dağlardan elde edilen keresteden ihraç edilenler haricindeki olanlar Sinop tersanelerinde gemi yapımında değerlendirilmekte idi⁴⁴⁹.

Orta Anadolu'da yer alan Aksaray'da halı üretimi yaygındı ve Türkmen tezgâhlarından çıkan bu halıların ihracı yapılmaktaydı⁴⁵⁰. Halı üretiminde Aksaray ile birlikte Erzurum ve Uşak şehirlerinin de adı zikredilmektedir. Bu halılar hem Avrupa'ya hem de İslam ülkelerine ihraç edilmekteydiler⁴⁵¹.

⁴⁴⁵ Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 361. Osman Turan Alanya'da Alaeddin Keykubat tarafından yaptırılan ve şeker üretiminin yapıldığı bir imalathane (*şekerhane*) bulunduğu" bilgisini verir ki bu hatalıdır. Kaynak olarak gösterdiği İbn Bibi'de bu yer "*şikar-hane*" olarak geçmektedir. Şikar-haneler, av evi veya avhane olarak kullanılan yapılardır; İbn Bibi, *El-Evâmiri'l- Alaiyye fi'l-Umuri'l- Alaiyye (Selçuk-nâme)*, s. 290. Bu konuyla ilgili farklı bilgiler için bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşışı*, Ankara, 20000, s. 224.

⁴⁴⁶ Fazlullullah El-Ömeri, a. g. e., s. 144-145; Cahen, C., *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 119.

⁴⁴⁷ Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 361.

⁴⁴⁸ İbn Battûta, a. g. e., s. 402; Cahen, C., "İbn Sa'îd sur L'Asie Mineure Seldjuqide", s. 42; Cahen, C., *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 119.

⁴⁴⁹ Cahen, C., "İbn Sa'îd sur L'Asie Mineure Seldjuqide", s. 49; Cahen, C., *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 119.

⁴⁵⁰ İbn Battûta, a. g. e., s. 414; Sümer, F., a. g. e., s. 8; Cahen, C., s. 122.

⁴⁵¹ Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 360.

Dönemin Anadolu'sunda "şap" ticareti yapılmakta idi. Seyyah Rubruklu Willem Mengü Han'ın sarayına gerçekleştirdiği yolculuğun dönüşünde uğradığı Selçuklu Türklerinin başkenti Konya'da şap ticareti ile meşgul olan Cenevizli Nicholas de Santo Sior ve ortağı Venedikli Boniface de Molendino ile karşılaşmıştır. Anlatılarından bu iki şahsın Anadolu'dan gerçekleşen şap ihracında adeta tekel konumuna geldiklerini ve fiyatı istedikleri gibi yükselttiklerini öğrenmekteyiz⁴⁵².

İsimlerini bu maddeden alan Şaphane ve Şebinkarahisar şap üretim merkezleriydiler. Batı ülkelerine ihraç ediliyordu⁴⁵³.

Köle ticareti için Sivas şehri önemli merkezlerden birisi idi. 12 ve 13. yüzyılda Anadolu'da yoğun köle ticareti yapıldığı bilinmektedir. Özellikle Karadeniz'in kuzeyinden Rus, Kıpçak ve Çerkez köleler getirilmekte ve Anadolu üzerinden başta Mısır olmak üzere İslam ülkelerine gönderilmekteydiler⁴⁵⁴. Özellikle Memluk Devletinin mevcudiyetinde bu kölelerin oynadıkları rol bilinmektedir.

Türkiye Selçukluları zamanında Anadolu'da madencilik de sürdürülmüştür. Şap haricinde bakır, gümüş, lacivert taşı, tuz, boraks, zırnık gibi madenlerin üretimi yapılmakta idi⁴⁵⁵.

Selçuklular kurdukları ticari yapıda öncelikle ticaretin asli unsurları olan tüccarların faaliyetlerinin duraksamadan devamını sağlamak amaçlı önlemler aldılar. Çalınan, saldırıya uğrayan malların tazminine yönelik bir bakıma devlet sigortası getirilerek⁴⁵⁶ tüccarları teşvik edecek gayretlere gidilmiştir. Ayrıca farklı ülkelerle yapılan anlaşmalar ile de tüccarlara ön ayak olunarak ticarete canlılık getirilmek istenmiştir.

Değerlendirme

⁴⁵² Ruysbroeckli Willem, a. g. e., s. 281-282; Bedirhan, Y., "Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret", s. 382; Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 360.

⁴⁵³ Sümer, F., a. g. e., s. 5. Bugün Şaphane Kütahya ili, Şebinkarahisar ise Giresun İli sınırları içinde bulunan yerleşim yerleridirler.

⁴⁵⁴ Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 361.

⁴⁵⁵ Sümer, F., a. g. e., s. 5-7.

⁴⁵⁶ Kayaoğlu, İ., "a. g. m.", s. 363.

Ticari hayatın olgunlaşıp gelişebilmesi için ticarete konu olacak ürüne olan talebin ve bu talebe cevap verecek arzın mevcudiyeti gereklidir. Piyasa bu iki dişli arasında oluşur ve fiyat oranları oluşurken diğer bazı faktörlere nazaran arz ve talep oranları öncelikli belirleyicilerdir. Tüccarlar bu durumu gözeterek ve maliyet muhasebesi yaparak kârlarını maksimize etmek ve muhtemel zararlarını minimize etmek için girişimlerde bulunurlar.

Maliyet şartlarının uygun olup olmaması da fiyatı etkileyen bir diğer faktördür. Ortaçağlarda da talep uzak coğrafyalarda oluşsa dahi bu talebin karşılanması için arzın oluşacağı coğrafyalarda üretime uygun iklim şartları gibi unsurların yanı sıra huzur ortamının da olması, ürünlerin her türlü zarardan korunarak ticari nakliyat sisteminin aksamadan sürdürülebilmesi için gerekli önlemlerin alınması gerektiği. Anadolu'da bu önlemleri alacak olan otorite 12. Yüzyıl başlarından itibaren Selçuklu Türkleri olacaktır ve zamanla başarı kazanacakları bu faaliyetin sürdürüğü sahada Selçuklu otoritesi genel kabul görmeye başlayacaktır.

Ticaret artışı ile birlikte ürün çeşitliliğinde de artış ortaya çıkacaktır. Çeşitli coğrafyalar ile kurulan irtibatlar ile birlikte talep artışı gerçekleşmektedir. Talepte yaşanan artış arzı tetikler ise (ki talebin oluştuğu bölgelerde ürün fiyatlarında artışların olmaması için bu istenen bir durumdur) talebe konu ürüne ait üretimin de artırılabilmesi için işgücü talebi oluşur. Nüfus artışı yerel nüfus veya doğum oranı ile sağlanamazsa (ki kısa vadede bu sağlanamayacaktır) işgücü transferi zaruri olacaktır.

İşte bu noktada Selçuklu Türkleri devreye girecek ve göç hareketleri ile de desteklenecek olan etkin bir sistem kuracaklar ve göç hareketlerini teşvik edeceklerdir. Bu sistemin en önemli ayaklarından biri bahse konu işgücü transferidir ve Selçuklu Türkleri Anadolu'ya gelen Türkmen akınlarını organize ederek çeşitli bölgelere yerleştirmişler, böylelikle tarım, hayvancılık ve Ahilik teşkilatının da gayretleri ile şehirlerdeki üretim için işgücü açığını kapatmaya başlamışlardır. Tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin yapılabileceği çoğunluğu boş olan arazilere yerleştirilenler sayesinde hem kendi ihtiyacını karşılayan, hem de ticarete konu olacak ürün fazlası elde eden faal bir nüfus elde edilebilmiştir.

Bu durum zaman zaman problemler yaşanmasına sebebiyet verse dahi, ticaretin kalkınma üzerindeki etkilerinin farkında olan unsurlar tarafından arzu edilmeyecek bir şey de değildir. Bizans'ın zayıfladığı ve otoritesinin kaybolmaya başladığı bu zamanlarda Anadolu'da Türklerin siyasi, içtimai ve iktisadi sistemlerinin bir gereksinim olduğu ortaya çıkmaktadır. Türkler bir yandan yerleşik hayata adapte olurken diğer taraftan konargöçer kimliklerini de sürdürmüşlerdir. Konargöçer Türkler hem yaylak hem de kışlak ihtiyacı nedeni ile daha fazla alanda hareket serbestisine gereksinim duydukları için yerleşik hayatta olan nüfuslarda olduğu gibi sadece buldukları şehirlerin değil, yaylak ve kışlakları ile birlikte bu mevkiiler arasındaki güzergâhların da kontrolünü sağlayarak bu alanlarda olup bitenler hakkında bilgi akışı sağlamışlardır. Böylelikle irili ufaklı lokal sahalar Türkler tarafından kontrol edilirken bu bölgelerdeki güvenlik sorunu azaltılıyor ve Türkiye Selçukluları merkezi otoritesinin de eli rahatlıyordu.

Anadolu ticari sistemine Türklerin hızlı şekilde dâhil edilerek dört bir yana dağılmalarının sağlanması ile 13. yüzyıl Anadolu'sunda tüm yönlerde artan ticari hareketlilikte söz sahibi olmak için gerekli insan gücü oluşmaya başladı. Selçuklular tarafından Anadolu coğrafyasında yerleşimleri başarılı bir şekilde sürdürülen bu Türk gruplarının yerleştikleri bölgelerde ekili arazi miktarı ile birlikte mahsulat da artıyor ve bu sayede ticarete konu ürün bollasıyordu. Böylelikle Anadolu'da Türk nüfusu giderek artmış ve demografik yapıda meydana gelen büyük çaplı değişiklik ile bu coğrafyanın Türk ülkesi olması kolaylaşmıştır. Eğer iktisadın talep unsurunu destekleyecek arz faktörü işlemez, arzın önüne savaşlar, isyanlar gibi siyasi ya da sosyal engeller çıkar ise ticaretin getireceği refah seviyesi artışından istifade edilemez ve coğrafyalarda kapalı ekonomik modeller kendiliğinden ortaya çıkarlar.

Selçuklu oluşturduğu iktisadi sistemin işleyişi için gayretler göstermiştir. Bu sistemin bir ayağını diğer devletler ile anlaşmalar oluşturur iken, ticaret yapılan yollarda güvenlik ve barınma gibi ihtiyaçları karşılamaya yönelik kervansarayların ve bu yolları birbirine bağlayan köprüler gibi yapıların inşası da diğer ayaklarını oluşturmaktadır.

Böyle bir ortamda Selçuklular Anadolu'nun kuzeyinde Sinop limanı vasıtasıyla Karadeniz'e ve Anadolu'nun güneyinde Antalya ve Alanya limanları ile Akdeniz'e açılan kapıları ele geçirerek, bu limanlar vasıtası ile çok yönlü ticari nakliye sisteminin aksamadan sürmesini sağladılar. Selçuklu Türkiye'sinde ticari yolların liman şehirlerine de ulaşılması ile birlikte bu yollar üzerinde kaleler ve kervansaraylar inşa edilerek güvenlik sağlanmış ve ticaretin sürekliliği yeniden tesis edilmiştir. Böylece Selçuklu Anadolu'su farklı dinlerden ve milletlerden tüccarların uluslararası ticaretinde transit bir ticari merkez hüviyeti kazandı.

Artan ticaret beraberinde Selçuklu Türkiye'sini çekici kılmaktadır. Bu sayede Selçuklu müdahalesi ile Anadolu'ya süregelen Türk göçleri düzenli hale getirilecek ve bu göçler başta sınır boyları olmak üzere boş olan ya da bazı karmaşa dönemlerinde boşalan yerlere gerçekleştirilecektir. Böylelikle özellikle tarım ve hayvancılıkta meydana gelecek olan ürün artışı ile fiyatlarda ucuzluk yaşandı.

Türkiye Selçukluları bilahare anlaşmalar ile gümrük vergilerinde belirgin oranda indirim de sağlayınca ticari ürünlerin nakliyatı artmış ve ticaret canlanmıştır. Ticari hareketlilik ve nüfus artışı ile birlikte ticaret yolları güzergâhları üzerinde bulunan şehirlerde de hareketlenme oldu ve pazarlar kurulmaya başlandı. Bu şehirlerde tarım ve hayvancılık ile birlikte çeşitli endüstri ürünleri daha fazla üretilmeye başlandı. Bu şehirlerin hinterlandında bulunan bölgeler kendi üretim fazlalarını ticarete konu etmeye başladılar. Ticari kazanç arz için tetikleyici oldu. Böylece üreticiler, tüccar ve ziraat erbabı daha fazla ihtiyaç fazlası ürün üretmeye başladılar. Endüstri ürünleri üretiminin artışı da yerleşik hayata geçişe katkı sağladı. Ayrıca gerekli işgücünün temini için Anadolu'ya Türk göçleri organize bir şekilde gerçekleştirilmeye çalışıldı. Anadolu'nun pek çok bölgesine Türkmenler yerleştirildi ve ekilmeyen topraklar tarım ve hayvancılığa açılarak gerekli arz artışının temini sağlandı. Böylelikle daha ucuz hale gelen Anadolu ürünlerine dünyanın diğer bölgelerinden gerçekleşen talep arttı. Anadolu ürünleri daha tanınır hale geldi.

Arz artışı gerek iç talep ve gerekse farklı coğrafyalarda oluşan dış talep ile dengeye gelinceye kadar devam edecektir. Ancak bu durum Anadolu'ya gerçekleşen Türk göçlerini durdurmayacaktır. Çoğunlukla boş ve mümbit Anadolu coğrafyası ticari canlılık ile birlikte çekiciliğini artırmıştır.

Sonuç

Anadolu'daki Selçuklu hareketlerinin yalnızca savaşlarla ve siyasi amaçlar güdere yapıldığını düşünmek hata olacaktır. Böyle bir düşünce konuya salt siyasi açıdan bakmamıza neden olacaktır ki bu yanıltıcıdır. Türkler Anadolu coğrafyasına muharebe ile girdiler ve bu muharebeler neticesinde büyük çaplı siyasi sonuçlar doğdu. Ancak Selçuklular Anadolu içlerine ilerlerken gerçekleştirdikleri fetih hareketlerinin öncelikli dayanak noktası sadece siyasi etkenler değildir. Türklerin ilerleyişinde ve Anadolu topraklarına daimi olarak yerleşmelerinde ticari gerekçelerin bulunduğu yadsınamaz. Fethedilen topraklara yalnız kılıçla değil, ticaret ve başka pek çok medeniyet unsurları ile birlikte girmişlerdir. Böylelikle bu topraklarda daimi olmaları kolaylaşmıştır. Öyle ki, söz konusu dönemde Anadolu Türkleri yerleştikleri ve hâkimiyetleri altına aldıkları toprakları Bizans'tan ziyade Haçlılar gibi unsurlara karşı da savunmak zorunda kaldılar.

Anadolu'da Türkler şüphesiz 1071 yılında Malazgirt meydanında verilen mücadelen önce de vardılar. 11. yüzyıldan önce Anadolu'ya gerçekleşen Türk göçlerinin aksine 1071 yılından sonra Türkler Anadolu'ya daha organize bir şekilde ve otoriteden yoksun olmaksızın gelmeye başladılar. Anadolu'da daha önce yerleşmiş olan Türklerin varlığı Selçuklu ilerleyişini de kolaylaştırmıştır. Malazgirt'te kazanılan zaferin ardından Türklerin Anadolu'ya daha süratli bir şekilde yayılmaya başladıklarını görüyoruz. Öyle ki 1071 yılındaki zaferden 4 yıl sonra (1075 yılında) Kutalmışoğlu Süleyman öncülüğündeki Selçuklular Marmara kıyılarına

kadar ulaşarak önemli Bizans şehirlerinden İznik'i ele geçirmeye muvaffak oldular⁴⁵⁷.

13. yüzyıla girerken Bizans Devleti ile birlikte Anadolu da perişan vaziyettedir ve bu hal Selçuklu otoritesinin tesisini kolaylaştıracaktır. Keza Bizans Devletinin 7. yüzyıldan başlayarak Araplara karşı sürdürdüğü mücadelelerin ve daha sonra gerçekleşecek olan Haçlı seferlerinin etkileri Anadolu coğrafyasında yıpratıcı olmuştur. Anadolu halkı belirsizlik ve güvensizlik yerine muhakkak kuvvetli bir otoriteyi tercih edecektir.

Elbette Anadolu'da Bizans Devletinin kudretli zamanlarında ve daha önceki farklı medeniyetler dönemlerinde imar faaliyetleri olmuştur. Roma zamanında yapılan 'Kral Yolu' gibi yollar ve farklı ulaşım ağları ticari canlılığın sürekliliğini tesis etmek amacı gütmektedir. Türklerin Anadolu'da daha yoğun bir şekilde ikame olmaya başladıkları 11. yüzyıl sonlarında da bu canlılığın yeniden tesisi elzemdir. Keza otorite yoksunluğu güvenlik sorununu ortaya çıkardığından ticaret yollarında sapmalar olabilmektedir. Zamanla Selçuklu idarecilerinin bunu iyi değerlendireceklerdir. Selçuklular Anadolu'da hâkimiyetleri altına aldıkları tüm bölgelerde imar faaliyetlerine öncelik vererek hanlar ve kervansaraylar inşa etmişlerdir⁴⁵⁸. Bu akılcı bir yatırımdır. Keza sosyal değişimin yoğun olduğu bu zamanlarda böylelikle farklı yerel unsurların da Selçuklu yönetimini kabulü kolaylaşmaktadır. Kargaşa döneminin yerini huzur iklimi alması süreci hızlandıracaktır.

Bu dönemde daha yoğun Türk nüfusun gelmesi ve belli bölgelere yerleştirilmeleri ile birlikte Anadolu'daki demografik yapıda da büyük değişiklikler olmaya başladığı anlaşılıyor. Ancak bu dönemde göçle gelen Türklerin sınır bölgelerinde yaşamalarından ve büyük Anadolu şehirlerden ziyade sahipsiz kırsal alana yerleştirilmelerinden ötürü⁴⁵⁹ ticari geleneklerini aktarmaları ya da yerleştikleri bölgelerdeki ticari yapıya entegrasyonları zaman almış olmalıdır. Selçuklu otoritesinin tesisi ile beraberinde ticari

⁴⁵⁷ Sevim, A., *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990, s. 26.

⁴⁵⁸ Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 358.

⁴⁵⁹ Cahen, C., *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 214.

yolların güvenliği sorunu aşılmaya başlanınca başta Latin devletleri olmak üzere tüccarlar ile işbirliği halinde ticari faaliyetlerin devamına gayret gösterilmiştir. Ayrıca kervanlar vasıtası ile sağlanan ticarete rol sahibi olan farklı ülke tüccarlarının da mevcut sistemdeki konumlarını korumalarına ticaretin aksamadan devam ettirilebilmesi için ön ayak olunmuştur.

Türkiye Selçuklu otoritesi Anadolu üzerindeki çok yönlü ticareti kontrol altında tutabilmek için çaba içerisindeydi. Bu çabalar 12. yüzyılın sonuna doğru artacaktır. Kontrol altına alınan bölgelerde de tüccarlar için en önemli unsur güvenlik olacağından bunun tesisine yönelik azami gayret gösterilecektir. Böylelikle tüccarlar ticari faaliyetleri güvenli bölgelerde sürdürmek arzusunda olacaklarından bu bölgelerde kurulan pazarlara yönelecekler, bu pazarlara giden kervansaraylarda konaklayacaklar ve oluşan ticari hareketlilik sayesinde Selçuklu ülkesinde ekonomik canlılık sağlanacaktır. Bu canlılık çok yönlü eylemler topluluğunu gerektirir. Ürünün elde edilmesinden, tarlada hasadından veya tezgâhlarda mamul haline getirilmesinden, dağıtımına ve son tüketiciye ulaşacağı pazarlara taşınmasına kadar pek çok eylemi ve emeği gerektirir. Her dönem ve dünyanın her yerinde durum bu şekilde gerçekleşmiştir.

Kervanlar için güvenlik vazgeçilmez bir unsurdur. Türkiye Selçukluları ticaretin aksamadan sürdürülebilmesi için bir yandan ticari yol ağları üzerinde kervansaraylar inşa ederlerken, kervansaraylar vasıtası ile bölgeler arasında artan irtibat ile birlikte zaman içinde devletin kurumsallaşması güvenliğin sağlanması hususunda etkinliğin artması sonucunu doğurmuştur. Artan güvenlik Selçuklu otoritesinin daha sağlam bir şekilde yerleşmesini sağlamıştır. Nitekim güvenlik azaldıkça, eşkıyalık, çapulculuk gibi olaylar baş göstermeye başlayacaktır. Bunları engelleyen otorite halk nezdinde de genel kabul görecektir.

Ticari eylemlere katkı sağlayan her kesim çabalarının karşılığını almak isteyecektir. Ticaret yollarını elinde bulunduran ve ticari akımın sağlanmasında öncelikle güvenlik için gerekli önlemleri alan, yollar imar eden, irili ufaklı kaleler inşa eden, kontrol noktaları kuran, eşkıya ve çapulculuğa mani olan devlet otoritesini kuracak, zamanla sağlamlaştıracak

ve bu gayretlerinin karşılığını vergi olarak talep edecektir. Selçukluların Bizans Devleti gibi bir yapıya karşılık olarak Anadolu'daki konumlarını sağlamlaştırabilmeleri için her ne kadar askeri faaliyetler öncül rol oynasa da gümrük ve ticaretle gerçekleştirilecek kontrolün de etkisi fazladır.

Bu doğrultuda Selçuklular Anadolu'da gerçekleştirdikleri fetih hareketleri sonrasında Türk göçlerinin önünü açarak organize etmeye başlamışlardır. Önemli limanlarda ve ticari emtianın alışverişinin yapıldığı pazarın kurulduğu kentlerde hâkimiyetin ele geçirilmesi ile birlikte dönemin konjonktürüne uygun olarak Latin tüccar devletlerle anlaşmalar imzalanarak ticari mobilitenin tesisine yönelik girişimlerde bulunulmuştur. Gümrük vergileri aşağı çekilerek Anadolu ticari yolları çekici hale getirilmiştir. Aratan ticari akımın yanında daha fazla Anadolu ürünü de ticarete konu olmaya başladı. Ticari yollar işlerlik kazandı ve Anadolu'da ticari bir sistem oluşmaya başladı. Bu ticari sistem rol alan ticaret kervanlarının güvenlik ve barınma ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için kervansarayların teşekkül ettirilmesi ile birlikte Selçuklu arazisine ticaret yapmak için gelmeye başlayan tüccar sayısı arttı. Hem kuzey-güney hem de doğu-batı ticari canlandı. Anadolu, artan transit ticaretin yanı sıra ticaret önemli bir üretim merkezi halini aldı. Venedik, Ceneviz gibi tüccar devletler vasıtası ile kurulan ticari ilişkiler sayesinde artan talep ve üretim işgücü açığı meydana getirdi. Selçuklular tarafından Türk göçlerine yönelik politikanın oluşmasında bu işgücü açığını kapatma gayretinin önemli yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Selçuklular yetenekli ve sanat sahibi insanların hangi milletten ya da dinden olduğuna bakmaksızın, ele geçirilen şehirlere yerleştirilmesine gayret gösteriyorlardı. Ahi Teşkilatı ise önemli bir rol üstlenerek gerekli sahalarda mesleki eğitimler gerçekleştirerek, konargöçer Türklerin şehirlere yerleşmesine ve şehirlerde Türk esnaf ve zanaatkâr zümrelerinin ortaya çıkmasına ön ayak oluyorlardı. Böylece Türkler zamanla şehirlerde iktisadi gücü ele geçirmeye başlayacaklardır. Anadolu iktisadi kalkınması Türkler eli ile sürdürülmeye başlanır iken bu kalkınma beraberinde daha fazla Türk göçünün gerçekleşmesine zemin hazırlayarak bu coğrafyanın Türk yurdu olmasının önü açılacaktır. Siyasi yapıda zaman içinde değişiklikler meydana gelse dahi bu olgu değişmeyecektir.

Kaynaklar

Altan, E., “Haçlı Ordularının Anadolu’da Selçuklu Topraklarına Son Giriş: İmparator Friedrich Barbarossa’nın Haçlı Seferi (1189-1190)”, *Tarih Dergisi*, Sayı: 68 (2018/2), İstanbul 2018, s. 15-30.

Anna Komnena, Alexiad: *Anadolu’da ve Balkan Yarımadası’nda İmparator Aleksias Komnenos Dönemi’nin Tarihi Malazgirt’in Sonrası*, İnkılâp Kitapevi, İstanbul, 1996.

Apak, A., “Emeviler Döneminde Anadolu’da Arap-Bizans Mücadelesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 2, 2009, s. 95-122.

Atçeken, İ. H., “Endülüs’ün Fetih Süreciyle İlgili Farklı Görüşlere Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 19, Konya, 2005, s. 17-30.

Aytaç, İ., “Selçuklu Kervansarayları”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 7, Ankara, 2002, s. 854-864.

Ayönü, Y., *Selçuklu-Bizans Münasebetleri (1116-1308)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, İzmir, 2007.

Bakır, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşisi*, Ankara, 2000.

Baş, A., *Beylikler Dönemi Hanları*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1989.

Baykara, T., *I. Gıyaseddin Keybusrev (1164-1211) Gazî-Şehit*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997.

Bedirhan, Y., “Türkiye Selçuklu Sultanlarının Milletlerarası Ticareti Geliştirmek İçin Yürüttüğü Faaliyetler ve İzlediği Politikalar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 9, Sayı 42, Şubat, 2016, s. 483-502.

....., “Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/5, Spring 2014, s. 371-402.

....., “Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçuklu Devleti’nin Ticari Münasebette Bulunduğu Devletler ve Tacirler”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number: 43, Spring I, 2016, s. 325-346.

....., “Selçuklu Türkiye’inde Ticaret Yolları, Limanlar ve Pazar Yerleri”, *Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 11/11, Summer 2016, s. 13-28.

Cahen, C., “Ibn Sa‘id sur L’Asie Mineure Seldjuqide”, *A. Ü. D. T. C. F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, IV, 10-11, Ankara, 1968.

....., “İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı”, (Çev. Zeynep Kerman), *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 17, s. 77-100.

....., *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (Çev. Erol Üyepazarıcı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.

Çavuşdere, S., *14. Yüzyıl İtalyan Kaynaklarında (Zibaldone da Canal, Francesco Balducci Pegolotti, Pignol Zucchetto) Türkiye Ticaret Tarihine Dair Kayıtlar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Kahramanmaraş, 2007.

.....“Selçuklular Döneminde Akdeniz Ticareti, Türkler ve İtalyanlar”, *Tarih Okulu*, Yaz 2009, Sayı IV, s. 53-75.

Demirkent, I., *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul, 1999.

Demirpolat, A.-Akça, G., “Ahilik ve Türk Sosyo-Kültürel Hayatına Katkıları”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 15, Bahar 2004, Konya, s. 355-376.

Eskikurt, A., “Ortaçağ Anadolu Ticaret Yolları”, *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 33, 2014 Güz, s. 15-40.

Fazlullah El-Ömeri, Ş., *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.

Gregory Abûl-Farac, *Abûl-Farac Tarihi*, (Çev: Ömer Rıza Doğrul), Cilt: 2, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.

Gündüz, S., “Bursa'nın Antik Deniz Limanları”, *U. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1, 2015, s. 105-146.

Günel, G., “Anadolu Selçuklu Dönemi'nde Anadolu'da İpek Yolu-Kervansaraylar-Köprüler”, *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 29, 2010, s. 133-146.

Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât, Halife b. Hayyât Tarihi*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2001.

Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Ord. Prof. Enver Ziya Karal), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.

Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176), (Yay. Haz. Işın Demirkent), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001.

İbn Battûta, Ebû Abdullah Muhammed, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, (Çev. A. S. Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

İbn Bibi, *El-Enâmîrî'l- Alaiyye fi'l-Umuri'l- Alaiyye (Selçuk-nâme)*, (Trc. Mürsel Öztürk), Cilt I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

....., *Farsça Muhtasar Selçuknâmesinden Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, (Çev. M. Nuri Gençosman), Uzluk Basımevi, Ankara, 1941.

Kaya, A., “Anadolu'nun Türk ve İslâm Yurdu Haline Gelmesinde Ahîlerin Rolü ve Önemi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 7, Sayı 29, 2014, s. 547-561.

Kayaoğlu, İ., “Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 1, 1981.

Kerimüddin Mahmud Aksarayi, *Müsameretü'l-Abbar*, (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.

Kırpık, G., “Haçlılar ve İpek Yolu”, *Bilgi, Ahmet Yesevi Üniversitesi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 61, Ankara 2012, 173-200.

Koca, S., *Sultan 1. İzzettin Keykavus (1211-1220)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997.

Kuşçu, A. D., “Selçuklu Deniz Ticaretinin Anadolu Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Entegrasyonundaki Rolü”, *International Conference On Eurasian Economies*, Kaposvár-Hungary 29-31 August 2016, s. 330-336.

Marko Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi I*, Tercüman 1001 Temel Eser.

Nicol, M.N., *Bizans ve Venedik (Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine)*, Sabancı Üniversitesi, İstanbul, 2000.

Nikephoros Bryennios, *Tarihin özü: (Anadolu’da ve Rumeli’nde 1070-1079 Döneminin Tarihi)*, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.

Özcan, Altay Tayfun, “XVI. Yüzyıla Kadar Türkiye ve Türkmenya Adının Batı Dünyasında Kullanımı ve Sınırları”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 22, 2012, s. 63-82.

Pegolotti, F. B., *La Pratica Della Mercatura*, ed. A. Evans, *The Medieval Academy of America* 24, Cambridge, Massachusetts, 1936.

Perinçek D., *Orta Asya Uygarlığı*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008.

Robert de Clari, *İstanbul’un Zaptı (1204)*, (Çev. Dr. Beynun Akyavaş), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994.

Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur (Embaja a Tamor Lan)*, (Çev. Ö. R. Doğrul), Ses Yayınları, İstanbul, 1993.

Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han’ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, (Ed. P. Jackson, D. Morgan, çev. Zülal Kılıç), Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.

Sevim, A., *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990.

Sümer, F., *Yabanlu Pazarı (Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Fuar)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1985.

Şavk, S., *Türkiye Selçukluları Devrinde Haberleşme (XI.-XIII. Yüzyıllar)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Ankara, 2007.

Turan, O., "Selçuk Kervansarayları", *Belleten*, Cilt: X, Sayı: 39, 1949.

....., *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009.

....., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2004.

....., *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar (Metin, Tercüme ve Araştırmalar)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988.

Turan, Ş., *Türk Kültürü Tarihi (Türk Kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2004.

Tükel, A., "Alara Han'ın Tanıtılması ve Değerlendirilmesi", *Belleten*, Cilt: XXXIII, Ekim 1969, Sayı: 132, s. 429-491.

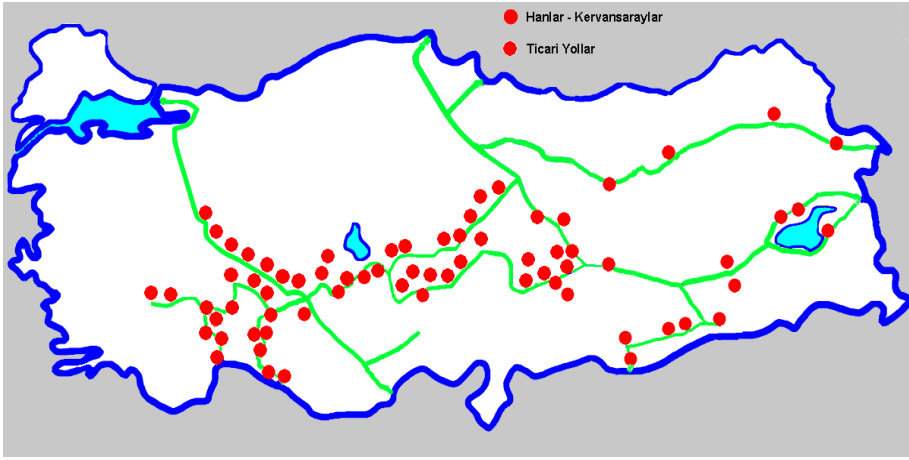
Uçar, Ş., "Müslümanların İstanbul'u Fethetmek İçin Yaptıkları İlk Üç Muhasara", *Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi*, Konya 1986, sayı 1, s. 65-83.

Uzunçarşılı, İ. H., *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1937.

Uyumaz, E., *Sultan I. Alâeddin Keykubat Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003.

Yavuz, A.T., "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Mekân - İşlev İlişkisi İçinde Savunma Ve Barınma", *IX. Vakıf Haftası Kitabı*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1992, s. 253-284.

Resimler

Resim 1: Genel Hatları ile Türkiye Selçukluları Dönemi Ticaret Yolları ve Hanlar

Resim 2: Ortaçağ Anadolu Kervan Yolları, Kervansaraylar ve Köprüler [İpek Yolu – Kültür Yolu: Anadolu'da Ortaçağ'da Kervan Yolları, Kervansaraylar ve Köprüler, ÇEKÜL (Çevre ve Kültür Değerlerini Koruma ve Tanıtma) Vakfı, İstanbul, 2012]

Resim 3: Alanya Tersanesi

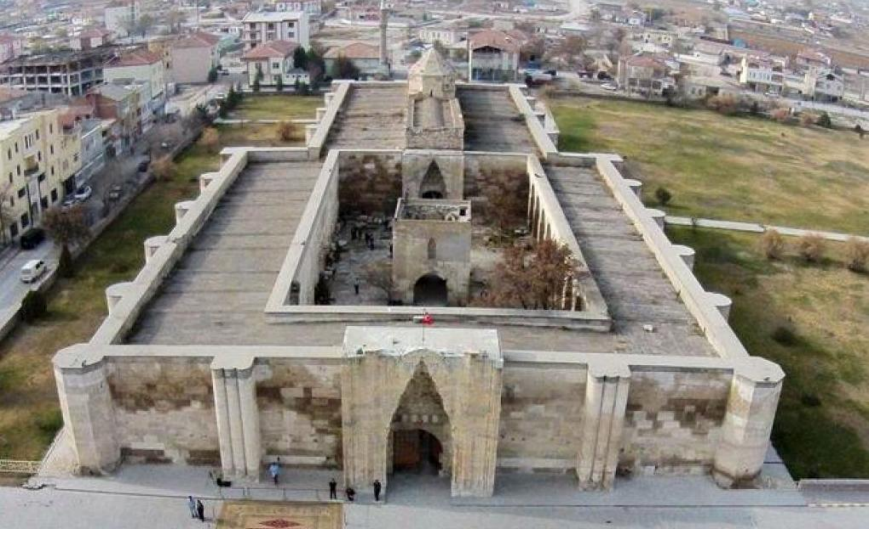
[<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/antalya/gezilecekyer/alanya-kalesi>
(13.02.2019)]

Resim 4: Türkiye Selçuklularını Dönemi Genel Hatları İle Ticari Yol Haritası

Resim 5: Bir Han Örneği (Kayseri Karatay Hanı)
[<http://akmb.gov.tr/Etkinlik.aspx?Id=1181> (07.03.2019)]

Resim 6: Sultanhan Kervansarayı – Yaklaşık olarak Konya'ya 100, Aksaray'a ise 40 km. mesafede bulunur [<https://sultanhani.meb.gov.tr/www/ilcemiz-hakkinda/icerik/63> – (21.03.2019)]

Şemseddin Muhammed İsfahânî'nin Köseadağ Bozgunu Öncesi ve Sonrası Diplomatik Faaliyetleri (1242-1245)¹

Diplomatic Activitys in Pre and Post the Köseadağ Defeat of Semseddin Muhammed İsfahani (1242-1245)

Erol TOPÇU*

Özet

Şemseddin Muhammed İsfahânî (?-1249), Türkiye Selçuklu Devletine uzun yıllar hizmet etmiş önemli devlet adamlarından biridir. Kaynaklar, onun adını ilk defa Sultan I. İzzeddin Keykâvus döneminde zikreder. Bu dönemde sırasıyla eşraf-ı matbah (mutfak sorumlusu), münşî (İnşâ Divanı kâtibi) ve Sultanın özel kâtibi anlamına gelen inşâ-i hâss görevlerinde bulunmuştur. Sultan I. Alâeddin Keykubâd döneminde ise inşâ divanı başkanlığı (Tuğrâi) ve daha sonra da Kayseri şahneliği görevinde bulunmuştur. II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde Saltanat nâibliğine getirilen İsfahânî, Moğol istilası sırasında üstlendiği vazifeler neticesinde Niyâbet-i Hazret ve ardından Vezirlik makamına yükselmiş ve ölene kadar bu görevi ifa etmiştir. Şemseddin İsfahânî'nin Saltanat nâibi olarak görev yaptığı süreçte, Köseadağ bozgunu öncesi ve sonrası (1242-1245) devleti adına yürüttüğü diplomatik faaliyetler, hem kendisi hem de Türkiye Selçuklu Devleti açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Köseadağ bozgunundan sonra Türkiye Selçuklu Devleti'nde Moğol tahakkümü başlarken, Batı Moğollarının lideri Batu Han'dan aldığı yarlıg ile otoritesini kuran Şemseddin İsfahânî için ise bir ikbal dönemi başlamıştır. Biz de bu çalışmamızda, İsfahânî'nin söz konusu diplomatik faaliyetleri ve doğurduğu sonuçları ele aldık.

Anahtar Kelimeler: Şemseddin Muhammed İsfahânî, Vezir, Türkiye Selçuklu Devleti, Selçuklular, Köseadağ Savaşı

¹ Bu Makale, "Türkiye Selçuklu Veziri Şemseddin Muhammed İsfahânî (? – 1249)" adlı Yüksek Lisans Tezinden üretilmiştir.

* Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi Yüksek Lisans Öğrencisi, eroltopcu053@gmail.com, Tel no.5466278740.

Abstract

Şemseddin Muhammed İsfahani (?-1249) is one of the most important statesman who served for many years on the Turkey Seljuk State. Sources, mentions his name for the first time in the period of Sultan I. İzzeddin Keykâvus. In this period, respectively he served as responsible for the kitchen (eşraf-ı matbâh), clerk of editorial council (münşi) and "inşâ-i hass" meaning special clerk of the Sultan. In period of Sultan Alaeddin Keykubad, he served as the president of the editorial council (Tuğrâi) and then as the governor of Kayseri. In period of II. Gıyaseddin Keyhusrev, he was appointed as regent of the Sultan (nâib-i saltanat). As a result of the duties he under took during the Mongol invasion, was promoted to regent of the Mongol (Niyâbet-i Hazret). And then Şemseddin İsfahânî who become vizier performed this duty until his death. Şemseddin İsfahânî, when was a regent of the Sultan, his diplomatic activities carried out on behalf of the state in battle of Kösedag pre and post (1242-1245), both in terms of itself and had important consequences in terms of the Turkey Seljuk State. After the defeat of Kösedag, while the Mongol domination began in the Seljuk state, a brilliant period started for Şemseddin İsfahânî who build domination with authority (yarlıg) received from the Batu Han who leader of West Mongols. In this study, we discussed the in question diplomatik activities of Şemseddin İsfahânî and the this activities results.

KeyWords: Şemseddin Muhammed İsfahani, Vizier, Turkey Seljuk State, Seljuks, Battle of Kösedag

GİRİŞ:

Şemseddin Muhammed İsfahânî'nin, Türkiye Selçuklu devletinde tam olarak ne zaman görev almaya başladığına dair net bir bilgi yoktur. Bunun yanında onun kökeni ve ailesi ile ilgili bilgiler de oldukça sınırlıdır. Şemseddin Muhammed'in kaynaklarda sıkça geçen İsfahânî lakabı, onun kökeninin İran'ın İsfahan kentine dayandığını gösteren en önemli ipuçlarından biridir. Bir diğer ipucu ise, I. İzzeddin Keykâvus döneminde Antalya'nın yeniden fethi münasebetiyle yazdırılan ve Celâleddin Nev-Müslüman'a gönderilen fetihnâme hüviyetindeki mektuptur. Söz konusu mektup vasıtasıyla, bu sırada İnşa Divanı kâtibi olan ve Kemaleddin künyesini kullanan Şemseddin İsfahânî'ye, İsfahan'da ölen babasından kalan mirasın teslim edilmesi talep

ediliyordu. Bu bilgiler bize, Şemseddin İsfahânî'nin Fars kökenli bir aileden geldiğini ve kökeninin İran'ın İsfahan şehrine dayandığını göstermektedir.²

Kaynaklarımız, Şemseddin İsfahânî'den ilk olarak I. İzzeddin Keykâvus döneminde bahsetmektedir. Biraz önce bahsettiğimiz üzere, İsfahânî bu dönemde İnşâ Divanı kâtibiydi. Aynı dönemde, bahsedilen görevine ek olarak Eşraf-ı matbah vazifesini yürüttüğünü kaynaklarımız zikretmektedir.³ Sultan I. Keykâvus, dönemin ileri gelen edip, şair ve bilginlerine hürmet ettiği, onları daima devletin üst makamlarında çeşitli görevlere getirdiği bilinmektedir.⁴ Şemseddin İsfahânî de bu hususta Sultan Keykâvus'u etkilemeyi başarmış ve Sultanın huzurunda okuduğu bir rubai sayesinde Eşraf-ı matbah vazifesine ek olarak Sultanın özel kâtibi anlamına gelen İnşâ-i hâss (Hâs Kâtibi) ya da diğer bir adıyla Münşi-i hass-ı hazret-i saltanat görevine getirilmişti.⁵

² Fetihnâme'nin içeriği; "...Ramazan ayında cihâdın bereketi ile Allah'ın lütfu ve zat-i devletiniz Celâleddin'in yüce himmeti sayesinde bu fetihten sonra bütün sahil hudutları bizim kudret elimize ve memleketimiz içine girdi ve bu suretle de endişelerimiz zail oldu. Bu büyük müjde haberinden memnun olacağımızı ve İslâmın bu fethi sevincine iştirak edeceğinizi düşünerek keyfiyeti zat-i devletlerine bildirmek münasip görüldü. İnşallah bundan sonra bu türlü müjde haberleri kulağınıza yetiyecektir. Bu mektubu taşıyan İsfahanlı münşi bizim İnşâ divanı mensuplarından ve devletimizin kâtiplerindedir. Babası İsfahan'da öldü; terekese şer'î ihtiyatla mevkuf tutuldu. Bu tarafta birçok değişiklikler ve hâdiseler oldu; bütün civar İslâm hükümdarları şart olan gönül birliğine riâyet ettikleri halde o taraftan kimse gelmedi ve iki taraf arasında mektuplaşma ve kardeşlik teşebbüsü olmadı. Hâlbuki merhum Melik Nusretüddin Atabeg bu taraf ile münasebet ve dostluk halinde idi. Bundan sonra bu dostluğu himmet buyurmanız ve mezkûr Kemaleddin'e babasından intikal eden terekenin kendisine verilmesi için nâiplere emretmeniz ve böylece her tarafa yaygın olan adaletinizin gerçekleşmesi icabeder. Zat-i devletlerinin saadeti devam etsin."; Turan, O. (2014). *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*. Ankara: TTK. s. 99-105; Farsça Vesika; Ayn. Est.; XVII Numaralı Belge, s.105.

³ İbn Bibi. (2014) *El-Evâmiri'l-Alâ'iyyefi'l-Umûri'l-Alâ'iyye (Selçuknâme II)*. (Trk. Trc. M. Öztürk). Ankara: TTK, s.227; Yazıcızâde. (2017). *Tevârih-i Âli Selçuk (Oğuznâme-Selçuklu Târihi)*. (Neşre Haz. Abdullah Bakır). İstanbul: Çamlıca Yay.s.260; Turan, 2014: s.99,105.

⁴ Koca, S. (1997). *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*. Ankara: TTK. s.97. Kartal, A. (2008). "Anadolu Selçuklu Devleti Döneminde Dil ve Edebiyat". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (1), s.119.

⁵ İbn Bibi, 2014: s.224-228; Yazıcızâde, 2017: s.258-261; İbn Bibi. (1941). *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi. (İbni Bibi'nin Farsça Muhtasarnamesinden)*(Çev. M. Nuri Gençosman, Not. F. Nafiz Uzluk). Ankara: Uzluk Basımevi. s.84; Bal, M. S. (2006). "Türkiye Selçuklu Devletine Hükümdarlık Yapan Vezir; Şemseddin İsfahânî". *Selçuk Üniversitesi Türkîyat Araştırmaları Dergisi*, (19), s.268.

Şemseddin İsfahânî, Sultan I. Alâeddin Keykubâd döneminin ilk yıllarında da devlet içerisindeki etkinliğini korumuştur. Nitekim o, I. Keykâvus'un ölümünün ardından Alâeddin Keykubâd'ın sultan olarak belirlenmesinde rol oynayan önemli devlet adamlarından biri olmuştur.⁶ Sultan Keykubâd döneminde zamanla yükselen Şemseddin İsfahânî'nin, bu dönemde Tuğrâi (İnşâ Divanı Başkanlığı) ve Müşrif-i memleket (Divan-ı İşrâf başkanlığı) vazifelerinde görev aldığı görülmektedir. Ancak onun bu görevleri fazla uzun sürmemiştir. İsfahânî'nin, 1230 yılında Yassı Çemen zaferi münasebetiyle Sultan Keykubâd'ın emri üzerine kaleme aldığı fetihnâme, CelâleddinHârizmşâh ve Selçuklu Erzurum Meliki Cihanşâh için sarf edilen ağır ifadeler içerdiği için Sultan tarafından onaylanmamış ve görevinden azledilmiştir.⁷ Şemseddin İsfahânî, azledildiği 1230 yılından 1236 yılına kadar Kayseri valisi olarak görev yaptı. Görevi sırasında, 1231 yılında Kayseri'ye gelen ve Mevlânâ'nın hocası olduğu bilinen Seyyid Burhaneddin-i Tirmizi'nin müridi oldu.⁸

1236 yılında Sultan Keykubâd, Amid'in fethi için TaceddinPervâne'yi görevlendirmiş fakat aylarca süren muhasaradan olumlu bir netice alınamamıştı.⁹ Amid'in fethinde ısrarcı olan Sultan Keykubâd,

⁶ İbn Bibi, 2014: s.224-228; Muhtasar İbn Bibi, 1941: s.84; Yazıcızâde, 2017: s.258-261.

⁷ İbn Bibi, 2014: s.405-408; Muhtasar İbn Bibi, 1941: s.162; Yazıcızâde, 2017: s.470-473; Turan, O. (1971). *Selçuklular Zamanında Türkiye (Siyâsi Tarîh Alp Arslan'dan Osman Gazî'ye 1071-1318)*. İstanbul: Turan Neşriyat, s.374; Turan, R. (1995). *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması (Vezîr ve Divan)*. İstanbul: M.E.B. Yay. s.41. Tuğrâi görevini yürüten devlet adamlarının, kaleme aldıkları yazılarda oldukça dikkatli olmaları gerekiyordu. Zira mağlup olmuş bir hükümdar hakkında da olsa aşağılayıcı ve küçük düşürücü ifadelerin yer verildiği bir fetihnâme, Tuğrâi'nin görevinden azledilmesi için yeterli bir sebep olabiliyordu; Merçil, E. (2015). *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay. s.148.

⁸ Eflâkî, Ahmed.(2012). *Ariflerin Menkubeleri*.(Trc. Tahsin Yazıcı).İstanbul: Kabalcı Yay.s.106; Feridun b. Ahmed-i Sipehsâlâr'ın risalesinde de Şemseddin İsfahânî'nin, Burhaneddin-i Tirmizi'nin müridi olduğu bilgisini verilmektedir; Feridun b. Ahmed-i Sipehsâlâr. (2011). *Mevlana ve Etrafındakiler (Sipehsâlâr Risalesi)*.(Trc. Tahsin Yazıcı). İstanbul: Pinhan yay.s.142.

⁹ İbn Bibi, 2014: s.435-436; Muhtasar İbn Bibi, 1941: s.181-182; Yazıcızâde, 2017: s.498-499; MünecimbaşıAhmed b. Lütfullah. (2017). *Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi II*.(Yay. ve çev. Ali Öngül), İstanbul: Kabalcı yay.s.71; Turan, 1971: s.383-384; Ayn. Yzr. (2001). "Keykubâd I". *M.E.B. İ.A.*, VI, s.657; Uyumaz, E. (2003). *Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*. Ankara: TTK. s.78.

Pervâne Taceddin'in başarısız olmasına üzerine takviye kuvvet gönderme kararı almış ve bu ordunun başına Şemseddin Muhammed İsfahânî'yi getirmişti. İsfahânî komutasındaki ordu, sayısız teçhizat ile Amid'e varıp kuşatmaya katıldı. Fakat Şemseddin İsfahânî de başarısız olunca muhasara kaldırılmıştır.¹⁰ Şemseddin İsfahânî'nin başarısızlıkla sonuçlanan Amid seferi, onun Sultan Keykubâd döneminde kayda geçen son faaliyeti olmuştur.

Şemseddin İsfahânî'nin, Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminin ilk yıllarında, tekrardan merkezi yönetimde kendine yer bulunduğunu görmekteyiz (1237).¹¹ Fakat bu sırada devlet erkânı arasında çekişmeler başlamış ve bu çekişmeler sırasındadiğerlerinin arasından sivrilmeyi başaran Sadeddin Köpek, Sultan Keyhüsrev'i tesiri altına almıştı. İlk olarak Keykubâd döneminde Selçuklu hizmetine giren Hârizmlî beylerin lideri Kayır Han'ı öldürten Köpek¹², bir süre sonra da Atabeg Altunaba'yı ve Taceddin Pervâne'yi öldürttü (1238).¹³ Ayrıca Köpek, Sultan Keyhüsrev'in de oluruyla Sultan Keykubâd'ın veliahd ilan ettiği İzzeddin Kılıç Arslan'ı, diğer şehzade Rükneddin'i ve anneleri Melike-i Âdiliyye'yi boğdurttu (1238).¹⁴ Yaşanan bu olaylardan sonra itibarını artırmak için düzenlediği sefer sonucunda Samsat kalesini fetheden Köpek (Temmuz 1238), bu seferin dönüşünde önemli devlet adamlarından Hüsameddin Kaymeri'yi tutuklatırken Saltanat nâibi

¹⁰ İbn Bibi, 2014: s.436-437; Muhtasar İbn Bibi, 1941: s.182; Yazıcızâde, 2017: s.499-500; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus). (1987). *Abû'l-Farac Tarihi (II)*. (İrc. Ömer Rıza Doğrul). Ankara: TTK.s.535; Müneccimbaşı II, 2017: s.71; Turan, 1971: s.384; Ayn. Yzr., "Keykubâd P". s.657; Uyumaz, 2003: s.78-79.

¹¹ N. Kaymaz, İsfahânî'nin bu sırada vezir olduğunu ifade etmektedir. Kaymaz, N. (2014). *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-Dîn Keyhüsrev Ve Devri*. Ankara: TTK.s.56. Fakat Ana Kaynaklar Şemseddin İsfahânî'yi, vezirlik görevinde bulunmadığı dönemde bile vezir anlamına gelen Sahib unvanıyla birlikte zikrediyorlardı. Bu yüzden, Şemseddin İsfahânî'nin bu sırada vezir olduğunu söyleyemeyiz.

¹² İbn Bibi, 2014: s.451-452; Bar Hebraeus, 1987: II, s.537; Köprülü, F. (2001). "Hârizmşâhlar". *M.E.B. İ.A. V/I*, s.290-291; Sevim, A. (2002). "Keyhüsrev II". *T.D.V İ.A., C.25*, s.349.

¹³ İbn Bibi, 2014: s.454-457; Muhtasar İbn Bibi, 1941: s.191-194; Kaymaz, 2014: s.46-49; Kesik, M. (2008). "Sâdeddin Köpek" *T.D.V. İ.A., C.35*, s.392-393; Cahen, C. (2014). *Osmanlılardan Önce Anadolu*. (Çev. Erol Üyepazarcı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay. s.93.

¹⁴ İbn Bibi, 2014: s.455-456; Muhtasar İbn Bibi, 1941: s.192-193; Kesik, 2011: s.392; Kaymaz, N. (2011). *Anadolu Selçuklularının İnhitâtında İdare Mekanizmasının Rolü*. Ankara: TTK.s.111.

Kemaleddin Kamyar'ı da öldürmüştü.¹⁵ Önemli devlet adamlarını birer birer bertaraf edip Şemseddin İsfahânî'nin de içinde bulunduğu birçok devlet adamını görevden uzaklaştıran Sadeddin Köpek, yönetime tamamen hâkim oldu ve gözünü tahta dikti. Fakat Sultan Keyhüsrev, yaptığı hataları fark etti ve nihayetinde Sivas Sübaşısı Hüsamettin Karaca'nın yardımıyla tertip ettiği plan neticesinde Sadeddin Köpek'i öldürttü. (1239)¹⁶

Sultan Keyhüsrev, öldürülen birinci derecedeki devlet erkânının yerini doldurmak için görevinden uzaklaştırılan devlet adamlarını vazifeye çağırdı. Böylece Şemseddin İsfahânî Saltanat nâibliğine, Mühezzibüddin Ali vezirliğe, Veliyüddin Tercüman Pervâneliğe, Mecneddin Muhammed tercümanlığa ve Celâleddin Karatay ise taşhane ve hazîne-i hassa görevine getirildi. (1239).¹⁷ Bu tarihten itibaren Şemseddin İsfahânî'nin yönetimde etkin rol oynamaya başlayacaktır. Bilhassa Köseadağ bozgunu öncesi ve sonrasındaki diplomatik faaliyetleri, onun hayatında bir dönüm noktası olacaktır.

1. Nâib Şemseddin İsfahânî'nin Köseadağ Bozgunu Öncesi Diplomatik Faaliyetleri;

1.1. Moğolların Erzurum'a Saldırması (1242);

1240 yılında patlak veren ve güçlkle bastırılan Babailer İsyanı¹⁸, Selçuklu Devleti'nin, idari ve askeri yapısının içten içe bozulduğunu ve güçlü

¹⁵ İbn Bibi, 2014: s.458-462; Muhtasar İbn Bibi, 1941: s.195-197; Turan, 1971: s.410-411; Özbek, S. (2018). *Selçuklu – Eyyubî İlişkileri*. Ankara: Berikan Yay.s.184.

¹⁶ İbn Bibi, 2014: s.462-464; Muhtasar İbn Bibi, 1941: s.197-199; Turan, O. (1948). “Selçuklu Devri Vakfiyeleri III, Celaleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri”. *TTK Belleten*, XII (45), s.26.

¹⁷ İbn Bibi, 2014: s.465; Yazıcızâde, 2017: s.523; Taneri, A. (1993). “Celâleddin Karatay”. *TDV İA*, C.7, s.251.

¹⁸ 1240 yılında, Hısn Mansur civarındaki Kefersud bölgesinde İsmâîlî düşünce yapısına sahip olan Ebû'l-Bekâ Baba İlyâs-ı Horasânî adlı bir şeyh ortaya çıktı. O, bölgenin siyasi, dini ve ekonomik yapısından istifade ederek Türkmenleri etkisi altına aldı ve II. Keyhüsrev'e karşı sözde cihad ilan etti. Ardından hareketin liderliğini halifesi Baba İshak'a devretti. Türkmenleri silahlandıran Baba İshak, kendilerine katılmayan halkı kılıçtan geçirdi ve Sümeysat, Kâhta ve Hısn Mansur bölgelerini ele geçirdi. İsyanı bastırmakla görevlendirilen Selçuklu kuvvetleri iki kez yenilgiye uğratıldı. Babailer daha sonra Baba İlyâs'ın bulunduğu Amasya'ya yöneldiler. Amasya valisi olarak atanan Mübârizeddin Armağanşah, Babailerden önce Amasya'ya gelerek Baba İlyâs'ı yakaladı ve idam etti. Ancak şeyhlerinin göğe yükseldiğini düşünen Babailer,

bir düşmana karşı mücadele edemeyecek hale geldiğini gözler önüne serdi. Öyle ki Babailer isyanı, bu zamana kadar Selçukluların gücünü kestiremeyen Moğolları da cesaretlendirmişti.¹⁹ Nitekim Baycu Noyan komutasındaki 30 bin kişilik Moğol kuvveti, 1242 yılında Anadolu'ya girdi. Erzurum'da bulunan Selçuklu birliklerinin Babailer isyanının bastırılması için merkeze çekilmesini fırsat bilen Baycu, Erzurum'a yönelerek şehri muhasara altına aldı. Muhasara sırasında Erzurum subaşı Sinaneddin Yakut ile Hristiyan ve Frank birliklerin komutanı İstankuş, büyük bir direniş gösterdiler. Ancak Erzurum şahnesi Şerefeddin Duvini'nin ihaneti neticesinde Moğol askerleri şehre girip büyük bir katliamda bulundular. Moğollar, şehri yağma ve talan ettikten sonra yanlarına aldıkları birçok esir ve ganimetle karargâhları Mugan'a döndü.²⁰

burada Armağanşah'ı mağlup ederek Konya'yı ele geçirmek için harekete geçtiler. Sultan Keyhüsrev, Moğollara karşı Erzurum'a yerleştirilen orduyu isyanı bastırması için görevlendirdi. Ayrıca Selçuklu hizmetinde bulunan paralı Frank ve Gürcü askerleri de asilerin üzerine gönderdi. Kırşehir'in Malya sahrasında meydana gelen çarpışmada Babailer ağır bir yenilgiye uğratıldı. Baba İshak dâhil bütün isyancılar kılıçtan geçirildi; İbn Bibi, 2014: s.478-482; Bar Hebraeus, 1987: II, s.539-540; Ahmed Bin Mahmud. (2011). *Selçuknâme*. (Haz. Erdoğan Merçil). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay. s.306-307; Turan, 1971: s.421-424. Ocak, A. Y. (1991). "Baba İlyas". *TDV İA.,C.4*, s.368. Ocak, A. Y. (1991). "Baba İshak". *TDV İA.,C.4*, s.369;

¹⁹ Turan, 1971: s.427; Simon, D. S. Q. (2006). *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)*. (Trc. Erendiz Özbayoğlu). Antalya: Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı Yay. s.45. Netice itibariyle bakarsak Babailer isyanı, Moğollara Anadolu üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için büyük bir imkân tanımıştı. Bu yüzden Moğolların isyan sürecinde Babailere destek verdiği düşüncesi akla gelebilir. Nitekim Moğolların Babailer isyanına destek verdiği dair Ebu'lHayr Rumi'nin Saltuknâme adlı eserinde bir rivayet bulunmaktadır. Bu rivayete göre Baycu liderliğindeki Moğol ordusu, isyan sırasında Baba İshak'a katılmıştır; Ocak, A. Y. (2017). *Babailer İsyanı (Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü)*. İstanbul: Dergâh Yay. s.114-115; Akkuş, M. (2011). *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üni. Sosyal Bil. Enst., Konya. S.107.

²⁰ İbn Bibi, 2014: s.490-493; Muhtasar İbn Bibi, 1941: s.212-214; Yazıcızâde, 2017: s.546-549; Anonim. (2014). *Tarîh-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*. (Trc. ve Not.; Halil İbrahim Gök – Fahrettin Çoşguner). Ankara: Atif Yay. s.43; Ayrıca Bkz.; Uzluk, F. N. (1952). *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III (Anonim Selçuknâme)*. Ankara: Uzluk Yay. s.31; Ebü'l – Ferec İbnü'l-İbrî. (2011). *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*. (Çev. Şerafeddin Yaltkaya). Ankara: TTK, s.19; Aknerli Grigor. (2012). *Okeçü Milletini Tarihi*. (Çev. Hrant D. Andreasyan). İstanbul: Yeditepe Yay. s.33; Dulaurier, E. (1928). "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar". *Türkiyat Mecmuası*, C. II, s.177-178.; Ayrıca Bkz.; Genceli Kiragos. (2018). *Ermeni Müverrihlere*

1.2. Nâib Şemseddin İsfahânî'nin Elçilik Vazifesi (1243):

Moğol ordusunun Erzurum'a girip halkı katlettiği haberi Konya'da duyulunca Sultan II. Keyhüsrev ve devlet erkânıbüyük bir üzüntü ve endişeye kapıldı. Sultan Keyhüsrev, derhal devlet erkânını toplayıp Moğol tehlikesine karşı çözüm bulunması için istişareye koyuldu. Yapılan istişareler neticesinde, Moğol tehlikesine karşı komşu Müslüman ve Hristiyan devletlerden askeri destek isteme ve ittifak yapma kararları çıktı. Özellikle kurulacak olan diplomatik temaslara, ikili ilişkilerin bozuk olduğu devletler ve meliklikler²¹ ile ilişkilerin düzeltilmesini sağlamak öncelikli hedefti. Söz konusu diplomatik faaliyetleri yürütmesi için Saltanat nâibi Şemseddin Muhammed İsfahânî, Melikü'lÜmerâ (Beylerbeyi) sıfatı ve yetkisiyle donatılarak elçi olarak vazifelendirildi.²² Alınan kararlara göre;

1. Saltanat NâibiŞemseddin Muhammed İsfahânî önderliğindeki heyet Meyyafârikîn hâkimi Melik Şehâbeddin Gazi'ye gönderilecek, bozulan ikili ilişkileri düzeltmek adına özür dilenecek ve kendisine bir miktar ödeme yapılacaktır. Ayrıca Ahlat da Melik Gazi'ye bırakılacaktır.
2. Suriye bölgesine gidecek olan Şemseddin İsfahânî, hem Eyyubi meliklerinin desteğini almakla hem de bölgedeki Türkmen, Hârizmlî ve Kıpçaklardan oluşan 20 bin kişilik ücretli ordu toplamakla görevlendirildi. Bu iş için İsfahânî'ye bolca altın ve gümüş para teslim edilecekti.
3. Kilikya Ermeni Krallığına gitmekle vazifelendirilen bir diğer elçilik heyeti de, KralaErakliye'yi vermek ve belli bir miktarda hazine

Göre Moğollar. (Terc. Mahmut Kemal Bey - Günümüz Türkçesine Çev. Fuat Hacısalihioğlu ve İlhan Arslan). İstanbul: Post Yay. s.83.

²¹ Türkiye Selçuklu ordusu, Amid'i ele geçirdikten sonra ileri harekâtı devam ettirerek Melik Şehâbeddin Gazi'nin hâkim olduğu Meyyafârikîn'i muhasara altına almıştı. Selçuklu Devleti'nin bölgedeki bu askeri faaliyetleri, Moğol istilası öncesinde bölgedeki güçler ile arasındaki ilişkilerin bozulmasına yol açmıştı. Kaymaz, 2014: s.85-86.

²² İbn Bibi, 2014: s.493-494; Muhtasar İbn Bibi 1941: s.214-215; Yazıcızâde, 2017: s.549-550; Kaymaz, 2014: s.90; Özbek, 2018: s.197-198; Erdem, İ. (1995). *Türkiye Selçukluları – İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üni. Sosyal Bil. Enst., Ankara. s.85-86.

vadetmek yoluyla hem Kralın hem de ona bağlı gönüllü Frank askerlerinin desteğini almak için görevlendirildi.²³

4. Elçilerden muhataplarına iletilmesi istenen mesaj ise şöyledir: “Eğer düşmanın saldırıya geçmediği ve idarenin elimizde bulunduğu şu sırada ihmalkâr davranır, birbirimize duyduğumuz eski faydasız bir kin yüzünden işi ağırdan alırsak yarın Allah korusun iş işten geçip devletin yıkıldığı, düşmanın üstün geldiği ve talihin gözünün şaşlaştığı sırada dudak ısırmanın ve el ovuşturmanın bir faydası olmaz. Pişmanlık ve ah vahtan başka yapılacak bir şey kalmaz. Şurasını unutmayın ki bizim devletimize bir felaket gelmesi durumunda hiç vakit geçirmeden sizleri de düşkünlük ve sefalet çukuruna atarlar. Büyüklük ve huzur, düşkünlük ve pişmanlığa dönüşür. Üzüntü ve hüsrân içinde “*Dünyada işlediğimiz büyük kusurlardan dolayı yazıklar olsun bize.*” Ayetinden başka bir şey okumazsınız.”²⁴

Saltanat nâibi Şemseddin İsfahânî, 10 bin dinar altın, 100 bin dirhem gümüş ve Melik Gazi’ye verilmek üzere Ahlat’ın mülkiyet menşuru, 100 bin dinar ve milyonlarca gümüş para ile vakit kaybetmeden Suriye’ye doğru yola çıktı. Öncelikle Meyyafârikîn hâkimi Şehâbeddin Gazi’nin huzuruna çıkan Şemseddin İsfahânî, Selçuklu Devleti adına Meyyafârikîn muhasarasından dolayı özür dileyerek, Melik Gazi’ye Ahlat’ın mülkiyet menşurunu ve hediye olarak gönderilen hazineyi takdim etti. Bunun üzerine Melik Gazi, Selçuklu sultanına itaatini bildirerek kendisinden istenen askeri toplamak için çalışmalara başladı (Mart 1243).²⁵

Şemseddin İsfahânî, gerekli antlaşmayı yaptıktan sonra Melik Gazi’nin yanından ayrılarak Mardin Artuklu Meliki Said Necmeddin’in huzuru çıktı. Bu sırada Melik Said, ittifak yaptığı Hârizmlilerle beraber, Halep Meliki Nasır’a

²³ İ. Erdem, Kilikya Ermeni Krallığına gitmekle vazifelendirilen heyete de Şemseddin İsfahânî’nin liderlik ettiğini söylemektedir; Erdem, İ. (1995). s.86; Yasemin Aktaş da bu konuda Erdem ile aynı düşüncededir; Aktaş, Y. (2015). *Türkiye Selçuklu Devleti’nin Diploması Tarihi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üni. Sosyal Bil. Enst., Erzurum. s.262.

²⁴ İbn Bibi, 2014: s.494-495; Muhtasar İbn Bibi, 1941: s.214-215; Yazıcızâde, 2017: s.550-551;

²⁵ İbn Bibi, 2014: s.495; Muhtasar İbn Bibi, 1941: s.215; Yazıcızâde, 2017: s.551;

karşı mücadele etmekteydi.²⁶ Şemseddin İsfahânî, diplomasi konusundaki becerisini kullanmak suretiyle çatışma halindeki bu iki taraf arasında sulhu tesis etmeyi başardı. Bunun yanında Moğol tehlikesine karşı desteklerini almak için Artuklu Meliki Said Necmeddin'e Resulaynî Hârizmlilere ise Harput ve etrafının verileceğini vadetmişti.²⁷ Artuklu Meliki ve Hârizmlilerden destek vereceklerine dair söz alan Şemseddin İsfahânî, vakit kaybetmeden Halep'e geçti (Nisan 1243). İsfahânî burada Halep Meliki Nasır ile diplomatik temaslarda bulundu. Fakat Melik Nasır, hemen asker toplamanın zor olduğunu ileri sürerek İsfahânî'yi oyalıyordu. Neticede, yalnızca Nâsihuddin Fârisî adında bir emîr, 2000 civarındaki askeriyle birlikte gönüllü olarak Selçuklu ordusuna katılmak üzere Halep'ten ayrıldı.²⁸

Nâib Şemseddin İsfahânî'nin yoğun diplomatik faaliyetleri sırasında, bölgedeki devletlere ve melikliklere Moğol tehlikesini anlatmasına ve hiçbir masraftan kaçınmamasına rağmen, Köseadağ Savaşına Nâsihuddin Fârisî komutasındaki 2 bin kişilik sembolik kuvvet dışında hiçbir destek kuvvet gelmeyecekti. Aynı şekilde Selçuklulara tabi olan Kilikya Ermeni Krallığı ve Trabzon Rum İmparatorluğu da mükellef oldukları askeri kuvvetleri göndermeyecekti.²⁹ Bütün bu uğraşlara rağmen destekleri istenen devletlerin ve melikliklerin bu tutumlarının nedeni, savaşın sonucunu kestirememeleri ve olası bir yenilgi de Moğolların açık hedefi haline geleceklerini düşünmeleriydi.³⁰

²⁶ Meyyafârikîn hâkimi Şehâbeddin Gazi'nin, Mardin Artuklu Meliki Necmeddin ve Hârizmlilerle ittifak yapıp Eyyubi mülküne saldırması, Hims hâkimi Mansur ve Halep hâkimi Nasır'ı rahatsız etti. İki taraf 1242 yılında karşı karşıya geldi. Moğol tehlikesini göz önünde bulunduran Sultan Keyhüsrev, İsfahânî aracılığıyla iki taraf arasında sulhu sağladı.; Aktaş, Y. (2015, Ağustos). "II. Gıyaseddin Keyhüsrev Döneminde Türkiye Selçuklu Devleti ile Eyyübiler Arasındaki İlişkiler". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VIII (39), s.260.

²⁷ Kılıç, M. (2019). *Halep Eyyübüleri; ElMelikü'n-Nâsır II. Salabaddin Yûsuf Devrinde Eyyübiler Devleti*. Ankara: TTK. s.71; Özbek, 2018: s.198; Kaymaz, 2014: s.90-91.

²⁸ İbn Bibi, 2014: s.496; Muhtasar İbn Bibi, 1941: s.215; Yazıcızâde, 2017: s.552. Erdem, 1995: s.86.

²⁹ Koca, S. (2015). "Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren Ve Anadolu'nun Kaderini Belirleyen Savaş; Köseadağ Bozgunu". *Selçuk Üni. Türkiyat Araşt. Dergisi*. (37), s.52-53; Fallmerayer, J. P. (2011). *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*. (Çev. Ahmet Cevat Eren – Notlar; İbrahim Tellioglu). Ankara: TTK. s.113.

³⁰ Özbek, 2018: s.199; Aktaş, 2015: s.263;

Şemseddin İsfahânî, Halep'te diplomatik faaliyetlerde bulunurken bir taraftan da kurmakla görevlendirildiği ücretli orduyu bir araya getirmeye çalışıyordu. Bu meselenin halledilmesi için kendisine verilen para, silah ve erzağıkullanarak Türkmen, Hârizmli, Yadbeki, Kıpçak ve Kürtlerden müteşekkıl20.000 kişilik bir ordu topladı. Ordudaki her bir askerin altı aylık ücretini peşin veren Şemseddin İsfahânî, ordunun ihtiyacı olan bütün mühimmat ve silahları da temin etmişti. Ancak bu süreçte ordunun toplanması ve gerekli hazırlıkların tamamlanması uzun zaman almıştı. Nitekim Şemseddin İsfahânî, bir araya getirdiği ordu ile birlikte Anadolu'ya doğru yola çıkmaya hazırlandığı bir sırada Selçuklu ordusunun Köseadağ mevkiinde bozguna uğradığı haberi geldi. Bu durum karşısında büyük bir hayal kırıklığına uğrayan İsfahânî, topladığı askerlere dağıttığı altı aylık peşin para ve erzağı geri almak istemiş fakat haberi duyan askerlerin ekseriyeti aldığı para ve erzağı geri vermeden kaçmıştı.³¹ Netice itibariyle, Saltanat nâibi Şemseddin İsfahânî'nin bölgede yürüttüğü diplomatik faaliyetlerdeki başarısızlığına, askeri faaliyetlerindeki başarısızlığı da eklenmiştir. Başarısızlığının farkında olan Şemseddin İsfahânî, Sultan Keyhüsrev'in tepkisinden çekindiği ve Moğolların Anadolu'da bulunduğu bir sırada Konya'ya dönmenin tehlikeli olacağını düşündüğü için bir süre daha Halep'te kalacaktır.

1.3. Köseadağ Bozgunu (1243);

Türkiye Selçuklu Devleti'nin komşu devletlere gönderdiği elçilerden başlardaolumlu haberler geliyordu. Kilikya Ermeni Krallığı'nın, Artuklu ve Eyyubi meliklerinin ve de Meyyafârikîn hâkimi Melik Gazi'nin Moğollara karşı yardım edeceklerine dair verdikleri sözler, Selçuklu yönetiminin morallerini yükseltmişti. Yükselen moralle birlikte Sultan II. Keyhüsrev, bir araya getirdiği 70 bin kişilik ordusuyla 1243 yılının İlkbahar aylarında Kayseri'den Sivas'a doğru hareket etti. Ordu Sivas'a vardığında burada destek kuvvetleri beklenmiş ancak sadece Nâsihuddin Fârisî komutasındaki 2.000 kişilik kuvvet gelmişti. Bunun dışında Sivas'ta orduya katılan diğer askerlerle

³¹ İbn Bibi, 2014: s.495,508; Muhtasar İbn Bibi, 1941: s.215,223; Yazıcızâde, 2017: s.551, 564; Turan, 1971: s.432,447. Koca, 2015: s.53.

birlikte ordu mevcudu 80.000'i buldu.³²Tam bu sırada, Baycu Noyan komutasındaki Moğol kuvvetlerinin Selçuklu hududunu aşır Erzincan'a girdikleri ve şehri yağmalayıp halkı katlettikleri haberi geldi. Bu haber Sivas'taki devlet erkânını ikiye böldü. Tecrübeli devlet ricali Sivas'ta kalarak destek kuvvetlerini beklemenin ve Moğollara karşı burada kale savunması yapmanın uygun olduğunu dile getirirken, NizâmeddinSubrâb, Gürcü Şalve ve Visâkbaşı Garip gibi gençve tecrübesizemîrlere, ileri harekâtı sürdürüp Moğolları daha ilerde karşılama hevesindeydi. Sonuçta Sultan Keyhüsrev,tecrübesiz emîrlerin tesirinde kalarak ileri harekât emrini verdi ve ordu Erzincan'a doğru hareket etti.³³

Ordu Sivas'ın takriben 80 km doğusundaki Köseadağ mevkiine vardığı sırada 40.000 kişilik Moğol kuvveti de Köseadağ mevkiinin hâkim bulunduğu Akşehir Ovasına ulaştı. Selçukluların karargâhını kurduğu yer, konumu ve imkânları itibariyle avantajlı bir mevki idi. Öyle ki tecrübeli devlet adamları Vezir Mühezzibüddin Ali ve GürcüoğluZahîrü'd-devle, Moğol kuvvetlerini burada karşılamının Selçuklu kuvvetlerine büyük bir avantaj sağlayacağını söylüyordu. Fakat burada büyük bir harp hatası yapıldı; NizâmeddinSuhrâb, Köseadağ'da kalmayıp öncü birlik çıkararak Akşehir ovasında Moğollarla çarpışma taraftarıydı. Uzun süren tartışmalar neticesinde Suhrâb, Sultan Keyhüsrev'i ikna etmiş ve 20.000 kişilik öncü birliğe geçirilmişti.³⁴

NizâmeddinSuhrâb, ÇaşnigirMübârizeddin Çavlı, VeliyüddinPervâne, Nâsihüddin Fârisî veGürcüoğluZahîrü-d-devle'ninde bulunduğu 20.000 kişilik öncü kuvvet, Köseadağ'ınsarp yamacından güçlükle Akşehir Ovasına doğru inmeye başladı. Selçuklu öncü kuvvetlerinin ovaya doğru inışıBaycu Noyan'ı oldukça sevindirmişti. Baycu, onların vadinin en dar yerine gelmesini bekledi; çünkü Selçuklukuvvetleri sarp kayalıklardan inip oraya varınca iyice yorulacak ve dar geçitten tekrar geri çıkma şansları kalmayacaktı. Nitekim öncü birlikler vadinin en dar yerine varınca Moğol kuvvetleri saldırıya geçti.

³² İbn Bibi, 2014: s.495-496; Muhtasar İbn Bibi, 1941: s.215; Yazıcızâde, 2017: s.551-552;Turan, 1971: s.432-433.

³³ İbn Bibi, 2014: s.496; Muhtasar İbn Bibi, 1941: s.215-216; Yazıcızâde, 2017: s.552-553; Kaymaz, 2014: s.91-93.

³⁴ İbn Bibi, 2014: s.497-499; Muhtasar İbn Bibi, 1941: s.216-217; Yazıcızâde, 2017: s.553-555; Kaymaz, 2014: s.93.

Gerçekleşen ilk çarpışmadan sonra Moğollar sahte ric'at ile geri çekilmeye başladı. Selçuklular, kaçtıklarını düşünerek zafer sevinciyle Moğolları kovalamaya başladılar. Fakat Baycu, ani bir manevrayla ordusunu geri döndürdü ve Selçuklu kuvvetlerini pusuya düşürdü. Moğollar kısa sürede, Selçuklu öncü birliklerinin ekseriyetini imha etti (Temmuz 1243).³⁵

Savaştan sağ kurtulmayı başaranlar Sultan'a bozgun haberini ulaştırdı. Korkuya kapılan Sultan Keyhüsrev, yönetimi Çaşnigir Çavlı'ya devrederek gece vakti maiyeti ile birlikte Tokat'a, Vezir Mühezzibüddin Ali ise Amasya'ya kaçtı. Ertesi sabah Sultanın ve devlet erkânının kaçtığını fark eden ordu, Moğollara karşı hiçbir mukavemette bulunmadan dağıldı. Moğollar Kösedag mevkiine çıkınca Selçuklu karargâhında kimsenin kalmadığını görmüş ancak bunun bir harp hilesi olduğunu düşünerek iki gün boyunca beklemişlerdi. Moğollar, Selçukluların hiçbir şey almadan kaçtığına ikna olduklarında karargâha girmiş ve çok sayıda ganimet elde etmişlerdi.³⁶

Kösedag'da hiçbir mukavemetle karşılaşmayan Baycu Noyan Komutasındaki Moğol kuvvetleri, Anadolu içlerine yöneldi. İlk olarak Sivas'a gelen Moğollar, zamanında Cengiz Han'dan yarlığ almayı başaran Sivas Kadısı Kırşehirli Necmeddin'in ricası ile katliamda bulunmamış, ancak şehri 3 gün süreyle yağmaladıktan sonra Kayseri'ye yönelmiş ve burayı muhasara altına almıştı.³⁷ Camedar Samsamüddin Kaymaz ve Topal Fahreddin Ayaz komutasındaki Kayseri halkı, şiddetli muhasaraya karşı 15 gün direnc gösterdi. Fakat Kayseri iğdişbaşısı Hacukoğlu Hüsam adındaki Ermeni dönmesinin ihaneti neticesinde Moğollar şehri girip büyük bir katliamda bulundular. Moğol kuvvetleri şehri harabeye çevirdikten sonra karargâhları

³⁵ İbn Bibi, 2014: s.499-501; Muhtasar İbn Bibi, 1941: s.217-219; Yazıcızâde, 2017: s.555-557; Anonim Selçuknâme, 2014: s.43; Ayrıca Bkz. Anonim Selçuknâme, 1952: s.32; Bar Hebraeus. 1987: II, s.541-542; Grigor, 2012: s.34-35; Dulaurier, 1928: s.179-180.; Ayrıca Bkz.; Kiragos, 2018: s.86; Turan, O. (1971). s.435-437; Melville C. (2009) "Anatolia Under The Mongols". Kate Fleet (Ed.). *The Cambridge History Of Turkey (Vol. I. Byzantium to Turkey 1071-1453)*. Cambridge Uni. Press. s.53.

³⁶ İbn Bibi, 2014: s.500-501; Muhtasar İbn Bibi, 1941: s.218-219; Yazıcızâde, 2017: s.556-557; Grigor, 2012: s.35; Bar Hebraeus, 1987: II, s.542; Turan, 1971: s.436-437.

³⁷ İbn Bibi, 2014: s.501-502; Muhtasar İbn Bibi, 1941: s.219; Yazıcızâde, 2017: s.557-558.

Mugan'a doğru yola çıktı. Dönüş yolunda Erzincan'ı da muhasara altına alan Moğollar, şehri ele geçirip buradaki halkı da katletti.³⁸

Bu sırada Amasya'ya kaçmış olan vezir Mühezzibüddin Ali, Moğol kuvvetlerinin Mugan'a doğru yol aldığı haberini alınca harekete geçti. O, Amasya Kadısı Fahreddin ile birlikte Baycu Noyan'ın yanına giderek, ülkenin daha fazla zarar görmesine mani olmak için bir barış antlaşması yapmaya karar verdi. Bunun üzerine envaiçeşit hediyeler hazırlayıp yola koyuldular. Erzurum civarında Baycu Noyan'a yetiştiler ve buradan birlikte Mugan'a geçtiler. Mugan'a varılınca iki taraf arasında müzakereler başladı. Diploması konusundaki yeteneğini ortaya koyan Vezir Mühezzibüddin, Baycu Noyan'a savaş sırasında Selçuklu ordusundaki kaybın 3.000 süvariden fazla olmadığını, hala ülkede yüz binden fazla asker olduğunu, Anadolu halkının Selçuklu hanedanından başkasına itaat etmeyeceğini ve bu yüzden çıkacak karışıklığın önünün alınamayacağını ifade etmişti.³⁹ Baycu, bunları bölgenin valisi Cormagon Noyan'a iletmiş ve Selçukluların barış teklifi kabul edilmişti. Bunun üzerine "il olma" yani tabiiyet şartları belirlendi. Buna göre Selçuklu Devleti, Moğollara her yıl 360.000 dirhem para, 10.000 koyun, 1.000 at, 1.000 sığır, deve, katır, altın işlemeli ipek kumaşlar, av köpekleri ve başka hediyeler gönderecekti.⁴⁰ Yapılan bu antlaşma, Türkiye Selçuklu Devleti'nin tamamen yok olmasını engellediği ve toparlanma imkânı sunduğu için olumlu görülebilir. Ancak bunun yanında, haraca bağlanan Selçuklu Devleti'nin resmen Moğol tahakkümü altına girdiği ve bağımsızlığını kaybettiği görülmektedir.

Köseadağ bozgunu ve ardından Moğol tabiiyetine giriş, Türkiye Selçuklu Devleti açısından kırılma noktası olduğu gibi, Saltanat nâibi Şemseddin İsfahânî'nin siyasi hayatı açısından da önemli bir dönüm noktası olacaktır. Zira yaşanan bu hadiseler, Şemseddin İsfahânî'nin bundan sonra oluşacak olan siyasi ortamda üstlendiği görevlerden dolayı, onun ikbal dönemini başlatan olayların çıkış noktası olacaktır.

³⁸ İbn Bibi, 2014: s.502-504; Muhtasar İbn Bibi, 1941: s.219-220; Yazıcızâde, 2017: s.558-560.

³⁹ İbn Bibi, 2014: s.505-507; Muhtasar İbn Bibi, 1941: s.221-222; Yazıcızâde, 2017: s.561-563. Kaymaz, 2014: s.102

⁴⁰ Turan, 1971: s.446; Kaymaz, 2014: s.102; Erdem, 1995: s.95.

2. Nâib Şemseddin İsfahânî'nin Köseadağ Bozgunu Sonrası Diplomatik Faaliyetleri;

2.1. Şemseddin İsfahânî'nin Halep'ten Dönüşü;

Saltanat nâibi Şemseddin İsfahânî, Köseadağ'da Selçuklu ordusunun bozguna uğradığı haberini almış olmasına rağmen hemen Konya'ya dönmemiş, ortalığın durulmasını ve Moğol tehlikesinin geçmesini beklemişti. Nihayetinde Moğol kuvvetlerinin Anadolu'yu terk ettiğini ve Vezir Mühezzibüddin Ali'nin barış yapmak için Mugan'a gittiğini öğrenen Şemseddin İsfahânî, Köseadağ Bozgunundan sonra Anadolu'dan kaçıp Halep'e gelen diğer devlet adamlarıyla beraber Anadolu'ya dönme kararı aldı.⁴¹

Dönüş sırasında Kürtlerin ve Türkmenlerin olası saldırısından çekinen İsfahânî, bu sırada Halep'te bulunan yıkılmış Artuklu Hısın Keyfâ kolunun eski Meliki Mesud'u çağırıp bir takım vaatlerde bulduktan sonra kendisine Konya'ya kadar eşlik etmesini istedi. Melik Mesud bu teklifi fırsat bilerek kabul etti ve Konya'ya doğru yola çıkıldı. Şemseddin İsfahânî ve diğer devlet ileri gelenleri Malatya'ya varınca, Sultan II. Keyhüsrev'in Köseadağ Bozgunundan sonra doğu vilayetlerinin idaresine tayin ettiği Çaşnigir Mübârizeddin Çavlı tarafından karşılanmış ve eğlence meclisleri düzenlenmişti. Mübârizeddin Çavlı, Şemseddin İsfahânî ile gerçekleştirdiği bir görüşme sırasında, İsfahânî'ye Melik Mesud'un ahlaksız ve güvenilmez bir insan olduğunu, Konya'ya götürülmemesi gerektiğini ve Halep'e geri gönderilmesinin iyi olacağını söyledi. Bunun üzerine İsfahânî, Melik Mesud'a Halep'e dönmesi gerektiğini ve ona Konya'ya gidince Sultan'dan ricacı olup kendisine bir iktâ yeri belirleneceğini bildirdi. Melik Mesud, bu durumdan memnun olmasa da geri dönmek zorunda kaldı.⁴²

Şemseddin İsfahânî, Çavlı ile yaptığı görüşmelerde, vazifelerini yerine getiremediği için Sultan Keyhüsrev'e karşı mahcup olduğunu söylemiş ve Çavlı'dan affedilmesi için kendisi adına sultandan ricacı olmasını istemişti. Mübârizeddin Çavlı, Şemseddin İsfahânî'nin Konya'ya doğru yola çıktığı

⁴¹ İbn Bibi, 2014: s.508-509; Yazıcızâde, 2017: s.565; Kaymaz, 2014: s.103.

⁴² İbn Bibi, 2014: s.509-510; Muhtasar İbn Bibi, 1941: s.223-224; Yazıcızâde, 2017: s.565-566.

sırada Sultan Keyhüsrev'e bir haberci göndererek, İsfahânî'nin affedilmesi için talepte bulundu. Buna talebine ek olarak, Moğollarla antlaşma yapmak için Mugan'a giden Mühezzibüddin Ali'den haber alınamadığı için, boş kalan vezirlik görevine Şemseddin İsfahânî'nin getirilmesi için ricada bulunmuştu. Çavlı'nın istekleri Sultan tarafından olumlu karşılanmış ve vezirlik menşuru çeşitli hediyelerle birlikte yolda olan Saltanat nâibi Şemseddin İsfahânî'ye gönderilmişti. Fakat İsfahânî, dostu Vezir Mühezzibüddin Ali'ye haksızlık olacağını düşünerek vezirlik görevini kabul etmemişti. Bir süre sonra Konya'ya varan Şemseddin İsfahânî, Sultan Keyhüsrev tarafından izzet ve ikramla karşılandı. Ayrıca, Vezir Mühezzibüddin dönene kadar devlet işleri vekâleten Şemseddin İsfahânî'ye verildi. Nitekim Mühezzibüddin Ali'de kısa bir süre sonra dönmüş ve Sultan Keyhüsrev, bütün devlet işlerini Vezir Mühezzibüddin Ali ile Saltanat nâibi Şemseddin İsfahânî'ye bıraktı. Bu iki devlet adamı, devleti yeniden toparlamak için beraber çalışmaya başladılar.⁴³

2.2. Nâib Şemseddin İsfahânî'nin Batu Han'ın Huzuruna Gidişi (1244);

Devlet dizginlerini eline alan Vezir Mühezzibüddin Ali ve Saltanat nâibi Şemseddin İsfahânî, Baycu Noyan ile yapılan barış antlaşmasının yeterli olmadığı konusunda hem fikirdi. Nitekim bu antlaşma bir Moğol kumandanı ile yapılmış ve bundan dolayı antlaşmanın bir Moğol Hanı tarafından onaylanarak garanti altına alınması gerekiyordu. Böyle bir düşüncenin oluşmasının tek sebebi bu değildi. Anadolu'yu perişan eden Baycu Noyan'a karşı duyulan güvensizliğin de bu düşüncenin oluşmasında etkili olduğunu söyleyebiliriz. Bu sebeplerden dolayı, Batı Moğollarının lideri ve de Rus, Bulgar, Başkırd ve Kıpçak sahasının hâkimi olan Batu (Sayın) Han⁴⁴ ile

⁴³ İbn Bibi, 2014: s.510-511; Muhtasar İbn Bibi, 1941: s.224-225; Yazıcızâde, 2017: s.566-568; Müneccimbaşı, 2017: s.82; Turan, 1971: s.447; Kaymaz, 2014: s.103; Bal, 2006: s.271-272.

⁴⁴ Cengiz Han'ın torunu ve Cuci'nin oğludur. Annesi Cuci ulusunun ünlü kabilelerinden biri olan Kongiradlar'dan Elçi Noyan'ın kızı Erkin Kuçin (Ögey Kuçin) Hatun'dur. Cengiz Han oğulları arasında toprakları pay ederken, Batu'nun babası Cuci Han'a Deşt-i Kıpçak sahasını (Karadeniz'in Kuzeyini) ve Hârizm'i verdi. Cuci'nin ölümünden sonra oğulları Batu ile ağabeyi Orda, babalarının yerine geçme konusunda anlaşamadılar. Birbirleri lehine tahttan feragat eden kardeşler bu durumun çözümü için dedeleri Cengiz Han'a başvurular. Cengiz

antlaşma yapmak üzere bir elçilik heyeti gönderilmesine karar verilmişti.⁴⁵ Selçuklu yönetiminin antlaşma yapmak için Batu Han'ı seçmesi gelişi güzel bir tercih değildir. Zira Batu Han, Büyük Kağan Ögeday'ın ölümünden (1241) sonra⁴⁶ Moğolların en itibarlı ve kudretli hükümdarı konumuna yükselmişti. Bu durumda Selçuklular nezdinde Batu Han'ın himayesi, Büyük Kağanlığın bölgedeki komutanı olan Baycu Noyan tehdidine karşı en makul çözüm olarak görünüyordu.

Elçilik heyeti, Batu Han'ın merkez olarak seçtiği Saray kentine (İtil Nehri ağzı) giderek, yapılacak olan bir antlaşma ile Batu Han'ın himayesini talep edecekti. Vezir Mühezzibüddin, uzun ve yorucu bir yolculuktan henüz yeni geldiği için, onun yerine Saltanat nâibi Şemseddin İsfahânî'nin gönderilecek olan elçilik heyetine başkanlık etmesi istendi. Şemseddin İsfahânî, alınan bu karara uyarak Sultan Keyhüsrev'in bu husustaki fermanını memnuniyetle kabul etti. Bunun üzerine Sultan Keyhüsrev, hazine ve depolardan sorumlu olan devlet adamlarına emirler vererek, Şemseddin İsfahânî'nin istediklerini temin etmelerini ve Batu Han'a verilmek üzere değerli mücevherler, elbiseler, murassa kaplar, yapılı ve süratli atlar, katırlar ve Bohti develerden oluşan çeşitli hediyelerin hazırlanmasını istedi. Ayrıca Sultan Keyhüsrev, daha önce de Mühezzibüddin Ali ile birlikte Mugan'a giden

Han Batu'ya "Sayın Han", Orda'ya ise "İçen Han" lakaplarını verdi. İkili idare sistemini tesis ederek Doğu Deşt-i Kıpçak'ı Orda Han'ın, Batı Deşt-i Kıpçak ile İdil boyunu ise Batu Han'ın yönetimine verdi. Orda Han'ı Sayın Han'a tâbi kıldı. Böylece Batu Han bütün Cuci ulusunun Hanı oldu; Kafalı, M. (1992). "Batu Han". *TDV İA*. C.5 s.208.

⁴⁵ İbn Bibi, 2014: s.512; Muhtasar İbn Bibi, 1941: s.225; Yazıcızâde, 2017: s.568-569; Turan, 1971: s.450; Erdem, 1995:s.98.

⁴⁶ Ögeday'ın 1241 yılında ölmesi ile yeni Kağan seçilene kadar nâiblik görevi eşi Töregene Hatun'a verilmişti. Töregene ise tahta oğlu Göyük'ün çıkmasını istiyordu. Ayrıca bu konuda Cengiz'in ikinci oğlu Çağatay'ın da desteğini almıştı. Ancak Çağatay'ın 1242 yılında ölmesi ile Töregene yalnız kalmış ve ona muhalif olan Cengiz'in diğer oğlu olan Cuci'nin soyu kuvvet kazanmıştı. Ayrıca Cuci'nin oğlu Batu Han, Avrupa seferi sırasında Göyük ile tartışmış ve bu tartışma ailenin tüm birey ve yandaşlarını peşinden sürüklüyordu. Roux, J. P. (2018). *Moğol İmparatorluğu Tarihi*. İstanbul: Dergah Yay. s.302-303.; Bu durumda, Batı Moğollarının lideri Batu Han ile Büyük Kağanlığı yöneten Töregene Hatun'un iki rakip kuvvet olduğunu görürsek, Selçukluların bu güç mücadelesini değerlendirmek için Batu Han'a yanaşma tercihini daha iyi anlayabiliriz.

Amasya Kadısı Fahreddin'i ve İbn Bibi'nin babası tercüman Meceddeddin Muhammed'i elçilik heyetine dâhil etmişti.⁴⁷

Şemseddin İsfahânî önderliğindeki elçilik heyeti, sunulacak hediyeler ve hazineyi temin edip hazırlıkları tamamladıktan sonra yola çıktı. Heyet, Karadeniz'i bir gemi vasıtasıyla geçti. Ardından bozkırları geçen elçilik heyeti, Saray kentine ulaşarak Batu Han'ın huzuruna çıktı. Heyet başkanı Şemseddin İsfahânî, saygı ve hürmetlerini arz ettiği Batu Han'a, Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in dostluk ve bağlılık dileklerini ilettiler. Akabinde Han'a takdim edilmek üzere getirilen çeşitli mücevher ve hediyelik eşyaları sundu. Batu Han, bundan memnun kalmış ve takdim edilen hediyeler hemen tahtın yanında hazır bulunan hatunlara ve şehzadelere dağıtılmıştı. Başta Şemseddin İsfahânî olmak üzere, Selçuklu heyeti Batu Han'ın sevgisini kazanmayı başarmıştı. Nitekim Batu Han, her gün Şemseddin İsfahânî, Kadı Fahreddin ve Meceddeddin Muhammed'in huzuruna çıkmasına müsaade ediyor, onlara huzurunda bulunan diğer ülkelerin melikleri ve elçileri önünde izzet ve ikramlarda bulunuyordu. Öyle ki İbn Bibi heyete gösterilen bu ilginin, Batu Han'ın komutanlarını ve diğer devlet görevlilerini kışkırdığını ifade etmektedir.⁴⁸

Şemseddin İsfahânî'nin burada gerçekleştirdiği diplomatik temasları olumlu sonuçlanmış ve sağlam esaslara dayalı bir antlaşma yaparak hem kendi adına hem de Selçuklu Devleti adına Batu Han'ın himayesi temin etmeyi başarmıştı. Selçuklu heyeti, Batu Han nezdinde istediklerini aldıktan kısa bir süre sonra dönüş için müsaade istedi. Batu Han, misafirlerine dönüş izni verirken Sultan II. Keyhüsrev'everilmek üzere de hâkimiyet alametleri olan ok, yay, kılıç ve yarlıg'ı heyete teslim etti. Batu Han ayrıca, Saltanat nâibi Şemseddin İsfahânî'yi kendi adına Selçuklu Devletine Hâkim (Nâib-i

⁴⁷ İbn Bibi, 2014: s.512-513; Muhtasar İbn Bibi, 1941: s.225; Yazıcızâde, 2017: s.568-569; Turan, 1971: s.451; Erdem, 1995: s.98; Uyumaz, E. (2011). *Türkiye Selçuklu Devleti'ne Gelen ve Giden Elçiler (XI. Yüzyılın Sonu – XIV. Yüzyılın Başları)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay. s.98-99.

⁴⁸ İbn Bibi, 2014: s.513; Muhtasar İbn Bibi, 1941: s.225-226; Yazıcızâde, 2017: s.569-570; Turan, 1971: s.450-451.

Hazret)⁴⁹ atayarak ona “*Nizâmî'l-Mülk Salâbü'l-âlem*” unvanını vermiş ve bu hususta ayrı bir yarlıg çıkarmıştı. Böylece Şemseddin İsfahânî, aynı anda hem Selçuklu Devletinin hem de Batu Han'ın nâibi olmuştur. Elçilik heyetinde bulunan Kadı Fahreddin ve Mecdeddin Muhammed için de Batu Han tarafından özel hil'atlar takdim edildi. Batu Han ayrıca, aldığı kararları resmi olarak iletmesi için SankunKurcu adlı bir Moğol nökerini heyetle birlikte Anadolu'ya gitmesi için görevlendirdi.⁵⁰ Böylece Batu Han'ın hâkimiyetine giren Selçuklu Devleti, hem hukuken hem de fiilen Moğol hâkimiyeti altına girmiş oldu.

Şemseddin İsfahânî önderliğindeki heyet, veda merasimlerinin ardından yola çıkarak Şemâhi ve Şirvân (Kafkasya) yolu ile Anadolu'ya doğru hareket etti. Heyet Anadolu sınırları içine girince olumlu haberlerini iletme için Sultan Keyhüsrev'e haberci gönderildi. Bu sırada Konya Akşehir'e bağlı Karaöyük'te bulunan Sultan Keyhüsrev, haberleri alınca büyük bir mutluluk yaşamış ve eğlence meclisleri tertip etmişti. Ancak bu sırada Vezir Mühezzibüddin Ali ölmüş ve vezirlik makamı boş kalmıştı. Durum böyle olunca Sultan Keyhüsrev, vezirlik menşurunu ve bu zamana kadar hiçbir Türkiye Selçuklu vezirinin elde edemediği Kırşehir emirlik iktasını ve subaşılığı menşurlarını, envaiçeşit hediyelerle birlikte dönüş yolunda bulunan Şemseddin İsfahânî'ye gönderdi.⁵¹

Sultanın yanına varan Şemseddin İsfahânî, görkemli törenler ve sevinç gösterileriyle karşılandı. İsfahânî, yolculukları sırasında başlarından geçenleri, Batu Han'dan gördükleri ilgiyi ve orada yaşanan gelişmeleri ayrıntılı olarak Sultan Keyhüsrev'e anlattı. Sultanın Şemseddin İsfahânî'ye olan itimadı, Batu

⁴⁹ Türkiye Selçuklu Devleti, Moğolların hâkimiyeti altına girdikten sonra Konya'da, Saltanat naibinin dışında Moğolların da bir nâibi bulunmaya başlamıştı. Bu Moğol nâibine “Nâib-i Hazret” ve makamına da “Niyâbet-i Hazret” denilmekteydi. Nâib, memleketteki bütün ahvalden Moğol Han'ını haberdar ederdi. Bu makamın ilk temsilcisi ise Şemseddin Muhammed İsfahânî olmuştur.;Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*. Ankara: TTK. s.94.

⁵⁰ İbn Bibi, 2014: s.513; Muhtasar İbn Bibi, 1941: s.226; Yazıcızâde 2017: s.570; Münecimbaşı, 2017: s.82; Turan, 1971: s.451; Uyumaz, 2011: s.99; Kaymaz, N. (1970). *PervâneMu'înü'd-dîn Süleyman*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi s.35,37;

⁵¹ İbn Bibi, 2014: s.513-514; Muhtasar İbn Bibi, 1941: s.226; Yazıcızâde, 2017: s.570; Anonim Selçuknâme, 2014: s.44;Ayrıca Bkz. Anonim Selçuknâme, 1952: s.32; Münecimbaşı, 2017: s.82

Han'ın huzurundan amacına ulaşmış şekilde geri dönmesinden, yolculuk sırasında çektiği zahmet ve üstün hizmetlerinden dolayı büsbütün artmıştı. Öyle ki Şemseddin İsfahânî'yesınırsız ikram ve bağışlarda bulunan Sultan Keyhüsrev, bütün devlet işlerini de ona devretmişti. Nitekim İbn Bibi Keyhüsrev'in bu kararını şöyle dile getirmektedir: “*Sultan Keyhüsrev, her türlü kararı serbestçe vermek ve insanlar arasındaki davaları sonuçlandırmak için Şemseddin İsfahânî'nin eline altın kızıllı kılıç verdi. Sultan, Kalem ve kılıç erbabıyla birlikte ülkenin bütün işlerinin çözüme kavuşturulmasında, tayin ve azil, emir verme ve yasaklama gibi hususlarda da Şemseddin İsfahânî'yi tam yetkili kıldı. Devlet erkânından kim Şemseddin İsfahânî'nin emirlerine riayet etmez ise, onu verdiğim kılıçla hiç düşünmeden ikiye ayırsın dedi.*”⁵² Dönemin çağdaş müellifi Simon Saint de Quentin'de, Sultan Keyhüsrev'intüm yetkileri Şemseddin İsfahânî'ye devrettiğini, İsfahânî'nin bütün memleketin idaresini eline aldığı ve Sultan'ın kılıcını ona teslim ettiğini ifade ederek Bibi'nin verdiği bilgileri teyit etmektedir.⁵³

Türkiye Selçuklu Devleti'nin Şemseddin İsfahânî aracılığıyla Batu Han'ın tabiiyetine girmesi, Anadolu'da yeni bir siyasi dönemin başlangıcı olmuştur.⁵⁴ Nitekim bu hamle sadece Baycu ile yapılan antlaşmanın tasdiki değildir. Aksine, Selçukluları Köseadağ'da bozguna uğratan Baycu Noyan'ın saf dışı bırakılması amaçlanmıştır ve bu hususta bir süreliğine başarılı da olunmuştur. Nitekim Hülagü'nün gelişine kadar Anadolu'yu İnan Moğollarından çok Karadeniz'in Kuzeyindeki Altın Orda Moğollar'ı tahakküm altında tutacaktır. Bu hususta iki taraf arasında bağ görevi gören Vezir Şemseddin İsfahânî ise Moğollar tarafından Türkiye Selçuklu Devleti'nenâib-i hazret (hâkim) tayin edilen ve bu sıfatını taşıyan ilk Selçuklu devlet adamı olmuştur. Moğollar tarafından oluşturulan nâib-i hazret makamı, doğrudan Moğol Han'ına bağlı olması sebebiyle, yetki bakımından

⁵² İbn Bibi, 2014: s.514; Muhtasar İbn Bibi, 1941: s.226; Yazıcızâde, 2017: s.570-571.

⁵³ Simon, 2006: s.61; Turan, 1971: s.460.

⁵⁴ N. Kaymaz'a Göre; Köseadağbozgunu ve Moğol istilasının ardından Mühezzibüddin Ali'nin Baycu Noyan nezdinde elde etmeyi başardığı haraçgüzâr olma şeklindeki barış ile bunun hukuken bağımlılık niteliğinde tamamlayıcısı olan Şemseddin İsfahânî – Batu Han antlaşması, inhitat evresine girişte ilk adım olarak bir teslimiyet statüsü belirliyordu; Kaymaz, 2011: s.130.

güçleri Selçuklu Sultanlarını bile aşabiliyordu.⁵⁵Nitekim Vezir Şemseddin İsfahânî'nin, devlet yönetiminde tek söz sahibi durumuna gelmesini bu şekilde açıklayabiliriz.

Sultan II. Keyhüsrev'in, Vezir Şemseddin İsfahânî'yi gerek askeri gerekse mülki bu denli geniş yetkilerle donatması, bilhassa asker kökenli emîrlerin bundan rahatsız olmasına ve onlarda Şemseddin İsfahânî'ye karşı kin ve nefretin doğmasına yol açacaktır.⁵⁶Nitekim bunun ilk örneği, Ermenileri cezalandırmak için düzenlenen ve İsfahânî'nin komuta ettiği Tarsus seferi sırasında görülecektir.⁵⁷Ayrıca, Şemseddin İsfahânî'nin Bir Moğol Hanı aracılığıyla devlet yönetiminde mutlak hâkim haline gelişi, onun gibi yönetimde nüfuz sahibi olmak isteyen İran kökenli devlet adamları başta olmak üzere, pek çok Selçuklu emîri için artık bir örnek teşkil ediyordu. Zira

⁵⁵ Erdem, 1995: s.98, 101.

⁵⁶ Kaymaz, 1970: s.37; Bal, 2006: s.273;N. Kaymaz'a göre burada dikkat çeken husus, İran asıllı olan ve bürokrasi mensubu bulunan Şemseddin İsfahânî'nin Batu Han nezdinden, onun temsilcisi olarak dönmüş olması ve gelir gelmez de sultan tarafından muhtemelen Batu Han'ın talimatı ile daha önce görülmemiş bir şekilde asker sınıfına ait unvan ve imtiyazla donatılmasıdır. Kendisi de aynı soydan ve aynı meslek grubundan olan Bibi, bu durumun emirler arasında yarattığı memnuniyetsizliği onların kıskançlığı olarak ifade etmektedir. Tabii onun bu tavrı şaşırtıcı değildir. Zira Moğol hâkimiyetine giren Selçuklu Devleti'nde her şey değişirken, yenik ordunun kumandanları yalnız itibar kaybetmekle kalmamış, idari nüfuz ve ağırlıklarını da yitirmişti. Artık tabilik statüsü yerleşmiş ve idare bakımından üstünlük devletin askeri kadrosundan sivil kadrosuna geçmişti.; Kaymaz, N. (2014). s.164-165. Dahası, Şemseddin İsfahânî'nin başını çektiği sivil yönetimin, yenik ve süngüsü düşük kılıç erbabının artık taşıyamayacağı ve taşımayı hak etmediklerini düşündükleri askeri makam, unvan ve yetkilere de el attığını görmekteyiz. Öyle ki Sultan Keyhüsrev'in Şemseddin İsfahânî'ye altın kınalı murasa kılıç vermesi, onu en yüksek askeri derece ve yetkinin sahibi yapmıştır.; Kaymaz, N. (2011). s.130-131.

⁵⁷ Kilikya Ermeni Krallığı, Köseadağ Bozgunu sırasında ve sonrasında Selçuklu Devletine karşı düşmanca bir tavır sergilemişti. Savaş sırasında söz verdiği desteği göndermeyen Ermeni Kralı, kendilerine sığınan Sultan Keyhüsrev'in haremını tutsak edip Baycu Noyan'a teslim etmekten dahi çekinmemişti. Takındıkları bu düşmanca tavidan dolayı, Selçuklu Devleti, Ermeni Krallığı üzerine cezalandırma amaçlı bir sefer kararı aldı. 1245 yılında Şemseddin İsfahânî komutasında düzenlenen bu sefer sırasında, Ermenilerin elinde bulunan Tarsus kalesi muhasara altına alınmış ve kalenin düşmesine ramak kalmıştı. Fakat Şemseddin İsfahânî'nin son zamanlardaki yükselişi ve onun tüm idari yetkileri elinde bulundurması diğer emîrler arasında huzursuzluğa ve kıskançlığa yol açmıştı. Emîrler, eğer gayretleriyle şehrin fethi tamamlanırsa bu fetih başarısının kendilerine değil Şemseddin İsfahânî'ye addedileceğini düşünüyordu. Bu yüzden orduda isteksizlik oluşmuş ve buna olumsuz hava koşulları ile birlikte Sultan Keyhüsrev'in de ölüm haberi eklenince fetih gerçekleşmemişti; İbn Bibi, 2014: s.508-516; Yazıcızâde, 2017: s.565-573; Muhtasar İbn Bibi, 1941: s.227;

bu tarihten itibaren, bilhassa İran kökenli devlet adamlarının, Moğollar ile olan münasebetlerden gerektiği zaman İsfahânî gibi yararlanıp makam ve mevki koparma gayesiyle hareket ettiklerini ve bunun devlet içerisinde büyük çekişme ve sarsıntılara yol açtığını sıklıkla göreceğiz.⁵⁸

Sonuç

Şemseddin Muhammed İsfahânî'nin Saltanat nâibi sıfatıyla, Köseadağ bozgunu öncesi gerçekleştirdiği diplomatik faaliyetler, ne Türkiye Selçuklu Devleti açısından ne de kendisi açısından müspet sonuçlar vermemiştir. Zira bu diplomatik faaliyetler, Türkiye Selçuklu Devleti'nin Köseadağ'da yenilgiye uğramasına mani olamamıştır. Fakat Şemseddin İsfahânî'nin Köseadağ bozgunundan sonra yine elçilik vazifesiyle Batu Han nezdine gidişi, bu kez hem Türkiye Selçuklu Devleti açısından hem de kendi siyasi hayatı açısından bir dönüm noktası olmuştur. Zira Batu Han ile yapılan tabiiyet anlaşması ile Selçuklu Devleti tamamen Moğol tahakkümü altına girerken, Şemseddin İsfahânî ise yine Batu Han'dan şahsi olarak aldığı yarlıg ile Moğolların Selçuklu Devleti'ndeki ilk temsilcisi olmuş ve devlet yönetiminde tek otorite sahibi haline gelmiştir.

Batu Han'ın himayesini almayı başaran Şemseddin İsfahânî, ilerleyen süreçte edindiği nüfuzunu korumak adına önce rakiplerini birer birer bertaraf edecek, ardından çocuk yaşta Sultan II. İzzeddin Keykâvus'un annesi Berduliye Hatun'u nikâhına alarak devletin ortağı haline gelecekti. Şemseddin İsfahânî, bu faaliyetlerinden sonrasultan edasıyla devletteki yıl daha yönetecektir. İsfahânî'nin yaklaşık dört yıl süren hâkimiyeti, Büyük Moğol Kağanı Göyük Han'ın yarlıg ile son bulmuş ve 1249 yılında öldürülmüştür. Böylece Moğollar tarafından göreve getirilen ilk Selçuklu devlet adamı olan Şemseddin İsfahânî yine Moğollar tarafından azledilip öldürülen ilk devlet adamı olarak tarihe geçmiştir.

Kaynaklar

⁵⁸ Kaymaz, 1970: s.37-38; AynYzr. 2014: s.165.

- Ahmed Bin Mahmud. (2011). *Selçuknâme*. (Haz. Erdoğan Merçil). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Akkuş, M. (2011). *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üni. Sosyal Bil. Enst., Konya.
- AknerliGrigor. (2012). *Okçu Milletinin Tarihi*. (Çev. Hrant D. Andreasyan). İstanbul: Yeditepe Yay.
- Aktaş, Y. (2015). *Türkiye Selçuklu Devleti'nin Diploması Tarihi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üni. Sosyal Bil. Enst., Erzurum.
- Aktaş, Y. (2015, Ağustos). "II. Gıyaseddin Keyhüsrev Döneminde Türkiye Selçuklu Devleti ile Eyyübîler Arasındaki İlişkiler". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VIII (39), 254-262.
- Anonim. (2014). *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*. (Trc. ve Notlar; Halil İbrahim Gök – Fahrettin Çoşguner). Ankara: Atıf Yay.
- Bal, M. S. (2006). "Türkiye Selçuklu Devletine Hükümdarlık Yapan Vezir; Şemseddin İsfahânî". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (19), 265-294.
- Cahen, C. (2014). *Osmanlılardan Önce Anadolu*. (Çev. Erol Üyepazarcı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Dulaurier, E. (1928). "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar". *Türkiyat Mecmuası*, C. II, 139-218.
- Ebü'l – Ferec İbnü'l-İbrî. (2011). *Târihu Muhtasari'd-Düvel*. (Çev. Şerafeddin Yaltkaya). Ankara: TTK
- Eflâkî, Ahmed. (2012). *Ariflerin Menkıbeleri*. (Trc. Tahsin Yazıcı). İstanbul: Kabalcı Yay.
- Feridun b. Ahmed-i Sipehsâlâr. (2011). *Mevlana ve Etrafındakiler (Sipehsâlâr Risalesi)*. (Trc. Tahsin Yazıcı). İstanbul: Pinhan Yay.
- Genceli Kiragos. (2018). *Ermeni Müverrihlere Göre Moğollar*. (Terc. Mahmut Kemal Bey - Günümüz Türkçesine Çev. Fuat Hacısalih oğlu ve İlhan Arslan). İstanbul: Post Yay.
- Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus). (1987). *Abû'l-Farac Tarihi (II)*. (Trc. Ömer Rıza Doğrul). Ankara: TTK

- İbn Bibi. (1941). *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi. (İbni Bibi'nin Farsça Muhtasarnamesinden)*(Çev. M. Nuri Gençosman, Not. F. Nafız Uzluk). Ankara: Uzluk Basımevi.
- İbn Bibi. (2014) *El-Evâmirü'l-Alâ'ıyyefi'l-Umûri'l-Alâ'ıyye (Selçuknâme II)*. (Trk. Trc. M. Öztürk). Ankara: TTK.
- Kafalı, M. (1992). "Batu Han". *TDV İA*. C.5, 208-210.
- Kartal, A. (2008). "Anadolu Selçuklu Devleti Döneminde Dil ve Edebiyat". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (1), 95-168.
- Kaymaz, N. (1970). *PervâneMu'înü'd-dîn Süleyman*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Kaymaz, N. (2011). *Anadolu Selçuklularının İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü*. Ankara: TTK.
- Kaymaz, N. (2014). *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-DînKeyhüsrev Ve Devri*. (İkinci Baskı). Ankara: TTK.
- Kesik, M. (2008). "Sâdeddin Köpek" *T.D.V. İ.A.*, C.35, s.392-393
- Kılıç, M. (2019). *Halep Eyyübîleri;ElMelikü'n-Nâsır II. SalabaddinYûsuf Devrinde Eyyübîler Devleti*. Ankara: TTK.
- Koca, S. (1997). *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*. Ankara: TTK.
- Koca, S. (2015). "Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren Ve Anadolu'nun Kaderini Belirleyen Savaş; Köseadağ Bozgunu". *Selçuk Üni. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. (37), 35-84.
- Köprülü, F. (2001). "Hârizmşâhlar". *M.E.B. İ.A.* V/I, s.265-296;
- Melville C. (2009) "Anatolia Under TheMongols". Kate Fleet (Ed.). *TheCambridgeHistory Of Turkey(Vol. I. ByzantiumtoTurkey 1071-1453)*. Cambridge Uni. Press.
- Merçil, E. (2015). *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah. (2017). *Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi II*. (Yay. ve çev. Ali Öngül), İstanbul: Kabcacı yay.
- Ocak, A. Y. (1991). "Baba İlyas". *TDV İA*,C.4, s.368.
- Ocak, A. Y. (1991). "Baba İshak". *TDV İA*,C.4, s.368-369.
- Ocak, A. Y. (2017). *Babaîler İsyamı (Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yabut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü)*. İstanbul: Dergâh Yay.

- Özbek, S. (2018). *Selçuklu – Eyyubî İlişkileri*. Ankara: Berikan Yay.
- Roux, J. P. (2018). *Moğol İmparatorluğu Tarihi*. İstanbul: Dergah Yay.
- Sevim, A. (2002). “Keyhüsrev II”. *T.D.V İ.A.*, C.25, s.349-350.
- Taneri, A. (1993). “Celâleddin Karatay”. *TDV İA.*, C.7, s.251-252.
- Turan, O. (1948). “Selçuklu Devri Vakfiyeleri III, Celaleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri”. *TTK Belleten*, XII (45), 17-169.
- Turan, O. (1971). *Selçuklular Zamanında Türkiye (Siyâsi Tarih Alp Arslan’dan Osman Gazî’ye 1071-1318)*. İstanbul: Turan Neşriyat.
- Turan, O. (2001). “Keykubâd I”. *M.E.B. İ.A.*, VI, s.646-661.
- Turan, O. (2014). *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*. Ankara: TTK.
- Turan, R. (1995). *Türkiye Selçuklularında Hükûmet Mekanizması (Vezîr ve Dîvan)*. İstanbul: M.E.B. Yay.
- Türkiye Selçukluları – İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üni. Sosyal Bil. Enst., Ankara.
- Uyumaz, E. (2003). *Sultan I. Alâeddîn Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*. Ankara: TTK.
- Uyumaz, E. (2011). *Türkiye Selçuklu Devleti’ne Gelen ve Giden Elçiler (XI. Yüzyılın Sonu – XIV. Yüzyılın Başları)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Uzluk, F. N. (1952). *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III (Anonim Selçukenâme)*. Ankara: Uzluk Yay.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*. (Dördüncü Baskı). Ankara: TTK.
- Yazıcızâde. (2017). *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme-Selçuklu Târîhi)*. (Neşre Haz. Abdullah Bakır). İstanbul: Çamlıca Yay.

ÇEVİRİLER

Konstantinopolis Latin İmparatorluğu'ndaki Kumanlar

Cumans in the Latin Empire of Costantinople

(Çev. Ebru Emine OĞUZ)

Aleksandar UZELAC*

Araştırmanın amacı: Pontus bozkırları ve Konstantinopolis'teki kaçak Kumanların aralarındaki birliğin sonlanması, hattâ dağılmasına neden olan arka plan, şart ve etkenlerin analizi. Bazı kronolojik konu ve Kumanların Frenk askeri hareketlerine katılımlarına da dikkat çekilmektedir.

Araştırma dokümanları: En ünlüleri Bizans tarihçisi George Akropolites, Fransız vakanüvis Alberic (Aubry) de Trois-Fontaines ve Fransa Kralı IX. Louis'nin (1226 - 1270) biyografisinin yazarı diğer bir Fransız tarihçi Jean de Joinville'e ait olan, bu bölümde detaylandırılmış güncel kaynaklar.

Sonuç ve çalışmanın orijinalliği: Kuman ve Frenkler arasında 1239'un sonlarına doğru Konstantinopolis'te neticelenen ittifakın Batı dünyasında bir benzeri daha yoktur. Törene Frenk şövalyeleriyle birlikte katılan Kumanlar göçebe adetlerine göre hareket etmişlerdi. Sonuçta bu iki grup arasındaki 'kan kardeşliği' askeri bağlar sayesinde güçlenmiştir. Kumanları entegre etme girişiminin, yeni gelenler ile yerel nüfus arasındaki güçlü kültürel, sosyal farklılıklar ve aynı zamanda iç istikrarsızlıktan ötürü başarısızlıkla sonuçlandığı Macaristan'ın aksine, Konstantinopolis'teki Frenk eliti, göçebelerle uzlaşma ve ittifak adına herhangi bir engel bulunmadığı

* Institute of History Belgrade, Serbia. E - posta: aleksandar.uzelac@iib.ac.rs, Uzelac'ın bu makalesi, daha önce basıldığı Golden Horde Review (2019, vol. 7, no. 1, pp. 8-21, DOI: 10.22378/2313-6197.2019-7-1.8-21) adlı derginin izni ile yayınlanmaktadır, <http://goldhorde.ru/en/>. Türkçe'ye çeviren: Ebru Emine OĞUZ, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Tarih Bölümü doktora öğrencisi. E - posta: ouzebru2000@gmail.com

hususunda hemfikir idi. Halbuki Kumanların son derece dostane bir davranışla kabul edilmeleri gerçeği, Frenk liderinin onları yüksek bir saygı ile karşılaması ve geleneklerini muhafaza etmelerine izin vermesine rağmen aralarındaki ittifak kısa süreli olmuş ve de başarısızlığa mahkum idi. Bu durum, göçmenlerin yaşamsal anlamda desteklenmelerindeki yetersizlik, Latin İmparatorluğu'nda beliren Moğol tehdidi, kişisel otoritesiyle söz konusu ittifakın garantisi durumundaki Kuman lideri İona'nın 1241'deki zamansız ölümü gibi karmaşık iç ve dış faktörlerden dolayı meydana gelmiştir.

Anahtar kelimeler: Kumanlar, Latin İmparatorluğu, İona, Saronius, II. Baldwin, Moğol istilası, göçebe entegrasyonu.

Abstract

Research objectives: An analysis of the background, circumstances and factors that led to the conclusion of the alliance between the Cuman fugitives from the Pontic Steppes and the Latin Empire of Constantinople, as well as its dissolution. Attention is also cast on some chronological issues and the participation of the Cumans in Frankish military campaigns.

Research materials: Contemporary sources in which this episode is detailed, the most important being works of Byzantine historian George Akropolites, French chronicler Alberic(Aubry) de Trois-Fontaines and another French author, Jean de Joinville, biographer of the French King Louis IX (1226 - 1270).

Results and novelty of the study: The alliance concluded in Constantinople in the fall of 1239 between the Cumans and the Franks was without precedent in the Western world. Together with the Cumans, the Frankish knights participated in a ceremony, performed according to nomadic customs. The 'blood brotherhood' was concluded between the two parties and the alliance was consequently strengthened through the martial ties. Unlike Hungary, where the attempts to integrate the Cumans ended in failure due to the strong cultural and social difference between the newcomers and the local population, as well as internal instability, the

Frankish elite in Constantinople was unanimous in its decision to compromise with nomads, and there was no opposition to such an alliance. However, despite the fact that the Cumans were accepted in an exceptionally friendly manner, being held in high regard by the Frankish leadership and allowed to retain their customs, the alliance did not last long and was destined to be failure. This was due to the complex internal and external factors such as the lack of resources for the sustenance of the immigrants, the Mongol threat that loomed over the Latin Empire, and the untimely death of the Cuman leader Iona in 1241, whose personal authority was a guarantee of the alliance.

Keywords: Cumans, Latin Empire, Saronius, Baldwin II, Mongol invasion, nomadic integration

Moğolların orta ve güneydoğu Avrupa'yı istila etmelerinin hemen öncesinde Kumanlar ve Latin İmparatorluğu arasında ilginç bir ittifak gerçekleşmişti. Konunun önemini düşünecek olursak, Konstantinopolis'e ait 'Kuman bölümü' nün neden günümüz tarihçilerinin bu denli ilgisini çektiği pek de sürpriz olmaz. Söz konusu tarihçiler arasında, Bizans tarihçisi George Akropolites (1220 - 1282), Fransız vakanüvis Alberic (Aubry) de Trois - Fontaines (adını, Alberic'in on üçüncü yüzyılın ilk yarısında keşişlik yaptığı Châlons-sur - Marne yakınlarındaki Trois - Fontaines Manastırı'ndan almıştır) ve bir diğeri Kral IX. Louis (1226 - 1270) biyografisinin yazarı ünlü Fransız tarihçi Jean de Joinville (1224 - 1317) bulunmaktadır. Ayrıca Latin İmparatorluğu'nda bulunan Kumanlar, ortaçağ Balkan tarihçiliği ya da göçebe dünya ile ilgilenen alimler arasında pek de bilinmeyen bir konu başlığıdır. Yine de modern tarihçilikte dikkatler daha sıklıkla bu ittifakın politik ve sosyal yönü veya sonuçlarından ziyade, kaynaklarda yer alan bazı özelliklerde yoğunlaştırılmıştır. İşte bu nedenle bu makalede tarihin bahsi geçen bölümü ayrıntılı bir şekilde ele alınacağı gibi, aynı zamanda da Hristiyan Avrupa ile ortaçağ göçebeleri arasındaki ilişki ve göçebelerin yerleşik dünyaya entegrasyonu açısından da değerlendirilecektir.

Bu metinde yer alan bazı olaylar 1239 - 1242 yılları arasında gerçekleşmiştir (kronoloji hakkında daha fazlası aşağıdadır), fakat Kumanlar ve Latin İmparatorluğu arasındaki iletişimin doğasını anlamak için birkaç on yıl öncesine, Dördüncü Haçlı Seferi zamanına geri gitmek gerekmektedir. Çok iyi bilindiği üzere 1204'te Konstantinopolis, yolunu Filistin'e doğru yöneltmiş olan çoğunluğu Fransız Haçlılarınca yönetilen ordu tarafından ele geçirilmişti. Bizans İmparatorluğu'nun düşüşü ve Konstantinopolis'te kurulan Frenk yönetimi, Hristiyan dünyasında muazzam bir etki yaratmış ve ortaçağ Balkanlarının siyasi grafiğini büyük ölçüde değiştirmişti. Bizans artık yoktu; onun kalıntıları üzerine Haçlı devletleri kurulmuştu.: Konstantinopolis'te bir Latin İmparatorluğu ve onun uyduları durumundaki Selanik, Atina, Ahaya. Eş zamanlı olarak Yunan bölgesinin batı ve doğu kıyıları boyunca Frankokrasi rakipleri ve Bizans'ın emperyalist görüşünün halefi olarak Epir Despotluğu'nun yanı sıra İznik İmparatorluğu yükselişe geçmekte idi. Devam eden yıllarda ise sadece Haçlı devletleri ve Yunan siyasi varlıklarının değil, aynı zamanda Assenid Hanedanlığının sözde II. Bulgar İmparatorluğu'nun da dahil olduğu sürekli çatışmalar gerçekleşmiştir. Güçlü ve yetenekli lider Kaloyan tarafından yönetilen Bulgaristan, kısa süreli de olsa, Dördüncü Haçlı Savaşı'ndan sonra güneydoğu Avrupa'da en önemli faktör olarak ortaya çıkmıştı. O, bölgesel siyasi ve askeri üstünlüğünü Assenid Hanedanlığı'nın, Danube'nin kuzeyi için Kuman gruplarının askeri yardımını elde etme becerisine borçludur. Kaloyan, bir Kuman prensesi ile evlilik yapmıştı (Akropolites, 2007: 140 - 141; Heisenberg & Wirth, 1903: 24; Pavlov, 2006: 12 -13; Popruzhenko, 1928: 88) ve bu evlilik, diplomatik olarak Frenk Haçlılarına karşı Kuman Krallığı'nın desteğini sağlamaya gayret etmek anlamını taşımakta idi.

Bulgar ve Frenkler arasındaki husumet Latin İmparatorluğu'nun ilk yıllarında başlamıştı. Kaloyan, Trakya'daki Frenk kalesine karşı saldırı başlatmıştı. Bulgar ordusu ise, sayısı 10 - 14 bin arasındaki Kuman yardımcı birlikleri ile güçlendirilmişti (Marzials (çev.), 1921: 92; Pavlov, 1989: 32 -33)¹.

¹ Güvenilir Frenk şövalyeleri tarafından sağlanan en yüksek rakamın 14.000 olduğu, araştırmacı ve tarihçi Geofroi de Villehardouin (1150 -1215 tarafından genel anlamda kabul görmektedir Bu rakam biraz abartılı gelse de, aksini iddia eden herhangi bir bilgi

14 Nisan'da Kaloyan'ın birlikleri Edirne yakınlarında Frenkleri ağır bir yenilgiye uğratmıştı. Yunan ve Frenk çağdaşları bu mücadelede Kumanların çok önemli bir role sahip olduklarına ilişkin aynı fikirdelerdir (Akropolites, 2007: 139 - 140; Heisenberg & Wirth, 1903: 21 - 22; Marzials (çev.), 1921: 94). Daha önce göçebelere ait hiçbir tecrübeleri ve askeri taktiklerine ilişkin bilgileri bulunmayan Frenkler, rakiplerini küçümsüyorlardı. Orduları, yaşananların görgü tanığı olan Picari'den Robert de Clari'nin yazdığı gibi, ciddi bir tehditten ziyade deriler giymiş Kumanlardan çok, bir grup çocuğu andırıyorlardı (Riant, 1868: 84). Blois Kontu Louis'nin komutasındaki Frenk şövalyeleri geri çekilmiş gibi yaparak Kuman hafif süvari alayını tuzağa düşürmüştü. Sonuçta ordularının büyük kısmı ya katledilmiş ya da esir alınmıştı. Latin İmparatoru Flaman I. Baldwin (1204 - 1205) yaralanıp, Bulgarların eline düşerken, Blois Kontu Louis ise hayatını kaybetmişti. Kısa süre sonra ise pek de dürüst sayılamayacak yollardan, Bulgar başkenti Tirnova'da idam edilmiş; bunun nedeni ise sözde, Kaloyan'ın Kuman olan eşinin asil bir esire aşık olması şeklinde açıklanmıştı (Scheffer - Boichorst (ed.), 1874: 885; Pavlov, 1989: 33 - 34; Pavlov, 2006: 13 -14).

Savaş sürerken Frenkler bir de, 1206 yılının kış mevsiminde Rousion Savaşında (modern Ruskov) Bulgar ve Kuman orduları tarafından ağır yenilgiye uğratılmıştı. Kuman müfrezesi, Thierry de Termonde komutasındaki ağır şövalye kuvvetlerini bölme ve ayırmayı amaçlayan Kaloyan'ın savaş stratejisinde yeniden ana rolü üstlenmişti. Frenk şövalye Geoffroi de Villehardouin'in sözleri doğrultusunda Rousion'daki felaket, Edirne civarında yakın tarihte gerçekleşenlerle mukayese edilebilir idi (Marzials (çev.), 1921: 107 - 108; Pavlov, 1989: 34 - 35). Bulgar ve Kumanların, tahmin edebilecekleri üzere, birbirinden güçlü rakipler olduklarını kanıtlamaları pek de sürpriz sayılmadığı gibi onlara karşı sert bir tavır alınmasına da neden olmuştu. O süreçte onlar, Baldwin'ın erkek kardeşi ve Konstantinopolis tahtındaki halefi Flaman (Flander) Henry'nin (1206 - 1216) aynı yıl

bulunmamaktadır. Yani XII. yüzyılın sonunda, sayısı 10.300 olan Bulgaristan'da konuşlanmış Kuman birlikleri kayda değerdir; onların varlık ve güçleri Preslav'daki çağdaş yazıtlarda mevcuttur (Totev, 1985: 168).

vurguladıkları üzere, Batı Hristiyan dünyasının en güçlü ve acımasız düşmanları idiler (Henricus Imperator Constantinopolitanus..., 1822: 528).

Kaloyan'ın adeta yenilmez görünen ordularına rağmen, olayların gidişatı 1207 yılında, Bulgar komutan tarafından Selanik'in kuşatılmasıyla ani bir değişime uğramıştır. Kaloyan, kuşatma esnasında, büyük ihtimalle ordusundaki bir asil tarafından katledilmiştir (Kr'stev, 1999: 61 - 65)². Kaloyan'ın ölüm tehdidinin sona ermesi ve Latin İmparatorluğu ile kuzey komşuları arasında yepyeni bir çağın başlangıcına işaret etmekte idi. İlerleyen yıllarda Flaman (Flanders) Henry ise, Kaloyan'ın Balkanlar'da geçici Frenk oluşumunun öncüsü olarak halefi Boril (1207 - 1218) ile diplomatik alanda anlaşmaya varmıştı.

Kaloyan'ın ölümünün ardından Balkanlar'daki Kuman etkisi önemli ölçüde azalmıştı³. Frenkler, önceki acı tecrübelerinden onların askeri potansiyel ve savaş stratejileri hakkında çok şey öğrenmişlerdi. Ancak o anda hiç kimse, sadece birkaç yıl sonra göçebelerin fazlasıyla ihtiyaç duyula, istenilen müttefikler haline geleceği ve Konstantinopolis Latin İmparatorluğu'nun Pontus bozkırlarındaki Kuman kaçakları ile işbirliği için adeta kumar oynayacağını düşünemezdi.

Otuzların sonlarında, güneydoğu Avrupa'nın siyasi tablosu yüzyıl başındakine oranla tamamıyla değişmiş görünmekte idi. Frenkler üstünlüklerini, Küçük Asya'daki Poimanenon (1224'ün başı) (van Tricht, 2011: 300 - 301) Savaşı'nda İznikli güçlere yenilmeleriyle kaybetmişler ve aynı yıl Selanik şehri, Epir Hanedanlığına geçmişti. Flaman Henry'nin uzun yıllar

² Kaloyan'ın ölümü, şehrin koruyucusu olan Aziz Demetrius'a yani ilahi bir müdahaleye atfedilmekte, "Aziz Demetrius onun vücuduna bir mızrak saplayarak, onu katletmiştir" denilmektedir (Riant, 1868: 85).

³ Frenkler ve Kumanlar arasındaki anlaşmazlığa ilişkin, Tournai piskoposu Phillpe Mouskes'in kafiyeli kroniğinde 1224 yılı civarında geçen olaylara değinen belirsiz bir kaynak bulunmaktadır. Bununla birlikte söz konusu metinde yer alan 'Coumain' teriminin Kumanlar ile ilgisi bulunmadığı, ancak 'Comneus'un ise İznik imparatoru olduğu bilinmektedir (Reiffenberg (ed.), 1838: 408, vv. 23155 - 23180; van Tricht, 2011: 368 - 369, n. 63; Madgearu, 2016: 196).

devam eden görkemli günleri artık sona ermiş, Latin İmparatorluğu'nun Trakya'daki etkisi azalmıştı.

Epir tehdidi nihayet geçmişti; emperyalist başarı hayalleri ise 1230'da Maritsa Nehri'nin bir kolu olan Klokonitsa çatışmasında Kaloyan'ın kuzeni II. John Assen (1218 - 1241) tarafından paramparça edilmişti. Bu çatışmaya Kumanlar da ufak bir grup halinde, inançlı birer Assenid müttekiki olarak katılmışlardı. (Akropolites, 2007: 178; Heisenberg & Wirth, 1903: 41). Yine de Epir'in düşüşünden, Avrupa topraklarında dayanak bulma gayretindeki İznik imparatoru yararlanmıştır. 1235 yılında en kötü Frenk rüyası gerçek olmuştu: II. John Assen ve İznik İmparatoru III. John Doukas Vatatzes (1222 - 1254) Frenkler aleyhinde aralarında anlaşmaya varmış ve bunu bir kraliyet evliliği ile taçlandırmışlardı (Dancheva - Vasileva, 1985: 136 - 138; Madgearu, 2016: 216 - 219). Bu koalisyonla yüzleşen, sayıca oldukça az olan Frenkler, birkaç ufak mücadelede rakiplerini yenmeye gayret etmiş ve Venedik donanmasının yardımıyla da Ortodoks güçlerine karşı Konstantinopolis'i savunmuşlardır. Bu olayların ardından kısa bir süre sonra İznik ve Bulgaristan arasındaki ittifak sona ermiş; onların saldırgan bir hal almaları ise Trakya'da Latin İmparatorluğu'na ait olan toprakların büyük oranda azalarak Konstantinopolis civarında birkaç şehirden ibaret kalmasına neden olmuştur ve bunun ardından ise Frenklerin durumları daha güvensiz bir hale dönüşmüştür

1238 yılında Latin imparatorunun saltanatı tecrübeli Narjot de Toucy'nin (Longnon, 1949: 182) eline geçmiştir. Bu zamanda Fransa'da bulunan genç imparator II. Baldwin Courtenet, kaybedilmiş olan Frenk topraklarının yeniden kazanılması adına toplanma çağrısı yapmak üzere gayret göstermekte idi. Venedik ve Fransa kralı ile gerçekleştirdiği zorlu görüşmelerin ardından, sözde sayıları 30 bin kişi ve 700 atlı şövalyeden oluşan muazzam bir orduyu toplamayı başarmıştı. Onun liderliğindeki ordu, 1239'un yaz sonu ya da sonbahar başlarında Macaristan ve Bulgaristan aracılığıyla Konstantinopolis'e dönmüştü (Scheffer - Boichorst (ed.), 1874: 946 - 947; Giebfried, 2013: 136, n. 18; Longnon, 1949: 181 - 182; Matthaei III, 1872: 517 - 518; Madgearu, 2016: 222 - 223). Dönüşünün hemen sonrasında ufukta

aniden bir müttefik belirmişti. Bu müttefik ise Moğol istilasından kaçan ve şu anda dikkatimizi üzerinde yoğunlaştırmamız gereken, Pontus bozkırlarından gelen Kumanlardan bir başkası değildi.

* * *

Moğol saldırısının yankıları az bir zaman önce güneydoğu Avrupa'ya ulaşmıştı. 1237 yılında Cengiz Han'ın (Chinggisid) orduları, Orta Volga havzasında bulunan Kuman/Kıpçak gruplara karşı yapılan saldırıları üstlenmişti. Ancak adeta durdurulamayan Moğol fırtınası, batıya doğru birkaç Kuman göç dalgasına neden olmuştu. Onların Macaristan Krallığı sınırlarına doğru hareketlerini, doğuya gitmekte ve 1238 yılının başlarında Avrupa'ya ulaşan Dominikan seyyah, rahip Julian'ın mektubu kanıtlar nitelikte olup (Hautala, 2015: 378, 387); epeyce kalabalık bir kaçak grubunun Aşağı Danube'nin sol kıyılarında görünmeleri de muhtemelen aynı sene içerisinde. Çağdaş Bizans tarihçisi George Akropolites'e göre 'İskit (=Kuman) ırkı, onları kovalayan, deri çantalarının üstünde İster'i (=Danube) aşan ve beraberlerinde çocuk ve eşleriyle Haimos'u (=Balkan Dağları) geçen Tatar kılıçlarından kaçanlar idi⁴. Saldırıları öylesine şiddetliydi ki, Kumanlar ile daha evvelden ilişki kurmuş olan Bulgar İmparatoru II. John Assen dahi onları durduramamıştı. Yaptığı tek şey ise yeni gelenlerin Trakya'ya doğru 'otlama alanları olan Maritas Nehri'nin yukarı kısmındaki bölgeye, yani biraz daha güneye göçmelerin izin vermek' olmuştur. Akropolites'e göre Kumanlar önlerine çıkan her şeyi talan ediyor ve kısa bir zaman içerisinde de yerli halkın neredeyse tüm mallarını ellerinden alarak bölgeyi 'ünlü İskit Çölü'ne' çeviriyorlardı (Akropolites, 2007: 199 - 200; Heisenberg & Wirth, 1903: 53 - 54, Vasary, 2005: 63 - 64).

Akropolites İskitlerin sayısının binlere vardığını ifade etmektedir. Eski Bizans tarihçisi Nikephoros Gregoras (1295 - 1360) ise konuya ilişkin yapmış olduğu değerlendirmesinde bu rakamı 10.000 olarak vermekte ve bu da günümüz tarihçileri tarafından kabul görmektedir (Asdracha, 1976: 81; Nicephori, 1829: 36 - 37; Spinei, 2003: 302). Belirtilen bu sayı aslında 'çokluk'

⁴ Tıpkı diğer o dönem Bizans yazarları gibi Akropolites de...(Shukurov, 2016: 90 - 92).

ifadesinden ziyade pek bir anlam taşımamaktadır. Hiçbir kaynak Kuman gruplarının gücüne ilişkin herhangi bir kanıt sunmazken; Bizans kaynaklarında yer alan göçebelerin nüfusundaki abartıyı göz önünde bulunduracak olursak, aileleleri ile birlikte dahi sayılarının birkaç bini geçmesinin zor olduğu tahmin edilebilir. Ancak Kumanlar, mevcut istikrarı hattâ Avrupa'nın köklü Hristiyan devletlerini de sarsabilecek kadar zorlu idiler⁵.

Akropolites'in verdiği bilgilere göre, “Bize daima tutkulu bir nefret besleyen Latin ırkının durumu, İmparator John (Vatatzes) ve (Bulgar Komutan) Assen tarafından gerçekleştirilen son saldırıya ilaveten toprak ve kalelerini kaybetmeleri; bize saldırmak için uygun bir an kollamaları nedeniyle daha da kötüye gitmiştir” Öncelikle Assen'i mağlup etmiş ve onunla barış anlaşması yapmışlardı. Sonrasında, onun beraberinde, İskitleri, barbarları, başıboş ve işgalcileri kendi tarafına çekerek, onları birkaç ufak iyilik ama büyük vaatler karşılığında suç ortağı haline getirmişlerdi (Akropolites, 2007: 200; Heisenberg & Wirth, 1903: 54 - 55). Söz konusu ilişkiler hakkında herhangi bir tarih bilgisi olmasa da, II. Baldwin'in 1239 sonbaharında Batı'dan dönüşünün ardından gerçekleştiği çok açıktır. Yani bu imparatorun Frenk - Kuman ittifakı yapıldığında orada hazır bulunduğu görülmektedir (Böylelikle, olayların geçtiği tarihin aynı yılın sonları olduğu söylenebilir, Alberc de Trois - Fontaines'in bahsi geçen olayların 'paucos annos' yani 1241'den birkaç yıl evvel gerçekleştiği bilgisi, bu şekildeki bir tarihlendirmeyi onaylar niteliktedir (Scheffer - Boichorst (ed.), 1874: 949).

⁵ Akropolites'e ilave olarak, Kumanların trajik kader ve göçleri XIII. yüzyılın ortalarında oluşturulan bazı Slav uydurma hikayelerini de anımsatmaktadır. (Radoyichich, n 1960: 161 - 166; Uzelac, 2015: 58). Bu aynı zamanda, aralarında gelecekteki Memluk Sultanı Baybars el - Bundukdari'nin de bulunduğu, Bulgaristan'daki Kuman kaçaklarının yaşadığı talihsizlikleri detaylı bir şekilde anlatan İbn Tagrıberdi (1410 - 1470) tarafından Memlûk geleneklerinde de kayıt edilmiştir (Korobeinikov, 2008: 387, 398 - 400; Tizengauzen, 1884: 542). İbn Tagrıberdi'nin verdiği bilgileri sadece, Trakya'ya inen bir grupla değil, farklı Kuman grupları ile ilişkilendirmek mümkündür. Buna ilaveten ne ünlü coğrafyacı İbn Sa'id el - Mağribi, ne Slav uydurma hikayeleri, ne de Arap kaynakları Kumanlar ve Frenkler arasındaki ilişkiye dair hiçbir ayrıntılı bilgi vermemektedir.

Latin İmparatorluğu'nun lideri yeni gelenlerin askeri gücünü kavramada hızlı davranmıştı. Ayrıca Kumanların bölgeye ulaşmaları Frenklerin umutlarını olağanüstü bir şekilde kabartmıştı. Alberic de Trois - Fontaines menşenin Konstantinopolis olması gereken, Batı'da kilise çevrelerinde dolaşmakta olan: "Kral insafsız düşmanlarını idam edecek, fakat arkadaşlarının tümünü değil" ("Rex inimicosperdet iniquos non per amicos") şeklindeki biraz magazinsel olan kehaneti kaydetmiştir. Troi - Fontaines sözlerine şu şekilde devam etmiştir: "Kumanların gelişi bu kehanetin gerçekleşeceğine; Cennetin Kralı'nın arkadaşlarını değil Konstantinopolis'in düşmanlarını - Vatatzes ve Assen - ve Hristiyanların dostu olmayan barbar Kumanları yok edeceğine delalettir" (Scheffer-Boichorst (ed.), 1874: 949).

İttifak antlaşmasının ardından gerçekleştirilen tören bir diğer Fransız, Phillipe de Toucy tarafından detaylı şekilde açıklanmıştır. Joinville bu bilgisini, kendisinden on yıl sonraki jenerasyondan olan, Fransız Kralı IX. Louis'nin Haçlı Seferi hazırlıkları sırasında Kıbrıs'ta bulunduğu Narjot'un oğlu Phillipe de Toucy'e dayandırmaktadır (Joinville, Narjot de Toucy'den muhbir şeklinde bahsetse de bu ifadenin bir hata olduğu aşıkardır, zira Narjot de Toucy o tarihte hayatta değildir). Onun sözlerine göre: "Konstantinopolis kralı ile şehirdeki diğer varlıklı şahıslar, o tarihlerde Yunan imparatoru olan Vatatzes'e karşı destek almak üzere 'Kuman' adı verilen halk hususunda anlaşmaya varmışlardır (people que l'on appeloit Commains'). İmparator ve zengin kimseler ellerini keserek akan kanlarını büyük gümüşten bir kadehe akıtmışlardı ki, işte bu nedenle de söz konusu antlaşmaya riayet edildiği muhakkaktı. Kuman Kralı ('li roys des Commains') ve onunla birlikte varlıklı şahıslar da aynısını yaparak kanlarını bizimkilerle karıştırmışlar; karışımı şarap ve su ilave etmek suretiyle sertleştirmiş, ardından içmişlerdi ve tabii ki biz de... Ardından ise artık 'kan kardeşi' olduklarını belirtmişlerdir. Bu törende tuhaf bir de kurban etme olayı söz konusu idi: "Her iki taraf da birbirinin üzerine bir köpek salar, köpeği yakalayarak kılıçlarıyla parçalara bölerlerdi. Bunun anlamı ise şayet bir taraf diğerine karşı yenik düşecek olursa, tıpkı bu köpek gibi kılıçtan geçirileceği idi" (Joinville, 1874: 270; Marzials (çev.), 1921: 260).

Göçebeler ve Frenkler arasındaki bu ‘kan kardeşliği’ nin daha önce bir benzeri olmamıştı. Tören her ne kadar açıkça Kuman gelenek ve talepleri doğrultusunda yapılmış olsa da, antlaşmanın neticesi hemen orada gerçekleştirilmiş idi. Alberic de Trois - Fontaines’in ‘krallar’ (reges) olarak nitelendirdiği Iona ve Saronius isimli iki Kuman lideri kızlarını evlenmek üzere Latin İmparatorluğu’nun ruhani liderine vermişlerdi. Bailiff Narjot de Toucy, daha fazla saygı gören Kuman lideri Iona’nın yaşça daha büyük olan kızı ile evlenmişti. (‘Filiam vero regis Ione, qui videbatur esse maior in regibus Cumanorum, duxerat dominus Nargoldus balivus’). Kuman prensesi vaftiz edilmiş ve Narjot’nun 1241’deki ölümünün ardından rahibe olmuştu. Saronius’un iki kızı da Konstantinopolis’te vaftiz edildikten sonra kızlardan biri memur Geoffroy de Merry’nin oğlu William (Guillaume) ile, diğeri ise imparatorun kuzeni Hainautlu Baldwin ile evlenmişti (‘Saronius insuper traditor quidam duas habebat filias baptizatas in Constantinopoli, quarum unam duxit Guilelmus conestabuli filius, alteram Balduinis de Haynoco’) (Scheffer - Boichorst (ed.), 1874: 950). Alberic bu evliliklerin, bazı araştırmacıların da anlaştıkları tarih olan 1241 yılından önce gerçekleştiğini ifade etmiştir (Spinei, 2003: 303), ancak onun bu konuda yararlandığı metnin daha önceki olaylara ilişkin olduğu açıktır. İşte bu yüzden, mantıksal açıdan gördüğümüz kadarıyla, Joinville’in açıkladığı üzere Kuman geleneklerine göre yapılan tören ve Kuman prensesleriyle Frenk asilzadeleri arasındaki evliliklerin 1239 ‘un sonlarında gerçekleşen aynı antlaşmanın iki farklı bölümünden başka bir şey olmadığı varsayılmaktadır. Bu savaş bağları Batı’da gayet iyi bilinmekte ve bahsedildiği gibi Frenk asilzadesi Anseau ile Kuman liderinin kızının evlendiği yer olan Sur’da 14. yüzyıl William tarihinin Fransızca devamında yansıtılmıştır (Guilelmi, 1853: 1010)⁶.

Batı’dan gelen yardıma ilaveten aynı zamanda Bulgarlar ile gelişen ilişkiler ve Kumanlarla yapılan ittifak, Frenklere en ciddi düşmanları olan

⁶ Sorudaki kişi muhtemelen Frenk yöneticisi olarak yüksek öneme sahip, Latin İmparatorluğu’nun yardımcısı ve 1237’de ölen Jean de Brienne’in ardından ve Narjot de Toucy’dan önce de gelecek yıl onun görevini üstlenecek olan Anselm (Anseau) de Cayeux’dan başkası değildir. Ancak bu bilginin doğruluğu oldukça şüphelidir, zira o dönemde Anselm de Cayeux’nun Yunan prensesi Eudokia Laskarina ile evli olduğu bilinmektedir.

İzник İmparatorluğu'na dair eşsiz bir fırsat sunmuştu. 1240 yılının yaz aylarında Trakya'da kaybetmiş oldukları toprakları geri kazanma adına savaş vermeye başlamışlardı (Dancheva - Vasileva, 1985: 149 - 150; Akropolites, 2007: 205, n. 3; Giebfried, 2013: 130; Madgearu, 2016: 223). Ana operasyon Çorlu (Tzouroulos) civarındaki kalede uygulamaya konulmuştu. Akropolites'e göre, Latin kuvvetlerinin üstünlüğü, İskitlerin adeta sonsuz addedebileceği ölçüde sayıca fazla olmaları ve kuşatılan kalelerin nicelik ve gücü İznik komutanı Petralyphas'ı şehri teslim etmeye mecbur bırakmıştır. Böylelikle Latinler Çorlu'yu bastırması ve Romalıları Constantine şehrine birer esir olarak götürmüşlerdi (Akropolites, 2007: 203; Heisenberg & Wirth, 1903: 58 -59). Frenlerin ümitleri fazlaydı; İmparator II. Bladwin kuzenini, İngiliz Kralı III. Henry'nin (1216 - 1272) başarısı ve çok büyük önem arz eden kalenin çevre arazileriyle birlikte ele geçirilmesi hususunda coşkuyla bilgilendirmişti (Matthaei, 1872: 54 - 55).

Böylece Kumanlar başarılı bir şekilde hayatlarına başlamışlardı. 1241'in başlarında Venedik donanması başkent civarında İznik gemilerini bozguna uğratmaya çabalarken, Frenkler bir zafer daha elde etmişlerdi (Giebfried, 2013: 131). Bununla birlikte faaliyetler uydurma sebeplerle bir anda durmuştu ve aynı yıl Latin İmparatoru İznik ile iki yıllık ateşkes yapmıştı (Scheffer-Boichorst (ed.), 1874: 950). Bunun, Balkanlar dışında gelişen olaylardan dolayı olduğu tahmin edilebilir. Macaristan'a karşı olan Moğol saldırıları ise pek de tesadüf olamayacak bir tarihte, tam da 1241 baharında, ateşkesin yapılmasından hemen önce gerçekleşmişti. İlerleyişleri hakkındaki haberler muhtemelen geçici de olsa, Trakya'da düşmanlığın durmasına yol açmış ve sadece Frenkler arasında değil, aynı zamanda pek yakında Konstantinopolis'e karşı sadakatlerinden vazgeçecek olan Kumanlar arasında da endişeye neden olmuştur.

Burada Kuman yöneticilerine ilişkin bilgilerde dikkat edilecek tek nokta Latin kaynaklarından sağlanıyor oluşudur. Alberic, Iona ve Saronius adlı iki kraldan - ki ilkinin daha etkili ve aralarında fazla önem arzeden kişi olduğunu açıkça belirtirken - Joinville ise tek bir 'Kuman' kralından bahsetmekte idi. Böylece Joinville'in anlattığı o isimsiz Kuman liderinin Iona'dan başkası

olmadığı açıkça görülmektedir. Iona vaftiz edilmemişti, tıpkı Narjot de Toucy gibi 1241’de vefat ettiğinde, Alberic’e göre göçebe geleneklerine göre defnedilmişti. Naaşı, Konstantinopolis’in duvarları dışındaki yüksek bir höyüğün altına konulmuş ve cenaze merasimi ise ona kendisini adayan gönüllü sekiz adamı ve adedi en az yirmi altı olan at eşliğinde gerçekleştirilmiş idi (Scheffer - Boichorst (ed.), 1874: 950).

Toucy ailesinden bir muhbir aracılığıyla Joinville, Iona’nın cenazesi hakkında pek çok şey öğrenmişti. İşte bu sayede Joinville, Kumanların “ne kadar derin bir mezar kazdıkları, o mezara Iona’yı koymadan evvel en ihtişamlı giysilerini giydirdikleri, ardından bir sandalyeye oturttukları ve yanına da en sevdiği atı ile yaşamında hep beraberinde olan en iyi yardımcısını da gömdüklerini” ilişkilendirmişti (...) Iona’nın yardımcı ve atının canlı bir şekilde mezar tahtalarının arasına yerleştirilmesinin ardından cenazedeki kalabalık ise ellerinde toprak ve taşlarla geliyorlardı. Onlar ölmeden önce, daha evvel orada gömülü olanların anısına, muhteşem höyüğün üzerine kaldırılıyorlardı” (Joinville, 1874: 270, 272; Marzials (çev.), 1921: 260). Bu haber her ne kadar fantastik ayrıntılar içeriyor olsa da, genel anlamda araştırmacılar tarafından güvenilir olduğu şeklinde değerlendirilmiştir (Guguev, 2009: 124 - 125).

Metinde, Iona’nın cenaze törenine ilişkin özellikler ayrı bir kenara bırakılmıştır. Zira onun ölümünün, detaylarından ziyade, müttefiklerin üzerinde yarattığı etki çok daha önemlidir. Alberic’in, ikinci Kuman lideri Saronius’u ‘hain’ olarak nitelendirmesi güç bir tesadüf olsa da, bunun için kesinlikle geçerli nedenleri vardı. Bu arada III. Joannes Vatatzes de boş durmuyordu. Frenkler ile yapılan ateşkesi, dikkatini Selani’teki - ki ikinci en önemli Yunan şehri olan Selanik topraklarının uzun vadede Konstantinopolis’e açılan bir yol olduğunu çok iyi bilerek - Epir Kalesi’ne karşı çevirmek için kullanıyordu. Kumanların 1241 yaz ayında gerçekleşen çatışma süresince orduda hazır bulunmaları da hayli dikkat çekicidir (Akropolites, 2007: 215 - 216; Heisenberg & Wirth, 1903: 65 - 66). Kuman halkının ya da en azından büyük bir bölümünün artık Saronius’un yönetiminde olduğu açıktır; bu da, 1241 yılının sonbaharında veya ertesi yılın

başlarında Frenklerin ayrılacakları ve böylece varolan ittifakı sonlandıracakları anlamını taşımakta idi.

* * *

Önceki sayfalarda Kumanların Moğol saldırısından, Bulgar topraklarından geçişleri ve Konstantinopolis'teki hizmetlerinden sonra nihayet III. Joannes Vatatzes tarafından nasıl ele geçirildiklerini görmüştük. Hemen ardından ise sadece Trakya ve Makedonya'nın bir bölümüne yerleşmekle kalmamış, Küçük Asya'da Menderes Nehri boyunca Frigya'ya da yerleşmişlerdir. Ancak İznik Hükümeti, her şekilde bu yeni gelen halkın uyumunu bozmak istemişti. Bu, yeni olmamakla birlikte Roma/Bizans İmparatorluğu'nda oldukça iyi planlanmış bir uygulama idi. Vatatzes'in, Kumanların Yunan toplumuyla kaynaşması, özellikle Türkmen saldırılarını durdurdukları, doğudaki sınır bölgelere yerleşmelerini başarılı bir şekilde kolaylaştırması doğrultusundaki önlemleri halen çağdaşları tarafından takdir görmektedir (Charanis, 1961: 140 - 154; Akropolites, 2007: 217, n. 5; Korobeinikov, 2015: 37 - 38; Nicephori, 1829: 37; Shukurov, 2016: 92).

Kumanların, İznik Devleti ve Bizans İmparatorluğu'nun (1261'den sonrası) yeniden oluşumundaki rolü bu metnin kapsamı dışındadır. Ancak yeni gelenlerin toplu halde Bizans ordusunun yanında müstakil bir birlik oluşturduğunu hatırlatmak yeterli olacaktır (Shukurov, 2016: 92; Zhavoronkov, 1956: 136 - 137). Bu birlik, 1261 yılında General Alexios Strategopoulos idaresinde Konstantinopolis'in geri alınışı da dahil olmak üzere, 13. yüzyılın sonuna değin tüm savaşlarda Bizans ordusunun yanında hazır bulunmuştu (Pachmères, 1984: 189 - 190). Saronius'un (ya da Sığgan, araştırmacıların bunun Türkçe orijinal adı olduğuna dair speküle ettikleri üzere) yandaşları büyük ölçüde aralarında, bir yıl sonrası Sırp lider Stephen Duşon'a (1331 - 1355) olan hizmetleriyle ün kazanacak olan Bizans generali Sirgiannes'in de bulunduğu Bizans aristokrasisi ile bütünleşmişlerdi (Vasary, 2005: 67 - 68).

Burada cevabına ihtiyaç duyulan asıl soru ise başta verilen sözlere rağmen Frenkler ve Kumanlar arasındaki ittifakın neden sonuçta başarısız

olduğudur. Bizim bu husus ile ilgili, yani Kumanların neden Latin İmparatorluğu'ndan İznik'e geçtiklerine ilişkin kaynaklarımız sessiz kalmaktadır. Bu nedenle mevcut soruya duyarlı bir cevap bulabilmek ve buna neden olan koşulları anlayabilmek için kısaca dikkatimizi Macaristan'da geçmekte olan olaylar, bu olayların paralelinde Kumanların Latin İmparatorluğu'na yerleşimleri ve yine aynı dönem Arpad Krallığı'ndaki sürece çevirmek faydalı olur.

Gayet iyi bilindiği üzere, Cuthen (Kotyán) öncülüğündeki, sözde sayıları 40 bin olan Kumanlar ve aileleri⁷ 1237 - 1239 yılları arasında Macaristan'a ulaşmışlardı. Onlar IV. Bela (1235 - 1270) tarafından oldukça iyi karşılanmışlardı. Kuman lideri vaftiz olmayı ve kralı vaftiz babası olarak görmeyi kabul etmişti, fakat Bela'nın amacı ise Kumanları karşılaştığı aşılması zor engeller karşısında gücünü arttırmak için kullanmaktı. Ülkedeki yerleşik nüfusun yeni gelenlere karşı duyduğu güvensizlikten dolayı kral ve krallığın ileri gelenleri arasında derin bir muhalefet mevcut idi. Sonuçta, 1241 yılı bahar aylarının başında bir çete Peşte kentinde Cuthen'i öldürdü. Bu olay üzerine Cuthen'in yandaşları güneye inmeden ve Sara Nehri'ni aşmadan önce şehrin merkezinde ayaklanıp kargaşa yaratmışlardı (Juhász, 1938: 559; 566 - 569). Sonuçta ise, güncel Dominikan kaynaklara göre Cuthen'in Kumanları "Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve komşu ülkelere" dağılmışlardır (Reichert, 1896: 307; Hautala, 2015: 349, 351). Bu, Moğolların Orta Avrupa'dan geri çekilmelerinden yaklaşık dört yıl sonra, bir kısmının 1245 veya 1246 yıllarında Macaristan'a dönmelerinden önce çok fazla çaba gerektirmiştir (Spinei, 2003: 308).

Kumanları kazanmak adına IV. Bela'nın yaptığı, onlara daha evvel Frenkler tarafından verilen benzer ayrıcalıkları vermek olmuştur. Kral, Kumanlara yerleşmeleri için toprak verirken aynı zamanda da en büyük oğlu ve halefi olan Stephen'ı, vaftiz olduktan sonra Elisabeth adını alan Kuman

⁷ Bu sayı görgü tanığı Varadlı Roger tarafından verilmiştir (Juhász (ed.), 1938: 553 - 554). Her ne kadar bu konuda sıklıkla aynı kaynaktan alıntı yapılırsa da, abartılı olduğu şüphesizdir. Daha gerçek bir rakam Thuringa dükü Henry'nin 1242 tarihli mektubunda yer almaktadır ki, söz konusu mektupta Macaristan'daki Kumanların sayısının 20 bin olduğu ifade edilmektedir (Matthaei, VI, 1872: 77).

prensesiyle evlendirmiştir. Kumanlar, tıpkı yıllar önce Kuman - Frenk anlaşmasında yaptıkları gibi krala bağlılıklarına dair yemin etmişlerdi (Golden, 1997: 95 - 96). Bu olayda Kuman asilzadeleri “kılıçla iki parçaya ayrılmış olan köpeğin ölüsü üzerine yemin etmişlerdi” (“super canem gladio bipartitum iuxta eorum consuetudinem”) (Sinor D. John of Plano - Carpini's..., 1957: 203; Studemund, 1875: 220). Konstantinopolis'teki Kumanlar ile sıkı ve iyi ilişkiler içerisinde olan IV.Bela'nın, onların tecrübelerine aşına oluşu ve gelenekleri doğrultusunda yemin töreni gerçekleştirmelerine izin vermesinin önemini biliyor olması mümkündür.

Macar ve Frenkler arasında Kumanlarla ilgili çok büyük farklılıklar bulunmakta idi. Cuthen, kral ve krallığın ileri gelenleri arasındaki anlaşmazlıkların Kumanların entegrasyon çabalarını tahrip ettiği Macaristan'a vardığında ülkedeki iç koşullardan farklı olarak, Konstantinopolis'teki Frenk elitleri açıkça göçebelerle uzlaşma hususunda hemfikir idi. Konstantinopolis'te bu noktada hiç bir anlaşmazlık yoktu. Tüm Kuman liderleri kutsal törene iştirak etmiş; sayısı üçten az olmamakla birlikte, ittifakı güçlendirmek amacıyla imparatorluğun ruhani liderleri ile Kuman kadınları evlendirilmişlerdi. Ayrıca halkın eski inançlarına sadık kalan İona'nın durumu düşünüldüğünde, vaftiz olmanın Konstantinopolis'teki Kuman lideri tarafından özellikle ilgi görmediği anlaşılmaktadır. Bu manzara doğrultusunda ise Latin İmparatorluğu'ndaki şartların Macaristan'dan daha elverişli olduğu konusunu araştırabilir.

Frenklerin, Kumanlar ile işbirliklerinin sonucunu etkileyen hususlar gibi pek çok önemli konuda büyük bir dezavantaja sahiplerdi. Bu noktada Akropolites'in Kuman sadakatini güvence altına aldığı: “bazı ufak tefek iyiliklerle fakat büyük vaatlerle” sözü yeniden değerlendirilebilir. Bizans tarihçilerinin açıklaması şu önemli gerçeği gözler önüne sermektedir. Macarların hayırseverlikleri ve verdikleri, yerine getirilmesi zor sözler yanında Latin İmparatorluğu Kumanlara Macaristan'da farklı olarak biraz daha fazla şey sunmakta idi. Konstantinopolis civarında, ufak çapta, geniş ölçüde kentleşmiş olan bölgeden başka verilecek bir bölge olmadığı gibi barış zamanlarında savaştı olmayan aileleriyle birlikte olan, epeyce kalabalık

yabancı askeri birliklerin işesini temin etmek de imkansız idi. Burada kişisel faktör de bir rol oynamıştır, yani Kumanların Latin İmparatorluğu'na olan bağlılıkları liderleri İona'nın ölümünün ardından net bir şekilde azalmıştır.

Tüm bu faktörler, ittifakın zedelenmesi hususunda açıkça destek olmuştu ancak sadece bunlardan ibaret değil idi. Muhtemelen Kumanların Latin İmparatorluğu'na olan sadakatlerinin sarsılmasına, dolayısıyla fikirlerini değiştirmelerine neden olan başka bir güç vardı - Moğollar. Kuman mülteciler Orta Avrupa'daki savaşları süresince Moğolların ilk hedefleri olmuştu. Bu gerçek, Batu'nun IV. Bela'ya yazdığı, Dominikan Julian tarafından aktarılan, Moğol liderinin, Kumanları kabulünden dolayı Macar kralına açıkça saldıracağını ifade ederek hain intikamını duyduğu mektubundan net bir şekilde anlaşılmaktadır (Hautala, 2015: 380 - 381, 389). Konstantinopolis'teki Frenklerin (ki onların İznik ile 1241'de yapacakları ateşkesin hazırlıkları daha ayrıntılı açıklanabilir) benzer tehditleri almalarının imkansız olmadığı gibi; 1242'de Balkanlar'daki Moğol saldırıları süresince Latin İmparatorluğu, Sırbistan ve Bulgaristan'ın (aralarında Kumanların da bulunduğu) birer Moğol hedefi haline gelmeleri de tesadüf sayılmazdı. Macaristan ile benzer şekilde, Kumanların kabul edilmeleri üç Balkan ülkesine karşı gerçekleşen Moğol saldırılarına adeta bir bahane teşkil etmişti (Jackson, 2005: 65; Uzelac, 2015: 42).

Şimdiye dek görülmektedir ki, 1242 yılında Moğolların Latin İmparatorluğu aleyhindeki operasyonları tarihçilikte marjinalize edilmiş bir vakadır. Tüm bunlar Moğol - Frenk anlaşmazlığının yarattığı güçlü etki altında gerçekleşmiştir. Birkaç Avusturyalı vakanüvisin muhafaza ettiği belirsiz bir metinde onayladığı üzere İmparator II. Baldwin ve şövalyeleri Moğollarla iki defa savaşmıştır. İlkinde onları yenmeye çalışsalar da, ikinci seferde kendileri yenilmişlerdir (Rauch, 1793: 85; Vasary, 2005: 70). Sonunda ise bu yenilgi, imparatorun savaşta hayatını kaybettiğine ilişkin asılsız bir söylentinin Batı Avrupa'da yayılmasına yol açmıştır (Reiffenburg (ed.), 1838: 689, vv 31180 - 31183; Giebfried, 2013: 132). II. Baldwin ve Frenklerin Moğolları uzaklaştırma hususunda çabalarının az da olsa başarı ile neticelendiği halen anlaşılmaktadır. Suriyeli vakanüvis Gregory Abulfaraj (Bar

Hebraeus, 1225 - 1286) dikkat çekici, ilginç bir kayıda sahiptir. Abulfaraj Moğolların, Konstantinopolis şehrini alma hırsıyla Bulgaristan'dan Frenk topraklarına nasıl sokulduklarını, ancak Frenkler tarafından yenildiklerini yazmıştır (Budge (ed. & çev.), 1932: 398; Uzelac, 2015: 65, n. 3). Moğolların Latin İmparatorluğu topraklarını tahrip edebilecekleri kesin midir ve en azından bu yolda, genç ve deneyimsiz imparator II. Baldwin önderliğindeki IV. Haçlı Seferi mirasının koruyucuları hayal bile edilemeyen, hatta en zorlu Hristiyan güçlere karşı Moğol ilerlemesini kontrol etmek için bir şeyler yapabilmişler midir. Frenklerin, Kumanlara ve askeri taktiklerine karşı olan aşinalıkları düşünüldüğünde, Moğollarla uğraşmak üzere yaptıkları hazırlıklar pek de sürpriz olmamaktadır.

Kuman kaçakların nasıl başarılı bir şekilde İznik İmparatorluğu'na entegre olduğunu önceki sayfalarımızda kısaca açıklamıştık. Çok sayıda Kuman göç dalgasını daha geniş ve kapsamlı ölçüde tecrübe etmiş olan Bulgaristan'da da benzer bir süreç baş göstermişti. Kuman ruhani liderleri, 14. yüzyılın sonlarına kadar Bulgar toplumunun en üst seviyeleri, onların vaftiz olmuş torunları ve hatta ortaçağ Bulgar İmparatorluğu tarafından yönetilen çok sayıda kraliyet hanedanlığı veya hanedanlığın ayrıcalıklı bölgelerine kadar ulaşmışlardır. Tüm Balkan ülkeleri arasında, Kuman göçlerinden en az etkilenmiş olan Sırbistan'da bile yeni gelenlerin artık kalıcı bir şekilde yerleştikleri ve bazılarının kraliyet hizmetinde paralı asker olduklarına dair ikinci derecede kanıt bulunmaktadır (Uzelac, 2015: 103 - 105). Esas farklı olan ise Konstantinopolis Latin İmparatorluğu ile olan durumdur. Kumanların, bilhassa dostça bir tavır ve Frenk liderliği tarafından büyük ilgi ile karşılanmaları gerçeğine rağmen ittifakın ömrü uzun olmadığı gibi akıbetini etkileyen karmaşık iç ve dış faktörler nedeniyle kaderi de başarısızlık olmuştu. Bununla birlikte Frenkler, Kumanlar ile olan münasebetlerinden pek değerli dersler almışlardı. Moğol istilasından on yıl sonra Latin İmparatorluğu, Doğu Avrupa'daki Juchidler ile başarılı diplomatik ilişkiler kuran ilk Hristiyan gücü haline gelmişti. Bu, Kumanlı hain Saronius'un kızıyla evlenen, hiç şüphesiz ki eşi sayesinde de göçebe dünyası ve geleneklerinde iyi tanınan aynı kişi, yani imparatorun kuzeni Hainautlu Baldwin'in (Richard, 1992: 115 - 121; Uzelac, 2015: 62 - 75) üstlendiği diplomatik misyonun bir neticesi idi.

Kaynakça

- Albrici monachi Triumfontium Chronicon. Scheffer-Boichorst P. (ed.). (1874). *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, XXIII. Hannoverae, Impensis Bibliopolii A. Hahniani, ss. 631 - 950.
- Asdracha C. (1976). *La Région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles: étude de géographie historique*. Athènes, Verlag der Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher,
- Charanis P. (1961). Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire. *Comparative Studies in Society and History*, no. 3/2, ss. 140 - 154.
- Chronicon Claustro-neuburgense. Rauch A. (ed.) (1793). *Scriptores Rerum Austriacarum*, I. Vindobonae, apud Iosephum Stahel, ss. 1 - 126.
- *Chronique rimée de Philippe Mouskés*. Reiffenberg I. de (ed.), (1838). II. Bruxelles, M. Hayez.
- *Chronography of Gregory Abu'l-Faraj 1225–1286, the Son of Aaron, the Hebrew physician commonly known as Bar Hebraeus*. Budge E.A.W. (ed. & trans.), (1932). I. London, Oxford University Press.
- Dancheva-Vasileva A. (1985). *B'lgariya i Latinskata imperiya (1204–1261)* (Bulgaria and the Latin Empire (1204 - 1261). Sofia, BAN.
- Fratris Gerardi de Fracheto O.P. Vitae fratrum ordinis Praedicatorum. Reichert M. (ed.). (1896). *Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica*, I, Leuven, Typis E. Charpentier.
- Geoffroi de Villehardouin. *La conquête de Constantinople. Texte et traduction nouvelle avec notice, notes et glossaire*. Bouchet E.. (ed.). (1891). Paris, Lemerre.
- George Akropolites. (2007). *The History*. Macrides R. (ed. & tr.). Oxford, Oxford University Press.

- Georges Pachymérés. *Relations Historiques*, I. Failler A., Laurent V. (ed. & trans.). (1984). Paris, Société d'édition "Les Belles Lettres".
- *Georgii Acropolitae Opera*, I. Heisenberg A., Wirth P. (eds). (1903). Lipsiae, Bibliotheca Teubneriana.
- Giebfried J. (2013). The Mongol Invasions and the Aegean world (1241 - 61). *Mediterranean Historical Review*, no. 28/2, ss. 129 - 139.
- Golden P. Wolwes, (1997). Dogs and Qipchaq Religion. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, no. 50, ss. 87 - 97.
- Guguev Yu. K. (2009). Rasskaz Zhana de Zhuanvilya o pohoronah znatnogo kumana (Jean de Joinville's Story about the Funeral of a Cuman Noble). *Tyurkologicheskij sbornik 2007- 2008: Istorija i kul'tura tyurkskikh narodov Rossii i sopredel'nyh stran* (Turkological Collection 2007–2008: History and Culture of the Turkic Peoples of Russia and the Neighboring Countries). Moscow, Vostochnaya literatura, ss. 124 - 145.
- Guilelmi Tyrensis Continuata belli sacri historia. Migne J.P. (ed.). (1853). *Patrologiae Cursus Completus, Series Latina*, CCI. Paris, Petit Montrouge, col. 893 - 1068.
- Hautala R. (2015). *Ot «Davida, tsarya Indiy» do «nenavistnogo plebsa satany»: antologiya rannih latinskikh svedeniy o tataro-mongolakh* (From David, "Emperor of India" to the "Hateful Plebs of Satan": Anthology of Early Latin Testimonies about the Tatar-Mongols). Kazan, Marjani Institute of History of Tatarstan Academy of Sciences Publ.
- Henricus Imperator Constantinopolitanus. De varia Latinorum in Imperio fortuna. (1822). *Recueil des Historiens des Gaules et de la France*, XVIII. Paris, Imprimerie Royale, ss. 527 - 529.
- Jackson P. (2005). *The Mongols and the West (1221 - 1410)*. Harlow, Routledge.
- Jean de Joinville. (1874). *L'Histoire de Saint Louis*. De Wailly N. (ed.). Paris, Typ. De Firmin Didot frères.
- Konovalova I.G. (2009). *Vostochnaya Evropa v sochineniyah arabskikh geografov XIII–XIV vv. – tekst, perevod, komentariy* [Eastern Europe in the Works of the

Arabic Geographers of the 13th - 14th centuries – Texts, Translation, Commentaries]. Moscow, Vostochnaya literatura Publ.

22. Korobeinikov D. (2008). A Broken Mirror: the Kıpçak World in the Thirteenth century. *The Other Europe in the Middle Ages*. Curta F., Kovalev R. (eds). Leiden–Boston. Brill, ss. 379 - 412.

- Korobeinikov D. (2015). The Cumans in Paphlagonia. *Journal of Black Sea Studies*, no. 18, ss. 29 - 44.

- Kr'stev L. (1999). 'Chudesata na sv. Dimit'r Solunski' i uchastieto na alani i kumani pri obsadata na Solun v 1207 g. (The Miracles of St. Demetrius of Thessalonica and participation of Alans and Cumans in the Siege of Thessalonica), *Istoriya*(History),no. 4 - 5, ss. 61 - 65.

- Li estoires de chiaus qui conquissent Constantinoble de Robert de Clari en Aminois, chevalier. Riant P.E. (ed.). Paris, Jouaust, 1868.

- Longnon J. (1949). *L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*. Paris, Payot. 1949.

- Madgearu A. (2016). *The Assanids. The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185 - 1280)*. Leiden–Boston, Brill.

- Matthaei Parisiensis (1872). *Chronica Majora*, I–VII. Louard H. (ed.). London, Longman.

- *Memoirs of the Crusades by Villehardouin and de Joinville*. Marzials F. (trans.). (1921). London–Toronto, J. M. Dent & Sons.

- Nicephori Gregorae (1829). *Byzantina Historia*, I. Schopen L. (ed.) Bonnae, Impensis Ed. Weberi.

- Pavlov P. Srednovekovna (1989). B'lgariya i kumanite – Voennopoliticheski otnosheniya (1186 - 1241 g.) [Medieval Bulgaria and the Cumans – Military and Political Relations (1186 - 1241)]. *Trudove na Velikot'rnovskiya universitet "Sv. sv. Kiril i Metodiy"*(The Proceedings of the University of Veliko Tarnovo "St. Cyril and Methodius"), no. 27, ss. 7 - 59.

- Pavlov P. (2006). *T'rnovskite tsaritsi* [The Empresses of Tarnovo]. Veliko T'rnovo, DAR–RKh.

- Radoyichich G.S. (1960). Pandehovo skazanie 1259 g. (O Vizantii, tatarah, kumanah, russkih, vengrah, serbah, bolgarah) [The Legend of Pandech from 1259 (About Byzantium, Tatars, Cumans, Russians, Hungarians, Serbs and

Bulgarians)]. *Trudy Otdela drevnerusskoy literatury* (Proceedings of the Department of Old Russian Literature), no. 16, ss. 161 - 166.

- Richard J. (1992). À propos de la mission de Baudouin de Hainaut: l'empire latin de Constantinople et les Mongols. *Journal des Savants*, no. 1, ss. 115 - 121.

- Rogerii Carmen Miserabile. Juhász L. (ed.). (1938). *Scriptores rerum Hungaricarum*, II. Budapestini, Academia Litter. Hungarica, ss. 543 - 588.

- Shukurov R. (2016). *The Byzantine Turks (1204 - 1261)*. Leiden–Boston, Brill.

- *Sinodik tsarya Borila* (The Book of Boril). Popruzhenko M.G. (ed.). (1928). Sofia, BAN, 96 + clxxix p.

- Sinor D. John of Plano-Carpini's Return from the Mongols: New Light from a Luxembourg Manuscript. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1957, ss. 193 - 206.

- Spinei V. (2003). *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*. Cluj-Napoca, Center for Transylvanian Studies.

- Studemund W. (1875). Zu Johannes de Alta Silva De Rege et septem sapientibus – zweiter artikel. *eitschri t r deutsches lterthum, Neue Folge*, 1875, no. 6, ss. 221 - 249.

- Tizengauzen V.G. (1884). *Sbornik materialov, otnosyashchihysya k istorii Zolotoy Ordy, Vol. I: Izvlecheniya iz arabskih istochnikov* (Collection of Materials about the History of the Golden Horde: Excerpts from Arabic Sources). St. Petersburg, Imperatorskaya akademiya nauk.

- Totev T. (1985). Za kumani v edin nadpis ot Preslav (About Cumans on an inscription from Preslav). *Kulturata na srednovekovniya T'rnov* (Culture of Medieval Tarnov). A. Popov A., Velkov V. (eds). Sofia, BAN, ss. 158 - 169.

- Uzelac A. (2015). Latin Empire of Constantinople, the Jochids and Crimea in the Mid-Thirteenth Century. *Zolotoordynskoe obozrenie=Golden Horde Review.*, no. 3, ss. 62 - 75.

- Uzelac A. (2015). *Pod senkom Psa – Tatari i juzhnoslovenske zemlje u drugoj polovini XIII veka* (Under the Shadow of the Dog: Tatars and South Slavic Lands in the Second Half of the 13th Century). Beograd, Utopija.

van Tricht F. (2011). *The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204–1228)*. Leiden–Boston, Brill.

- Vasary I. (2005). *Cumans and Tatars – Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185 - 1365*. Cambridge, Cambridge University Press.

-Zhavoronkov P.I. (1956). Polozhenie i rol' etnicheskikh grupp v sotsial'no-politicheskoy strukture Nikeyskoy imperii (Position and role of Ethnic Groups in the Socio-Political Structure of the Empire of Nicaea). *Vizantijskiy Vremennik* (Byzantina Kronika), no. 56, ss. 134 - 143.